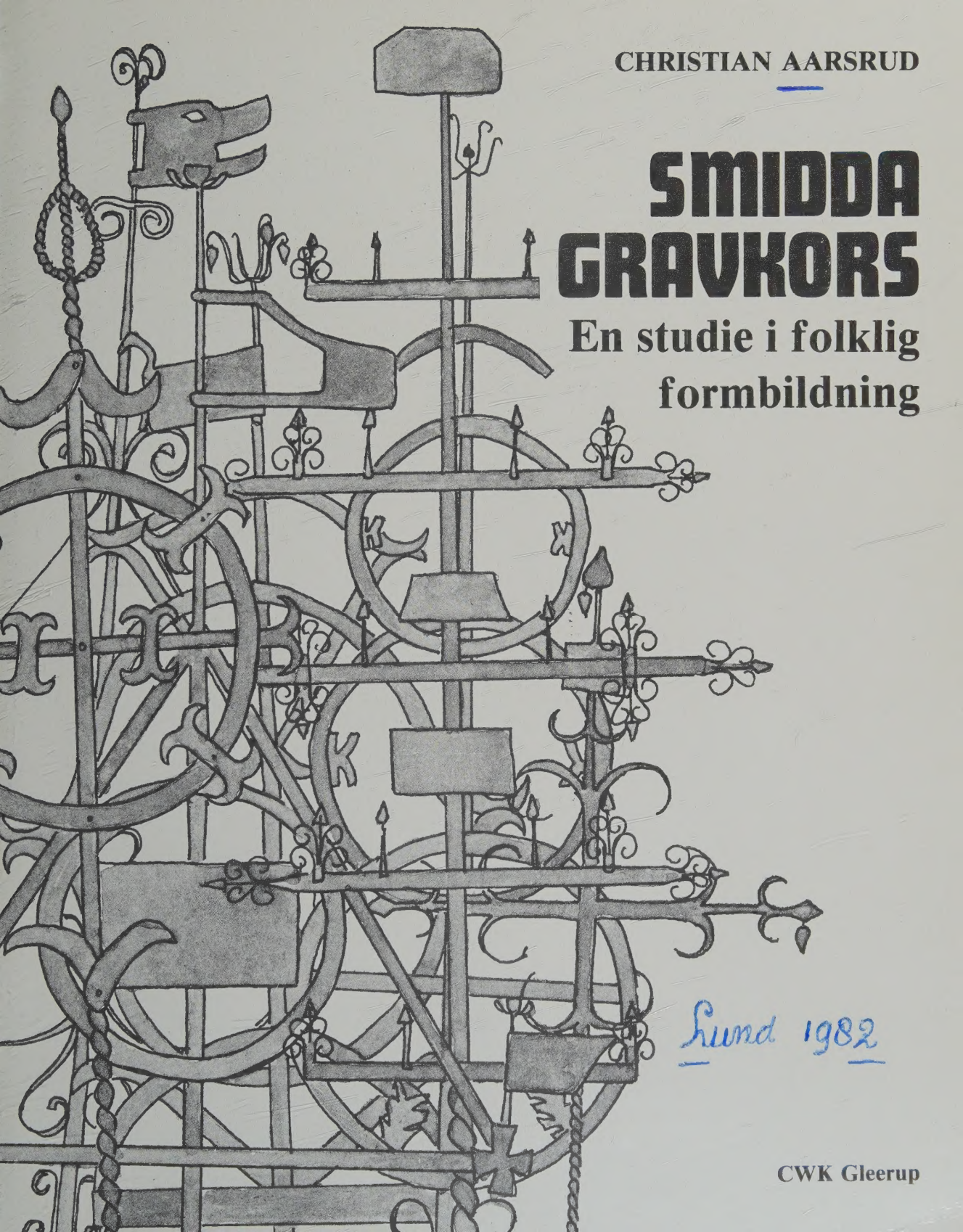

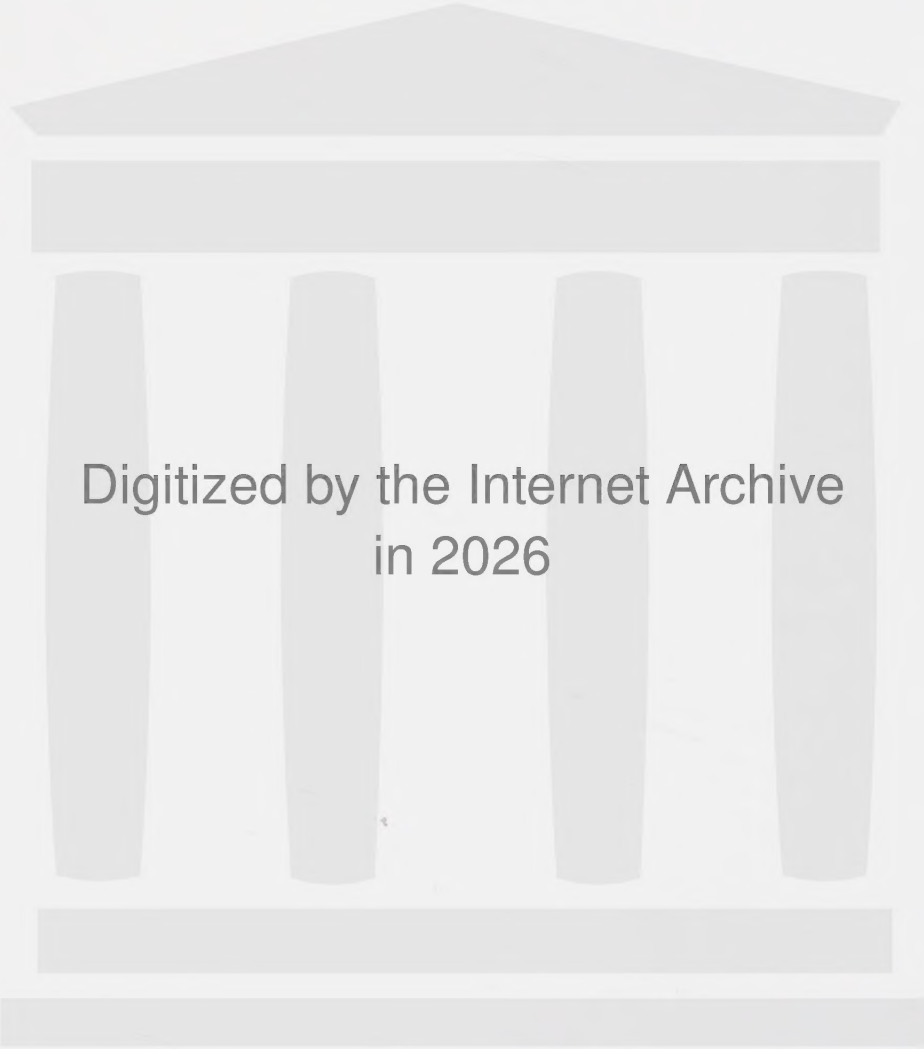
CHRISTIAN AARSRUD

SMIDDA GRAVKORS

En studie i folklig
formbildning

Lund 1982

CWK Glerup

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41553418_0001

Skrifter från
Folklivsarkivet
i Lund nr 25

SMIDDA GRAVKORS

En studie i folkelig formbildning

CHRISTIAN AARSRUD

CWK Glerup

Till mina föräldrar

Omslag och typografi: Christian Aarsrud

© 1982 Christian Aarsrud

ISBN 91-40-04828-4

C.W. Carlssons Tryckeri, Vänersborg 1982

CWK Gleerup är produktlinjenamnet för vetenskapliga skrifter utgivna av Liber Förlag Lund

FÖRORD

Intresserad av konst och hembygd är det ingen tillfällighet att folkkonsten blev ämnet för min avhandling. Emellertid bjuder min hembygd i Dalsland föga av njutbar folkkonst. Upptäckten av landskapets smidda gravkors blev därför en välkommen överraskning, i synnerhet som de visade sig rikt varierade och inte sällan vackert och originellt gestaltade. Variationsrikdomen och bygdeprägel föreföll värd en studie. Senare insamlade jag ett större material från södra Sverige, vilket inte helt motsvarat förväntningarna, men likafullt till vissa delar erbjöd ett stimulerande forskningsfält.

Under den långa tid som förflutit sedan de första inventeringsutflykterna har jag trots tidsspillan mött intresse och välvilja från många. Tacksamhetskulden har med åren vuxit. Att räkna upp alla dem, som på något sätt bidragit till detta arbetes förverkligande skulle föra för långt. Det må räcka att framhålla mina föräldrars uppoftande insatser.

Ett särskilt tack vill jag rikta till mina lärare. Professor Sigfrid Svensson gav mig med sin entusiasmerande undervisning den första impulsen till en systematisk folkkonstforskning. Professor Nils-Arvid Bringéus har med sin stora erfarenhet givit mitt arbete en vidare syftning än den ursprungligt avsedda.

För utskrift, korrekturläsning och ett betydande tålamod tackar jag Anita Eriksson. För renritning tackar jag Kerstin Jansson och Erling Svensson och för den tyska sammanfattningen Lennart Berglind-Dehlin.

Avhandlingen har kunnat tryckas i föreliggande skick tack vare ekonomiskt stöd av Nordenstedtska stiftelsen och Carl Jacob Lindeberghs fornminnesfond. Ett varmt tack riktas till dessa fonder.

Södra Blekan i maj 1982

Christian Aarsrud

INNEHÅLL

Förord

I	INLEDNING	9
	<i>Syfte 9, Avgränsning 10, Material 12, Representativitet 16, Uppläggning och metod 19.</i>	
II	SOCIAL FÖRANKRING.....	22
	Avnämare.....	22
	Tillverkare	31
III	FORMBILDNING	37
1.	Ringkors.....	37
	<i>Enkelringkors 37, Koncentriska ringkors 43, Ringkors med bågar 45, Grenringkors 47, Centralvärmländska ringkors 50, Dubbelringkors 52, Trippelringkors 53, Enkel-dubbel-och trippelringkors med basbåge 54, Ringkors med flera armar 55, Udda kors 56.</i>	
	Sammanfattning	58
2.	Enarmade kors.....	61
3.	Flerarmade kors.....	65
	Sammanfattning	75
4.	Triangelformade kors.....	78
	Sammanfattning	88
5.	Öglekors.....	91
	Sammanfattning	93
6.	Omvänt hjärtformat kors.....	95
	Sammanfattning	98
7.	Övriga äldre korsformer	99
	<i>Klockformade kors 99, Rombiska kors 99, Bandjärnskors 101, Bågformade kors 101, Kors med S-formade järn 102, Smideskrön på gravvårdar i annat material 103, Brädformade plåtkors med smidda krön 104, Syddalsländska korsformer 105, Resterande kors 106.</i>	

IV FORMANALYS	107
1. De smidda korsens självständighet.....	107
2. Traditionsaspekter	110
<i>Ålderdomliga drag 111, Tradition 115,</i>	
3. Aspekter på förändringar och nyskapande.....	119
<i>Material och teknik 119, Periferins betydelse 120, Mötet mellan olika</i>	
<i>former 121, Ornamentiken 122, Principer för omgestaltningen 123.</i>	
4. Individ och tradition.....	127
5. Form, innehåll och värdering.....	137
V SYNTES.....	149
ZUSAMMENFASSUNG	156
NOTER.....	169
BILAGOR.....	178
KÄLLOR OCH LITERATUR.....	190

I INLEDNING

Syfte

Enskilda kulturelement överlever ofta människan. Det finns t o m sådana som avsiktligt tillkommit för att till eftervärlden lämna vittnesbörd om henne. Gravvårdarna på våra kyrkogårdar är kanske det mest påtagliga exemplet. Som enskilda objekt vittnar de om individuella människooöden och släkter, i ett komparativt sammanhang lämnar de information om svunna tiders sociala ambitioner, värderingar och formideal liksom om kulturella processer som spridning och förändring.

De smidda gravkorsen, som skall behandlas i denna avhandling är rikt varierade och inte sällan originellt gestaltade. Det är därför inte en gravvårdstyp som här skall studeras utan en formvärld. Smideskorsen har fått tjäna som spårelement vid ett försök att nå inblick i vad man kan kalla folklig formbildning.

Avhandlingens syfte är att via analyser av enskildheter som utvecklingsförlopp och frekvensrelationer nå en helhetsuppfattning av denna formbildnings komplexitet.

Den formvärld som här skall studeras är i hög grad ett resultat av formtradering såväl kvalitativt som kvantitativt. En frekvent gestaltning måste betraktas som uttryck för en högre värdering än en mera sällsynt. På samma sätt får en yngre korsform, som avlöser en äldre, anses högre värderad, än föregångaren. Utvecklingsförloppet speglar med ett sådant synsätt förskjutningar i värderingsnormerna. De smidda gravkorsen ger därigenom inblick i en kommunikativ process (Jfr Bringéus 1979).

Nordisk folkkonstforskning har varit konkret samtidigt som den särskilt vid en jämförelse med tysk forskning, haft begränsad målsättning. Det föreligger således en rad separata undersökningar och beskrivningar utan ambition att famna helheten. Tysk forskning däremot fick redan från början en inriktning mot övergripande principer (Se t ex Vom Wesen der Volkskunst, 1926). I sökandet efter folkkonstens innehåll och drivkrafter har man emellertid ofta tillgripit tämligen luftiga spekulationer. På ett för en nordisk etnolog märkligt sätt redovisas inte sällan hypoteser som fakta.

Mot bakgrund av dessa skilda infallsvinklar fann jag den övergripande principen för studiet av de smidda gravkorsen i denna avhandling. Folkkonstens skapare är individer men knappast individualister. Folkkonstens avnämare framstår som en kollektiv reglerande faktor, med till synes fast attityd till sin konst. I detta spänningsfält mellan tradition och förändring mellan individ och kollektiv fann jag en forskningsaspekt som borde kunna ge principiellt intressanta resultat.

Fig. 1 Kallerstad gamla kyrkogård (Sm). Kyrkplatsen övergavs då den nya kyrkan uppfördes på en annan plats vid 1800-talets mitt.

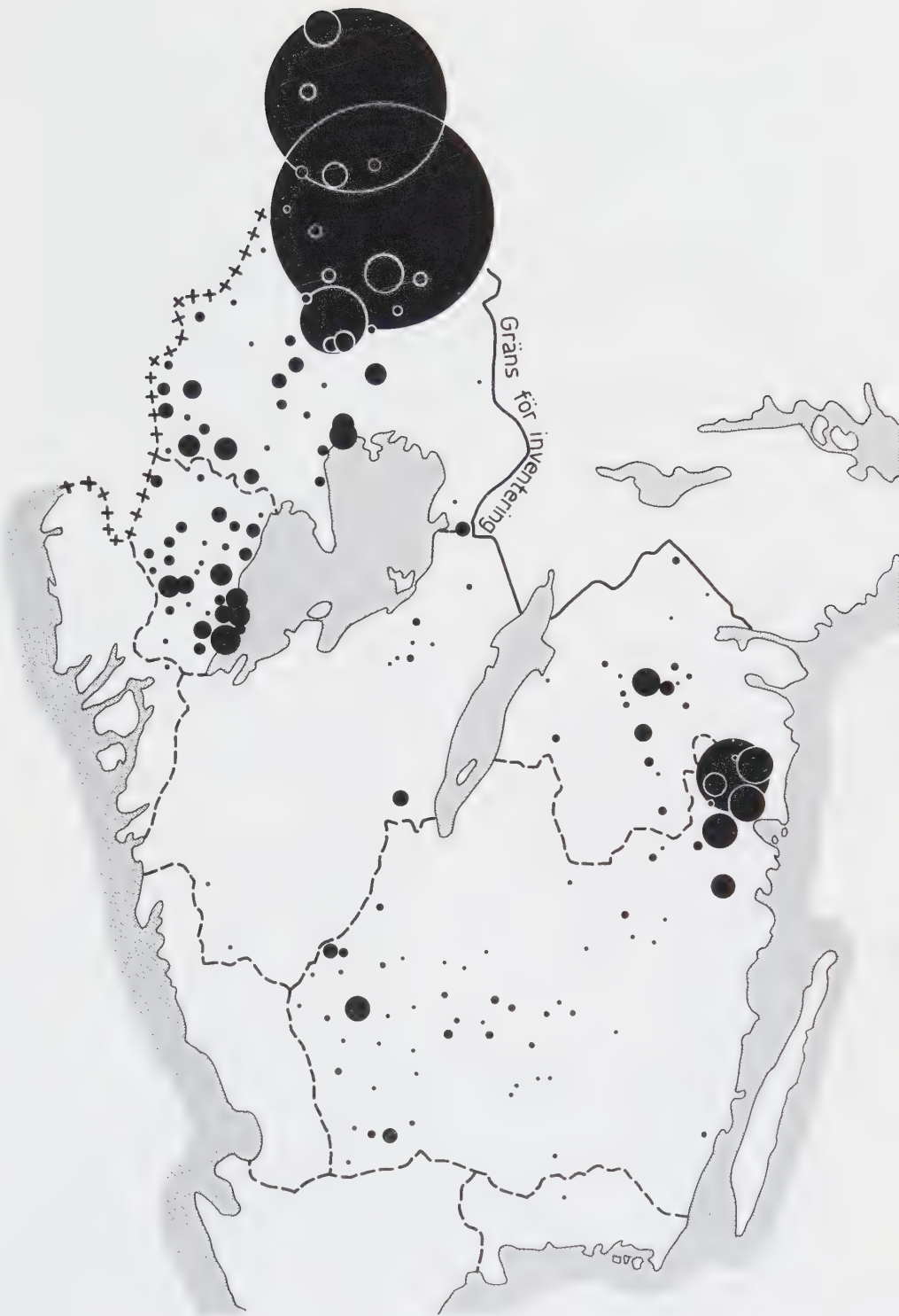
Avgränsning

Avhandlingen är således en folkkonststudie med formaspekterna i förgrunden. Flera, särskilt äldre undersökningar, har utmynnat i försök att definiera eller åtminstone inringa begreppet folkkonst (t ex Nauman 1925 och Erixon 1931). Senare forskare har varit mindre benägna att göra sådana slutsatser (Svensson 1972, s 10). Likafullt vet den initierade att folkkonstens främsta karaktäristika är traditions- och lokalprägel. De smidda gravkorsen utmärks i hög grad därav. Därmed faller avhandlingsämnet mitt på folkkonstens vida fält. Det är min förhoppning att studien kan bidra till en fördjupad förståelse av folkkonstens karaktär.

Smidda gravkors med traditionsbetingade former upphörde i stort sett att tillverkas vid 1800-talets mitt. Yngre kors, som är relativt många, är oftast mycket enkla och inte sällan schematiskt utformade. Några former är framställda fabriksmässigt efter mall och ett fåtal framstår som originella, individuella manifestationer. De faller alla utanför ramen för denna undersökning.¹ Däremot har jag för avsikt att senare uppmärksamma dem som objekt vid en revitaliseringsstudie. Syddalsländska korsformer behandlas här endast översiktligt, då jag tidigare redovisat dem i en uppsats (Aarsrud 1967).

Inventeringens omfattning bestämdes av den tidigare forskningen. Harald Wadsjö angav redan 1919 smidesvärdarnas utbredning i stora drag

Fig. 2 Kartan visar de äldre smidda gravkorsens förekomst inom inventeringsområdet, eller förekomsten av de kors som behandlas i avhandlingen.

10

20

30

40 st

(Ambrosiani/Wadsjö 1919, s 67 ff). Brynolf Hellner, som vid flera tillfällen behandlat gravkorsen, tecknar ungefär samma utbredningsbild (Hellner 1932 och 1960). Här må inflikas att Hellner var den förste som satte in dem i ett sammanhang utöver den rena formbeskrivningen (Hellner 1932, s 16 f). C-H Tillhagen anslöt sig senare till hans synpunkter på tillverkarna (Tillhagen 1949) och jag har, som vi skall finna, ingen anledning att omvärdera Hellners uppfattning. Inventeringen kom med utgångspunkt från i första hand Hellners undersökningar att omfatta större delen av Götaland samt Värmland.² Efterforskningar utanför inventeringsområdet gav mycket klen utbyte. Men i norra Dalsland och sydvästra delen av Värmland finns ett stort antal kors, varför angränsande socknar i Norge blev intressanta. Min kunskap om det norska materialet är hämtat från "Norges kirker", där de smidda gravkorsen ägnas betydande uppmärksamhet (Christie 1959 och 1969). Ytterligare några norska kors har på senare år behandlats av Nygaard (1975 och 1976).

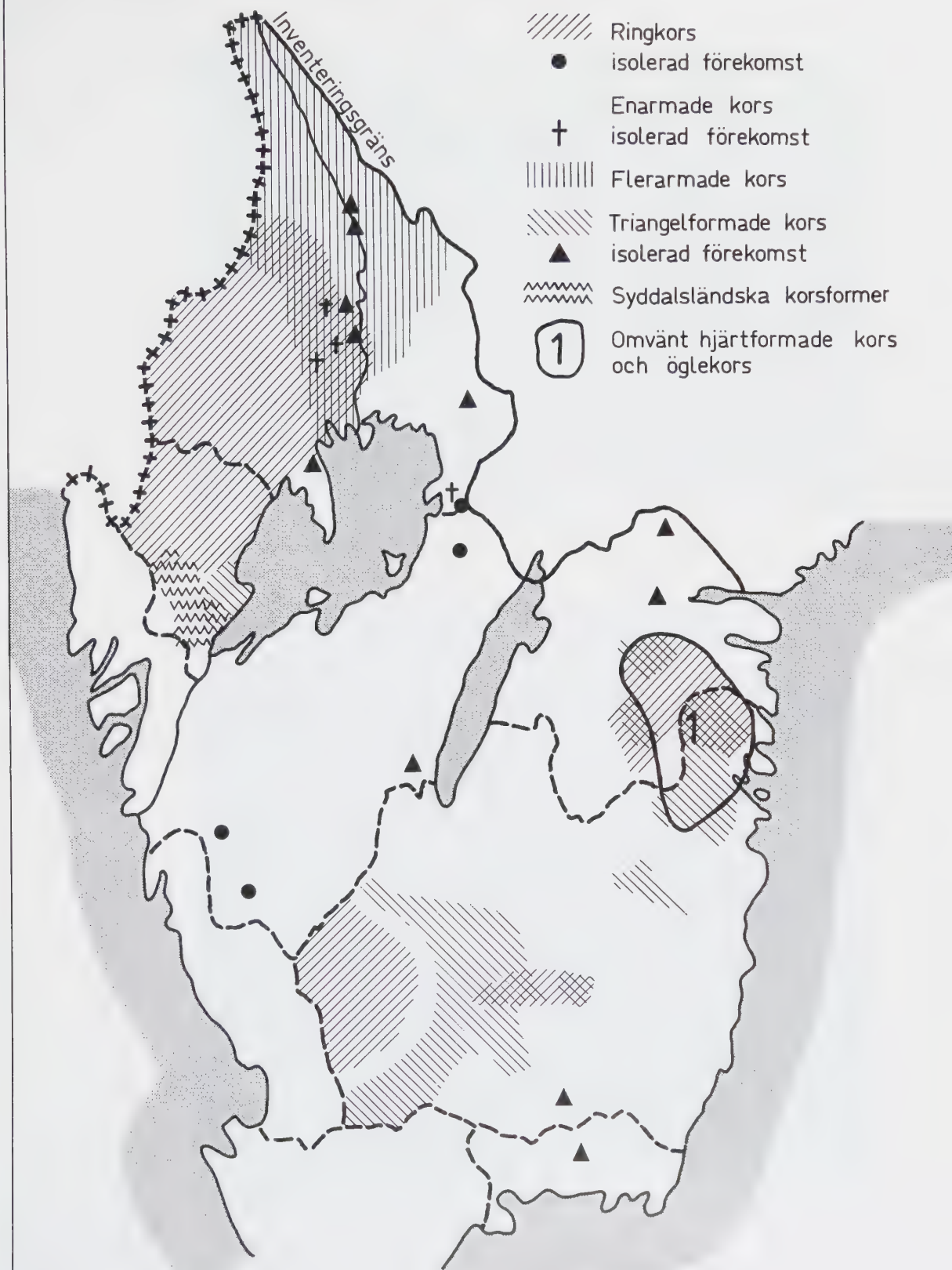
Material

Redan vid inventeringen för min första gravkorsstudie (Aarsrud 1967) stod det klart att materialinsamlingen krävde stor noggrannhet. Inventeringen som ligger till grund för mitt arbete föregicks av en frågelista utskickad till kyrkovaktmästare i respektive församlingar främst i avsikt att fastställa gravkorsens förekomst (Bilaga 1). Listan utsändes med vissa inskränkningar till alla kyrkovaktmästare i Götaland och Värmland. Därefter uppsökte jag de kyrkogårdar varifrån jakande svar inkommit, men också de församlingar varifrån svar ej erhållits. Sammanlagt kom inventeringen att omfatta cirka 2 700 smidda gravkors.

De är genomgående avfotograferade. Endast i de fall jag direkt på platsen kunde konstatera helt överensstämmande utformningar har ingen fotografering skett. Förekommande inskription nedtecknades. Varje kors numrerades och det är dessa inventeringsnummer som jag fortsättningsvis hänvisar till. I avhandlingen förekommande avbildningar är kopierade direkt efter mina foton. Inventeringen förvaras vid läns museet i Vänersborg.

Det insamlade materialet omfattar även sena kors, eller sådana korsformer, som kom i bruk efter 1800-talets mitt och som tydligt skiljer sig från de äldre. Dessutom registrerades de gjutna kors, som jag påträffade, då de kunde tänkas vara intressanta för min undersökning. Alla har det latinska korsets form, låt vara med utsmyckande och symboliska detaljer som tillägg. De har uppenbarligen inte haft någon influens på de äldre smideskorsen, i all synnerhet som det visade sig, att frekvensen ökade först efter det att de äldre smidda korsformerna slutat tillverkas. Det är för övrigt inte osannolikt att introduktionen av de gjutna gravkorsen medförde att de

Fig. 3 Schematisk kartering av de olika huvudtypernas förekomst.

gamla smidda korsformerna utkonkurrerades. Antagandet motiveras inte minst av att ett mycket stort antal yngre smideskors har det latinska korsets form, inte sällan påtagligt torftigt gestaltad.

De flesta gravkorsen i min inventering återfinns på kyrkogårdarna. Många kors fann jag också i bodar, kyrktorn eller på kyrkvindar. I gravkorsrika bygder uppsökte jag alltid dessa utrymmen. Numera tycks man vara medveten om deras kulturhistoriska värde. Inte sällan har de renoverats och ställts upp på lämplig plats. Endast i undantagsfall är de vanvårdade.

Vid sidan om den egentliga inventeringen kontaktades läns museerna och andra större museer inom undersökningsområdet. Förfrågningar hos hembygdsföreningarna i Värmland gjordes också, allt med klen resultat. Nordiska museet har däremot en stor samling smidda gravkors.

Dateringsproblem

Gravkorsen är till större delen klart daterbara och socialt klassifierbara genom sina inskriptioner. Proveniensen erbjuder bara i sällsynta fall problem, då korsen ju mestadels påträffas på ursprunglig plats, vid respektive kyrka.

Äldre kors har oftast använts för flera personer inom en släkt, i några fall ända upp till ett 25-tal. Det äldsta dödsåret har i sådana fall fått tjäna som datering. I vissa fall har inskriptionerna fallit bort eller är otydbara vilket gör en datering osäker eller omöjlig. Sådana kors har hänförs till det äldsta tydbara årtalet. Dateringarna har ofta redovisats i tabellform, varvid dessa osäkert daterade kors har hänförs till den aktuella perioden men dessutom angivits inom parentes.³

I Tjustbygden i Småland var det vanligt, att flöjlarna vid ett nytt dödsfall i familjen ersattes med nya eller att den gamla inskriptionen uthamrades och en ny inmejslades (Lehmann 1929). Ibland är det också möjligt att direkt konstatera att äldre inskriptioner delvis bevarats mot flöjelns kanter. Dateringen är därför ofta svårbedömbär i dessa trakter, vilket är så mycket mer beklagligt, som gravkorsen här tillhör de intressantare.

En inte obetydlig del av materialet från 1800-talets förra hälft är odateerat. Det beror på, att man vid den tiden i många trakter ersatte den inhuggna inskriptionen med en målad, som mestadels har flagnat av. Metoden användes främst i Östergötland och nordöstra Småland samt på vissa korsformer i Värmland. Allmänt kan påpekas att äldre inhuggna data vanligtvis är tydligare än yngre, varför man något paradoxalt kan konstatera att det äldre gravkorsmaterialet är lättare tidbestämbart än det yngre. Säkra dateringar påträffas genomgående i Värmland, Dalsland och västra Småland, ett av skälen till att gravkorsmaterialet i dessa landskap fått en framskjuten ställning i detta arbete.

Gravkorsens sociala förankring framgår av inskriptionerna. Med hjälp av skriftliga källor låter sig de personer över vilka korsen uppsatts ofta identifieras. Inskränkningarna gäller härvidlag i tillämpliga delar vad som ovan sagts om inskriptionerna, vartill kommer de brister som vidlät arkivalierna. Vida svårare är det att identifiera tillverkarna.

Fig. 4 Del av Ekshärads kyrkogård (Vrml). På kyrkogården återfinns 205 flerarmade kors. De restaurerades på 20-talet och återplacerades så vitt möjligt på ursprunglig plats. Foto Jörf.

Fig. 5 Smidda gravkors på Gestad kyrkogård (Ds). Korsen är restaurerade och uppställda i rad längs norra kyrkogårdsmuren. Foto Jörf.

Representativitet

I all etnologisk forskning, som berör äldre förhållanden är det material som studeras mer eller mindre ofullständigt, ett förhållande som sällan kommenteras. Men i en undersökning som denna, där slutsatserna bli beroende av kvantitativa förhållanden, är frågan om materialets representativitet central.

Det är uppenbart, att ett betydande antal gravkors har försvunnit. Så till exempel berättar Petrus Magni Gyllenius i sin dagbok från år 1624 om sin far bonden Måns Nilsson: "Hans sal. lekamen bleff något ther effter medh christeligt lijckprocess ifrå Tåffta, på en söndagz morgon till Ölmehäradz kyrckia, i en stoor folcks myckenheet, beledsagat, och uthi sin hwilokammar nedsatt i Ölmehäradz kyrckiogårdh, sunnan kyrckian . . . uthi sitt griffteställe, öffver huilkenss graff ett stort iernkorss bleff satt (som på then orten brukeligt ähr att iernkorss och trääkorss öffver graffvarna upreesass) hwilket ähn i thenna dagh hanss graff uthvijsar" (Gyllenius dagbok 1962, s 9). Smidda gravkors användes tydligen i Ölme socken i östra Värmland redan under 1600-talets första decennier. Idag finns inga kors bevarade på kyrkogården, och även i övrigt är de mycket sällsynta i denna del av landskapet. Ett annat exempel från Väckelsång må anföras: "På kyrkogårdarna i Konga härad, Småland, fanns förr i tiden mängder av handsmidda gravkors. Numera är dessa kors nästan helt och hållet borta, det är endast några enstaka, man kan träffa på här och var". Uppgiftslämnaren anger också, att korsen var från 1800-talets senare hälft (EU 49818). Kyrkvärden Lasse i Lassaberg berättar från S Unnaryd i samma landskap: "Till grafvårdar begagnades smidda kors av jern . . ." och antyder därmed, att de var vanliga vid 1800-talets början (Bringéus 1967, s 133). I S Unnaryd finns idag endast tre sådana äldre kors bevarade. Utöver dessa exempel kan mera allmänt sägas, att det vid en jämförelse med äldre bildmaterial ibland varit möjligt att konstatera, att enstaka av de avbildade korsen inte längre är bevarade (ATA).

Det material som bevarats synes dock vara representativt i den meningen, att de utvecklingslinjer och principiella synpunkter som kommer att framföras har tillräckligt underlag. Värderingen är grundad på karteringar och tabellariska sammanställningar, där luckor i tid och rum lätt avslöjas. Men den grundar sig också, mera allmänt, på korsens användning. De utnyttjades ofta vid flera tillfällen och inte sällan under lång tid. Ju äldre de är desto fler inskriptioner har de i allmänhet. Med vissa undantag var detta upprepade användande regel under 1700-talet för att bli mindre vanligt under 1800-talet.⁴ Därigenom synes det också sannolikt, att det äldre materialet, ej förötts i den omfattning, man måhända skulle kunna tro.

Som vi skall se tillverkades smidda gravkors med traditionsbetingade former fram till ungefär 1800-talets mitt. Användandet kunde sträcka sig ytterligare ett eller ett par årtionden framåt. Det innebär, att de först under 1800-talets senare del blev nedvärderade, och därmed från denna tid i högre grad kom att spolieras, något som dock naturligen skedde successivt och utan konsekvens. Kyrkogårdsvård är en sen företeelse (Rehnberg 1965,

s 238 ff) och stenvårdar i modern mening började användas mera allmänt först under 1800-talets sista årtionden.⁵

Från omkring 1900 eller senare finns ett flertal belägg för hur man gjorde sig av med smideskorsen. Från Holms socken i Dalsland berättas: "I sydöstra hörnet av kyrkogården i diket låg (för mer än ett halvsekel sedan) en stor hög av järnkors i konstsmide, med löv och hjärtan dinglande. De voro redan då rostiga och gamla, de vore väl också ett minne av restaureringstidens nydanings- och bortkastningsiver. Folk sade: att de 'voro så stygga' dessutom skrämde de hästarna i sken med sitt gnissel, då man om nätterna körde förbi, därför skulle de bort" (Wiberg 1966, s 54). Från Sunnemo i Värmland anges, att det tidigare stora antalet smidda kors försvann på 1910-talet. I Norra Ny, också i Värmland, lät kyrkoherden enligt en uppgift försälja dem alla utom ett på auktion, varvid de inköptes av en smed. Skälet till att ett blev skonat lär ha varit, att prästen hotades med stryk, om korset inte fick stå kvar. Enligt en annan uppgift skulle korsen på order av samma präst ha kastats i älven. De fåtaliga kors, som nu finns kvar i Norra Ny, har i sen tid återfunnits i olika gårdar. I grannsocknen Ekshärad har däremot korsen i stället blivit vårdade på initiativ av kyrkoherden Krook, som 1927 lät restaurera dem och uppsätta dem på så vitt möjligt ursprunglig plats (Hellner 1932, s 5). Av ett kyrkorådsprotokoll 1925 framgår emellertid, att de även här var nedvärderade vid 1900-talets början, då de "ligga, antingen å östra stenmuren eller kastade över muren". Men vid detta tillfälle anmodades kyrkovaktmästaren att samla dem i förrådshuset. "Dock undantagandes de järnkors, vilka Jon kyrkvaktare granneligen vet, uppå vilken plats de stått hava. Dessa senare skola uppsättas på respektive plats" (Kyrkorådsprotokoll 25.1.1925). Från det närbelägna Gustaf Adolf anføres: "Vid restaureringen av kyrkogården 1923 borttogs alla järnkors och kastades på skräphögen inne i skogen. Vid kyrkogårdsrestaureringen för några år sedan (omkring 1950) tillvaratogs alla dessa och sattes upp på östra delen av kyrkogården" (EU 46776).

Den nedvärdering, som här har exemplifierats, bekräftas också av museernas insamling, som sammanfaller med denna period. Nordiska museets samling av smidda kors har således införskaffats mellan åren 1876 och 1927, varav endast ett fåtal under innevarande sekel.⁶

Nedvärderingen under 1800-talets senare hälft är inget unikt för smideskorsen utan typiskt för de flesta äldre kulturartefakter, som i likhet med dem upphörde att användas vid mitten av 1800-talet. Vad som skiljer korsen från flertalet sådana element är, att de inte förnöttes. Därigenom skedde alltså en successiv anhopning av material, som vid 1800-talets mitt och ännu några årtionden senare torde ha varit representativt för vad som åstadkommits på detta område.

Den kritiska tiden har alltså infallit under 1800-talets senare del och 1900-talets början. Från denna tid är det emellertid möjligt att få en viss uppfattning om gravvårdsbeståndet genom avbildningar i form av teckningar och fotografier. Den antikvariskt topografiska skildringens guldålder inföll fr o m 1800-talets mitt, varvid intresset inte sällan knöts till kyrkorna. I första hand avbildades de som arkitektoniska monument, men också kyrkogården och dess gravvårdar uppmärksammades.

Det mycket omfattande material, som förvaras i ATA och Nordiska museets arkiv ger en god uppfattning om kyrkogårdarnas utseende åtminstone från 1920-talet, från vilken tid dokumentationen fyller högt ställda krav. Ofta ges också goda inblickar i förhållandena kring sekelskiftet och undantagsvis också tidigare. Bildframställningarna har varierande dokumentärt värde. Allmänt sett är fotografierna överlägsna härvidlag. Konsekvent genomförda fotograferingar är dock sällsynta. Ett exempel är S Gunnäs dokumentation av nästan samtliga gravplatser i Dalsland år 1909. Teckningar är svåra att värdera som dokument. Men i de fall där en och samma artist återgivit flera kyrkor är en bedömning lättare. Några sådana mera betydande insatser är värda en kommentar.

Ernst Wennerblad har i sitt verk "Skara stifts kyrkor" avtecknat alla kyrkor inom stiftet (Wennerblad 1902). Hans inventering påbörjades 1873 och slutfördes 1902. Arbetet bedrevs särskilt intensivt under 1890-talet. Det har karaktäriserats som "ett verk av största värde" på grund av de reproducerade teckningarna och den kulturhistoriskt upplysande texten (Olsson 1967, s 616). I de fall då jag har varit i tillfälle att direkt kontrollera tillförlitligheten, kan detta omdöme verifieras.⁷ Smidda gravkors uppträder utomordentligt sällan på hans teckningar. Endast fem kyrkogårdar har sådana gravvårdar, samtliga i Västergötlands östra del eller i samma område, där de återfinns idag.⁸ Den förklarande text, varmed han förtydligar sina teckningar, är mycket kortfattad. Som unik kommentar från Nykyrka må citeras: "Mitt för klockstapeln synes små egendomliga gravvårdar af smidt järn" (Wennerblad 1902, s 75) (Fig 6). Upplysningen är så unik, att den torde spegla gravvårdsformens sällsynthet. Det är också här vi i våra dagar finner den enda större samlingen gravkors i Västergötland.

Eric Ihrfors företog vid ungefär samma tid en motsvarande inventering i bl a Småland och Östergötland. Denne originelle man vandrade omkring i ett stort antal östsvenska landskap, klädd i munkkåpa och avtecknade kyrkliga minnesmärken. Genom att hans inventering utfördes relativt sent, är det möjligt, att i några fall direkt jämföra hans teckningar med fotografier. Överensstämmelsen med dessa senare är iögonenfallande. Från 8 kyrkor finns smidda kors avbildade.⁹ I flera fall kan man i bevarat material direkt bestämma, vilket kors som avbildats. Undantagsvis skiljer sig hans teckningar från vad som är känt idag. Så t ex finns inga triangelformade kors i Våthult men väl flera ringkors. Hans belägg fördelar sig geografiskt såväl i positivt som i negativt avseende i överensstämmelse med min inventering.

Wennerblads och Ihrfors arbeten utmärks alltså av dokumentationsnit, konsekvens och fullständighet. G Djurklou hade däremot inte samma ambition på sin värmländska resa 1866–67. Han var intresserad av medeltida gravvårdar, som han i vissa fall avbildade, men yngre ägnade han föga uppmärksamhet (Djurklou 1956, s 124). I några fall tecknade han av sådana kyrkor, som skulle rivas. Kyrkogårdarna intresserade mindre. Endast från Skillingmark har han avbildat några smidda kors till antal och form överensstämmande med de i våra dagar bevarade. Exemplet kan vara representativt, då övriga av honom avbildade kyrkor saknade smidda kors vid inventeringstillfället

Nykyrka.

Fig. 6 Nykyrka (Vg). Teckning av E Wennerblad år 1880.

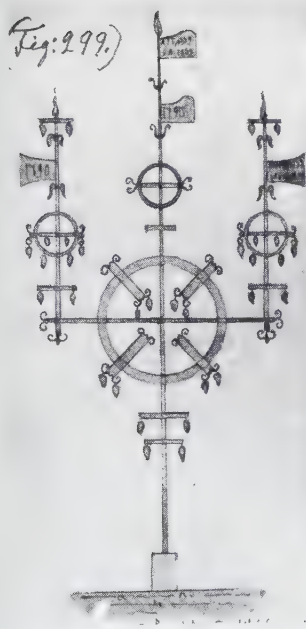

Fig. 7 Smitt gravkors från Sillerud (Vrml). Teckning av N M-son Mandelgren år 1866.

Ungefär samtidigt med Djurklou besökte Nils Månsson Mandelgren Värmland. Därvid avbildade han bl a några smidda gravvårdar, till antalet 10 stycken, alla från landskapets sydvästra del.¹⁰ Inga av dessa kors skiljer sig från de utformingar, som är kända i dag (Fig 7). Däremot kan endast tre direkt identifieras i mitt material. Det finns därför anledning, att med generell syftning påpeka det föga överraskande att bevarat sockenmaterial inte behöver vara fullständigt. Ett par år före värmlandsresan eller 1864 tecknade han av fem kors i Moheda i Småland.¹¹ I dag återfinns endast två kors på kyrkogården vilka båda är identiska med ett av hans avbildade. Av resterande fyra, som alltså inte är bevarade, är två triangelformade och de båda andra mera individuellt gestaltade.

En fullständig genomgång av bildmaterialet i ATA och Nordiska museet från Dalsland, Småland och Östergötland har tillsammans med ovan redovisade källor givit vid handen att smidda gravkors sällan avbildats. Förekommande belägg hittar man inom samma områden som i min inventering. Några avgörande skiljaktigheter i formhänseende kan inte heller konstateras. Även om undantag finns, kan det sammanfattningsvis sägas, att allt tyder på, att gravkorsen är tämligen representativt bevarade.

Uppläggning och metod

Jag har ovan diskuterat materialet och konstaterat att det är relevant för avhandlingens syfte i avseende på dateringar, proveniens och representativitet. Men vi måste också kunna fastställa att det har den "folkliga" förankring som markerats redan i arbetets underrubrik. Avhandlingen är

en studie i folklig formbildning och adjektivet folklig är här använt i samma betydelse som t ex folkkonst eller folkliv. D v s vi måste kunna fastställa att den aktuella formbildningen ägde rum inom folkets breda lager. Vi måste också kunna fastställa att mera utvecklade gravkorsformer i allt väsentligt uppstått utan influens från högreståndskonsten.

I övrigt är avhandlingen trappstegslikt uppbyggd. De inledande kapitlen är deskriptiva och de avslutande principiella. Men redan vid materialredovisningen försöker jag påvisa de olika korsens utveckling, för att de enskilda frågorna skall vara lösta när jag övergår till de principiella. Här behandlas formbildningen efter mer övergripande principer. I det sammanhanget ges också forskningshistoriska utblickar över de frågeställningar och infallsvinklar som använts. Valet av dessa senare har skett i en växelverkan mellan materialet och tidigare forskningsinsatser.

Den redovisade metoden i de inledande kapitlen är typologisk och evolutionistisk. Det kan anses närmast som självklart att ett så stort material som det här är frågan om kräver en typologisk indelning för att bli överblickbart (jfr Lehtonen, 1974). Det bestäms av formen. Den ursprungliga utgångspunkten var, att alla gestaltningar hade samma intresse, i det att varje enskild sådan representerade en formlösning, eller ett uttryck för en strävan till formbildning. Denna ambitionen har dock nedtonats, då det trots allt har större intresse att studera sambanden i stort än enskilda avvikelser. Likafullt är det utomordentligt få kors som lämnats obeaktade (se närmare kapitel III, 7).

Huvudtyper är lätta att särskilja efter de olika formbildande element som kommit till användning såsom ring, triangel m m . De har emellertid ofta högst varierande lokal utformning. En huvudtyp är alltså ett komplex av varianter med ett avgörande gemensamt karaktäristikum. Det är dessa lokala varianter, som i de många fall de förekommer i fast utformning, utgör de egentliga typerna. I stort sett gäller att ju snävare lokalt synfält desto distinktare tillämpning av den typologiska metoden är möjlig. Men en sådan indelningsgrund, byggd på det statiska, skulle inte fanna om sammanhangen. Här krävs en flexibilitet i synsättet. Grunden för min typologiska indelning torde inte skilja sig från andra forskares, som behandlat ett mer omfattande material. De har, kanske i en legitim känsla av suveränitet över sitt material, avstått från att kommentera den¹².

Men att idag annonsera en typologisk metod kan te sig en smula utmanande. En kommentar bör lämnas. Mitt försök till förutsättningslös inställning till materialet kräver att även små skillnader redovisas. Så t ex har relativt obetydliga tendenser till formförändring motiverat en särredovisning. Ibland sammanfaller dessa tendenser med en mera allmän strävan i samma riktning, eller är de första uttrycken för denna strävan. Även vissa formelement, som applicerats på olika gravkorstyper, har bedömts så viktiga att en särredovisning har skett. Så t ex uppträder en toppbåge på ett relativt stort antal olika ringkorstyper i mellersta Dalsland. Toppbågen som sådan motiverar inte utskiljandet av en ny typ, utan ger olika typer en väsentlig ny dimension. Mitt system är således anpassat till min nämnda inställning och mitt syfte. Att här föreligger en viss subjektivitet är självklar och att jag undantagsvis hamnat i trångmål är naturligt.

Flexibiliteten i systemet innebär som regel inga deskriptiva problem. Däremot finns det risk att överblicken av helheten går förlorad. För att i görligaste mån råda bot på detta har jag valt att göra dubbelredovisningar. Så t ex redovisas ett dubbelringkors med toppbåge under dubbelringkors men också under ringkors med bågar. I allt väsentligt följer kartorna samma indelning som redovisningen, fast den är något mera schematisk för att förtydliga sammanhangen.

Sammanfattningsvis rymmer de inledande kapitlen en avvägning mellan typologiska och evolutionistiska aspekter. Men vår formvärlds dynamiska karaktär ger också utrymme för diffusionistiska överväganden.

II SOCIAL FÖRANKRING

Avnämare

Det är en utbredd uppfattning att smidda gravvårdar restes över och tillverkades av järnbrukens smeder (t ex Hagberg 1937, s 480). Att detta inte var något generellt förhållande framgår redan av korsens förekomst. Så t ex påträffas i Dalsland de flesta smidesvårdarna på Dalboslätten, där det aldrig funnits något järnbruk. Det är inte heller i övrigt ovanligt att finna dem i sådana områden eller socknar utan brukshantering. Men sett mera i stort är sambandet mellan järnbruksbygder och förekomsten av smidda gravkorsen uppenbar. Alla bygder där smidesvårdar i dag är vanliga har haft en betydande bruksrörelse. Skälet här är naturligtvis, att man hade en jämförelsevis god tillgång på järn. De nära förbindelser och det ömsesidiga beroende, som rådde mellan bruk och närboende allmoge, utgjorde förutsättningen.

Redan i det äldsta påträffade skriftliga belägget för järnkorsens förekomst framgår den sociala förankringen. Av det tidigare anförda citatet ur Gyllenius dagbok framgår, att hans far, som var bonde, gravsattes under ett sådant kors år 1624. Sådana gravvårdar anges dessutom som vanlig i orten vid sidan av trävårdar (Gyllenius 1962, s 9). Ytterligare ett tidigt exempel må anföras. I Erik Fernows Värmlandsbeskrivning nämner han, att "Bonden, Måns Jonsson, var byggmästare (då kyrkan i Västra Ämtervik uppfördes 1673) och ligger han begraven under en upprest sten och ett järnkors" (Fernow 1977, s 210).

För att lära känna dessa gravvårdars sociala bakgrund är vi dessbättre inte hänvisade till ett i övrigt utomordentligt magert skriftligt material. På korsen angivna data ger oftast möjlighet att identifiera dem, över vilka de restes. Under 1800-talet är det t o m ganska vanligt att påträffa direkta yrkesbeteckningar. Vanligast möter vi därvid benämningar som danneman, hemmansägare eller liknande. Men det förekommer också en och annan brukssmed. I vissa socknar är de t o m dominerande. I Göteryd (Sm) framgår således direkt av inskriptionerna, att några restes över smeder, som tydligen var anställda vid härvarande Ryds bruk. Som regel har dessa kors liksom i det angränsande Traryd försetts med smedattribut (Fig 8). Men av tydbara data framgår, att även andra än brukssmeder kunde förse sina kors med sådana attribut kanske syftande mera på en kunnighet än ett yrke.

På kyrkogården i Nykyrka (Vg) finns ett kors, som rests över någon, som avled vid "RYFORS BRUK D 23 APR 1775" (nr 12). Många kors i

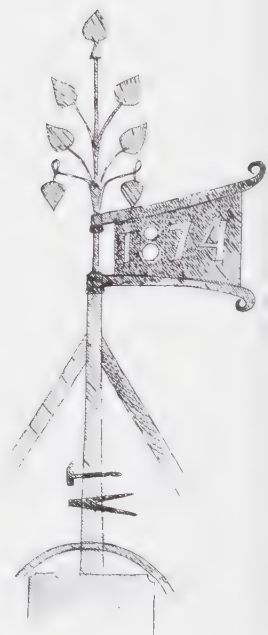

Fig. 8 Traryd nr 1 (Sm)
1874. Smedsattribut på
stammen.

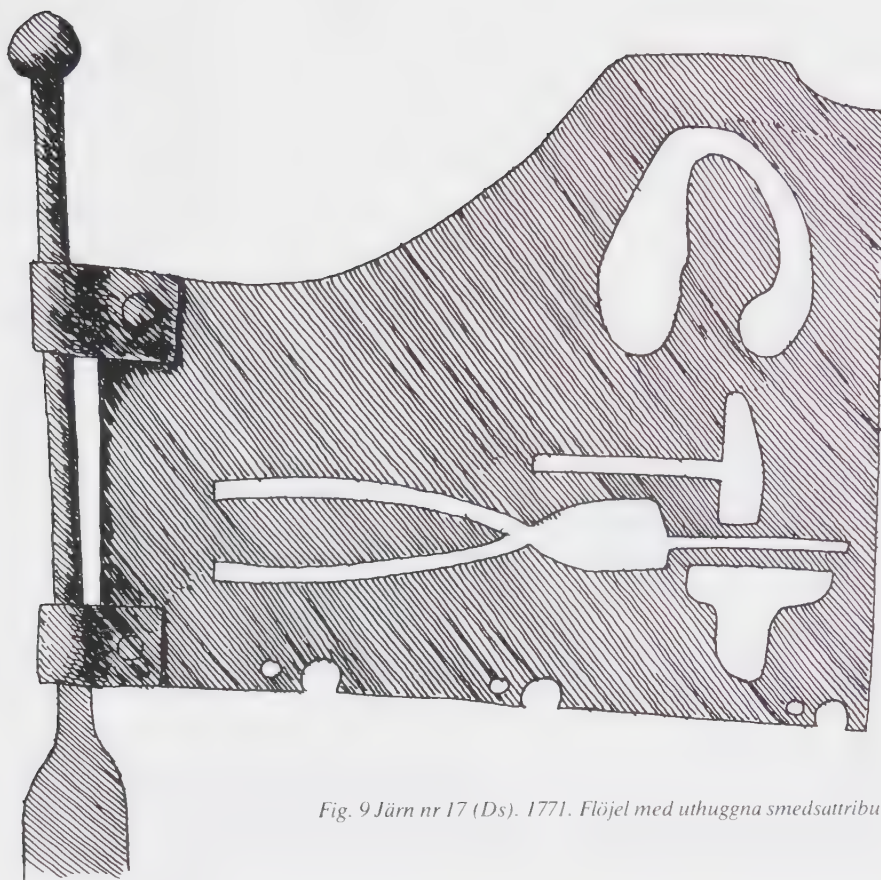

Fig. 9 Järn nr 17 (Ds). 1771. Flöjel med uthuggna smedsattribut.

Nykyrka saknar inskription, men har smedsymboler. Sannolikt placerades de flesta eller kanske t o m samtliga över smeder. Förekomsten i Nykyrka är isolerad, vilket sannolikt innebär att allmogen i dessa trakter inte använde smidda gravkors.

Tydligast kan vi avläsa brukssmedernas roll i Hallingeberg och Hjorted (Sm). I samtliga fall där inskriptionerna låter sig tolkas, finner man, att korsen är resta över smeder vid Ankarsrums bruk eller deras familjemedlemmar.

Men den sociala förankringen kan inte alltid utläsas direkt av inskriptionerna. Vi måste i allmänhet söka människan bakom initialer och dödsdata i kyrkoarkivalierna.

Från Gestad, Grinstad, Frändefors och Erikstad socknar på södra Dalbosläkten finns 24 kors bevarade med första angivna dödsår från tiden 1840–50. I bouppteckningarna har det varit möjligt att återfinna 18 av dessa döda. De visar sig alla ha varit bönder eller bondhustrur. Nästan undantagslöst var de mycket välbärgade. Endast i ett fall understeg förmögenheten 1.500 riksdaler, men skulderna, som hos några var betydande, kunde undantagsvis nedbringa den efterlämnade förmögenheten till under 1.000 riksdaler. Av inskriptionerna på korsen framgår dessutom att flera av

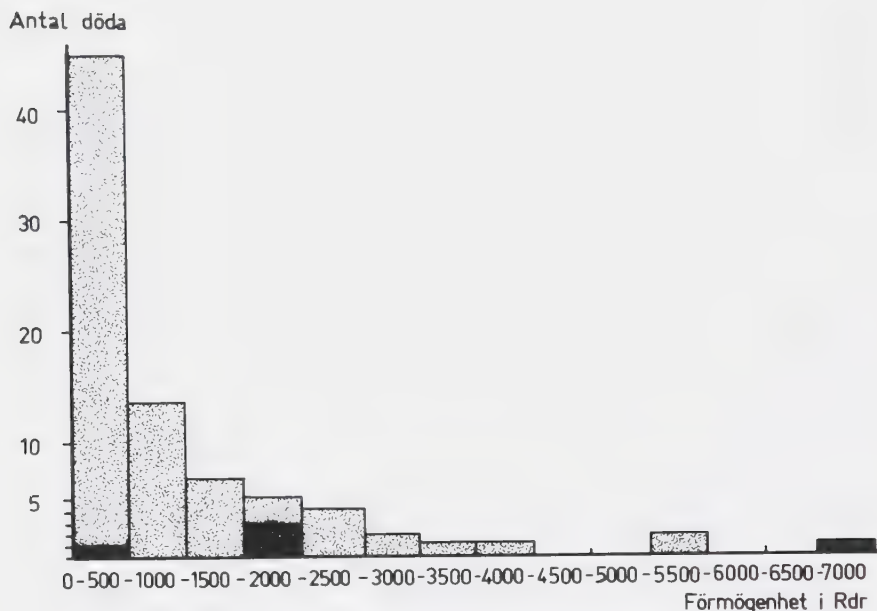

Fig. 10 Fördelning av smidda kors efter förmögenhet år 1850 i Sundals hd (Ds). Svart stapelparti markerar smideskors.

dessa bönder var nämndemän och kyrkvårdar. En häradsdomare finns också. Gravkorsens förankring i en burgen och inflytelserik krets är tydlig. Förhållandet åskådliggörs enklast tabellariskt. I tabellen (Fig 10) har samtliga döda inom häradet år 1850 enligt bouppteckningarna registrerats efter förmögenhet (utan avdrag för skulder). Smidesvårdarnas frekvens och ekonomiska bakgrund låter sig således utläsas. Året 1850 har valts då fem kors tillkommit just detta år, en i sammanhanget hög siffra. Ett kors låter sig inte identifieras.

Av tabellen framgår hur ovanliga dessa gravvårdar var även vid en tidpunkt då de relativt sett var populära. De var inte vanliga ens bland de förmögna. Av dem som använde smideskors var det endast "undantags-egaren" änkan Maria Eriksdotter i Gestad, som till synes bryter sig ur denna burgna krets med sina värderade tillgångar upptagna till endast 158 rdr och en skuld på hela 147 rdr. Men av bouppteckningen framgår också, att hon fick en synnerligen påkostad begravning, belöpande sig till 66 rdr eller nästan halva skulden. När dessutom sonen står antecknad som kyrkvård, finns det anledning att socialt sett inränga henne i ett mer burget sammanhang.

Ekshärads-korsen i Värmland ger oss genom det stora antalet utomordentliga möjligheter att studera dessa förhållanden. I stapeldiagrammet (Fig 11) ges en allmän bild av den sociala fördelning så långt den låter sig utrönas av inskriptioner och bouppteckningar under 1785–1885.¹³

Under denna sekellånga period där inskriptionsplåtarna i runt tal upptar namn på 400 döda, kan omkring 320 identifieras som tillhörande allmogen.

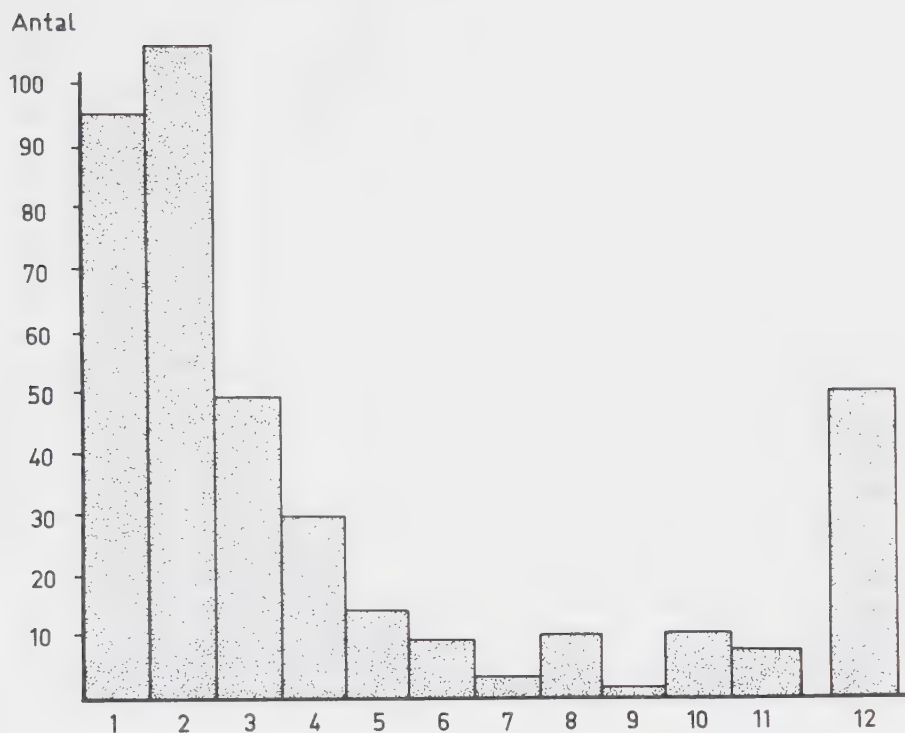

Fig. 11 Gravkorsens avnämare i Ekshärad (Vrml) 1785 – 1885 efter nedanstående sociala gruppering. (Samtliga på korsen noterade döda är upptagna). 1 "Husbönder, änklings" och likställda, 2 "Hustrur, änkor" och likställda, 3 Barn (pojkar), 4 Barn (flickor) 5 Ogifte pojkar, män ("drängar"), 6 Ogifte flickor, kvinnor ("pigor"), 7 Kyrkvårdar, 8 Nämndemän med hustrur, 9 Riksdagsmän, 10 Smeder med familjemedlemmar, 11 Övriga, 12 Oidentifierbara.

Ungefär 50 inskriptioner har inte låtit sig tolkas eller klassificeras. Det är tydligt, att utomordentligt få personer utanför allmogens led använde smidesvårdar i Ekshärad. Endast i 10 fall kan man med relativt stor sannolikhet konstatera inskriptioner över smeder eller deras familjemedlemmar. Förhållandet kan synas märkligt, då det inom socknen fanns två järnbruk (Föskefors 1755–1884 och Halgå 1833–1884). Men Ekshärad är därvidlag inget undantag. I Skålleruds socken i Dalsland fanns också två järnbruk, (Upperud 1674–1871 och Håvrestrom 1840–1873) men så långt svårtolkade gravvårdsinskriftnoner låter sig förtydligas av skriftliga källor har jag endast funnit två smeder begravda under de 17 smidesvårdar som står uppställda på kyrkogården.

En sammanställning motsvarande den som tidigare gjorts för nyproducerade kors i några Dalslandssocknar har på motsvarande sätt sammanställts för Ekshärad åren 1815–17. Skulderna är avdragna. (Fig 12).

Trots att Ekshärad har så många kors bevarade är det tydligt, att de inte ens här var en allemans gravvårdsform. I överensstämmelse med förhållandena i Dalsland var det ett mera välbärgat skikt av allmogen, som använde dem. Men som synes är inte bilden fullt så entydig som på Dalboslätten. Jag

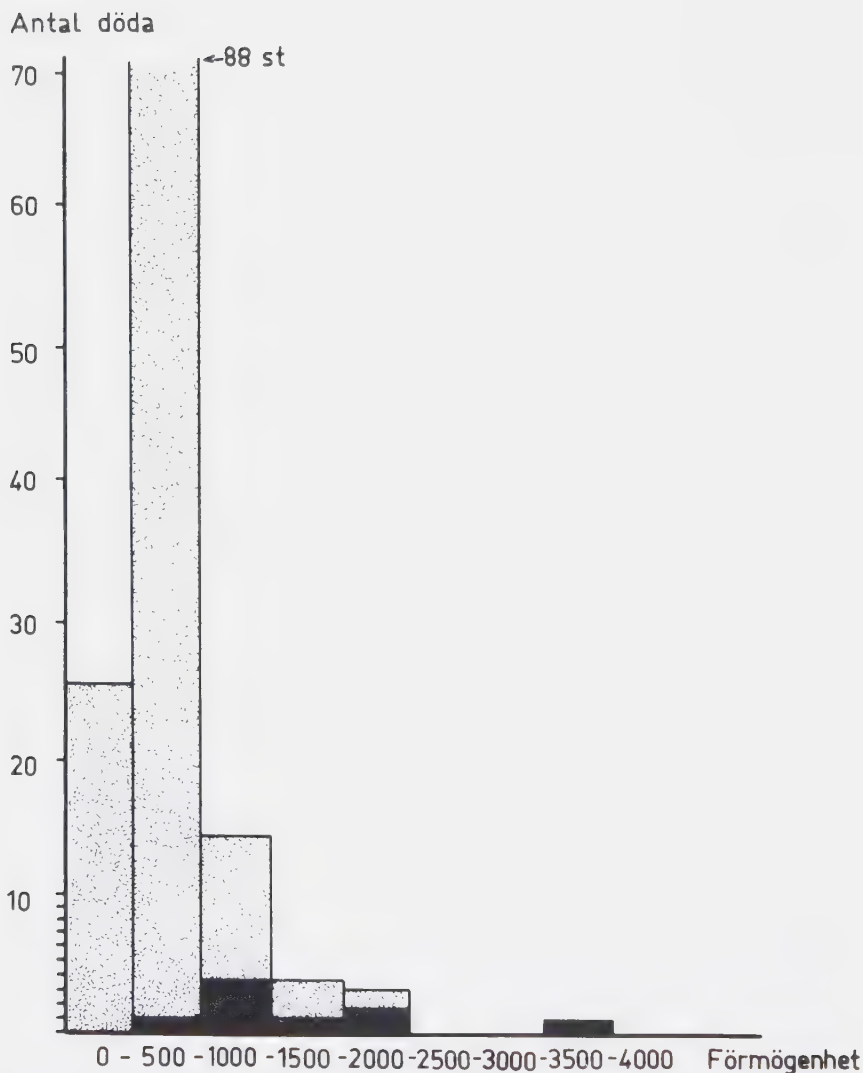

Fig. 12 Fördelning av smidda gravkors efter förmögenhet åren 1815 - 17 i Ekshärad (Vrml). Svart stapelparti markerar smidesvärd.

har för att få ett bättre grepp om den ekonomiska bakgrunden, så långt möjligt undersökt förstagångs användarnas situation i detta avseende såsom den avspeglas i bouppteckningar. Det visar sig då, att de mindre välbärgade ofta är gamla människor och inte sällan änkor. När t ex Brita Jonsdotter i Byn dog 1806 i en ålder av 80 år, lämnade hon efter sig ett bo värderat till endast 44 rdr. Äodelarna utgjordes av litet möbler och husgeråd samt en del kläder. Dessutom fanns i hennes ägo en "stor" psalmbok samt ytterligare ett par andliga böcker. Förhållandet ger en antydning om, att hon tillhörde en välbärgad släkt. Psalmbok och någon andlig bok påträffas visserligen ofta i bouppteckningarna även hos mindre välbärgade, men flera böcker före-

kommer endast i undantagsfall utanför en burgen krets. Ett annat exempel är den 85-åriga Sven Persson från Lilla Skoga, död 1809, vars kvarlåtenskap värderades till 131 rdr. Bland egendomen märks något silver och hela 10 böcker av sakral natur. Hans burgna ursprung torde stå över varje tvivel. Bouppteckningen efter smeden, mästare Jan Svensson som dog 1809 är svårtolkad men värderingen tycks lyda på 132 rdr varav hela 22 utgöres av efterlämnat silver. I andra fall nedbringar skulder boets behållning till en nivå som är lägre än vad som är regel i detta sammanhang. Exempelen ger anledning att korrigera många av dessa mindre förmögna sociala ställning uppåt. Helhetsbilden närmar sig därigenom den vi mött i Dalsland.

I Tjust i Småland möter vi en delvis annan bild. I stapeldiagrammet (Fig 13) har så långt det varit möjligt en social gruppering skett efter å korsen angivna yrkesbeteckningar och motsvarande uppgifter i bouppteckningarna efter samtliga döda, som använde smidda gravkors mellan åren 1770 och 1841. Många låter sig inte identifieras i detta avseende. Sammanställningen är således mindre representativ än de tidigare lämnade från Ekshärad och Dalsland.

I likhet med förhållandena på Dalbosläätten och i Ekshärad är det även i Tjust i huvudsak allmogen, som smyckat sina gravar med smideskors. Brukssmeder förekommer som synes överhuvudtaget inte under denna tid. Vid genomgången av bouppteckningarna har ett 60-tal smeder påträffats som alltså inte begravdes under smidda kors. Men inslaget av andra grupper är påfallande. Av identifierbara fall tillhör hela 16% dessa andra grupper, medan motsvarande siffra i Ekshärad endast är 5% och på Dalbosläätten 0%. Dessutom är inslaget av torpare och arrendatorer iögonenfallande stort i Tjust, vilket saknar motsvarigheter i tidigare exempel. Förmögenhetsfördelningen på 1830-talet framgår av fig 14, som är upprättad på samma sätt som den som lämnats från Sundal (Ds).

Det är tydligt att smideskorsen här inte är någon exklusiv, till ett burget skikt knuten gravvårdstyp. Det användes av såväl fattig som rik. En jämförelse med motsvarande förhållande vid 1700-talets slut ändrar inte denna bild. Uppenbarligen har vi att göra med delvis andra traditioner än i Dalsland och Värmland. En möjlig förklaring synes vara att korsen i Tjust var mindre och enklare och därmed billigare.

Den burgna förankringen som i övrigt mött oss torde främst kunna förklaras av det ekonomiska värde dessa gravvårdar representerade. Järnet var ännu långt in på 1800-talet en relativt sällsynt och dyrbar vara, som man strängt hushållade med. Järnavfall och skrot togs väl tillvara och finns antecknade i bouppteckningarna ännu på 1850-talet.

Priset på järn i Sverige under 1700-talet fluktuerade med växlande konjunkturer men var genomgående i god samklang med den allmänna prisutvecklingen, och tämligen stabilt i förhållande till priset på jordbruksprodukter (Heckscher 1949, del II, 1 s 437). Samma förhållande gäller under 1800-talet även om samstämmigheten vissa år är mindre. Vid en genomgång av markegångstaxorna i Älvsborgs län framgår att prisutvecklingen på järn i förhållande till lantbruksprodukter ej uppvisar någon tendensiös skillnad.¹⁴ Järnet blir således varken dyrare eller billigare sett i relation till andra varor.

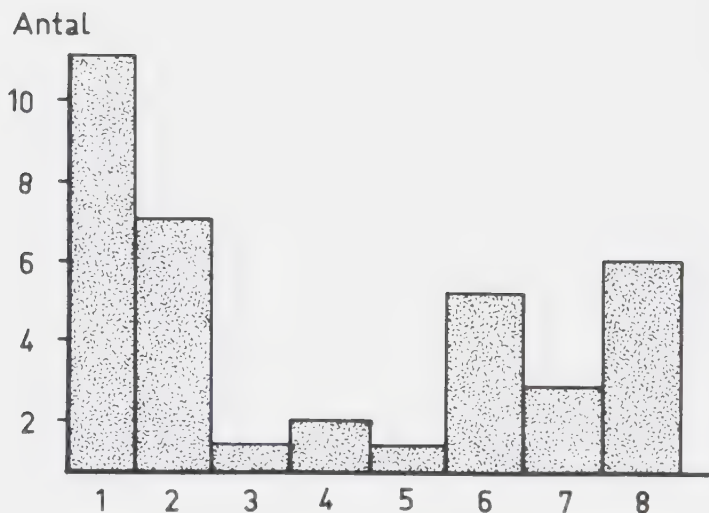

Fig. 13 Gravkorsens avnämare i Tjust (Sm) 1770 – 1841 efter nedanstående sociala gruppering. (Samtliga på korsen noterade döda är upptagna så långt de kan identifieras).
 1 Bönder, rusthallare med fast egendom, 2 Bondhustrur och änkor, 3 Kyrkvårdar, 4 Nämndemän, 5 Länsmän, 6 Torpare, arrendatorer (utan fast egendom), 7 Hustrur änkor till 6, 8 Övriga (gästgivare med hustrur, mjölnare, stallmästare samt två kvinnor med urbana namn, varav den ena mycket förmögen).

Järnet betingade emellertid inte samma pris på alla försäljningsplatser. Det var dyrast i stapelstäder och billigast på framställningsorten, delvis beroende på olika beräkningsgrunder för lispundet. Dessutom kunde folk i bruksbygder komma över billigare järn både på laglig och olaglig väg. Vid de s k järnvrakerierna skulle allt järn kontrolleras bl a till sin kvalitet. Järn, som inte uppfyllde kraven, kasserades och fördes på mer eller mindre legitima vägar ut på den inhemska marknaden (Molander 1968, s 12 f). Det fanns också möjligheter att inköpa överskottsjärn, som uppstod, när bruken emellanåt överskred den privilegierade årliga produktionskvoten (aa, s 31). Man kunde också köpa s k överjärn. En mästernsmed tilldelades för visst kvantum utsmitt stångjärn en viss kvantitet tackjärn och kol. Det var regel att en skicklig smed underskred sin tilldelning och fick material över, "överjärn" och "överkol" (Boethius 1951, s 326). Det skulle enligt gällande regler återsäljas till bruket och sålunda bli ett tillskott till lönen (aa, s 205). Men han kunde också smussla undan det insparade materialet och byta det mot andra varor och tjänster (aa, s 389, Tillhagen 1981, s 231). Dessutom förekom en inte obetydlig handel med stulet järn (Boethius 1951, s 384). Som sammanfattning av dessa synpunkter är en anteckning av den kände "björnjägaren" A L Lloyd välkommen. Han anför om sin värd bonden Sven Larsson, att denne fick sitt järn från bruket (Stjärnfors, Vml) till föga mer än halva marknadspriset (Lloyd 1831, s 45).

Korsens dimensioner var under 1600- och 1700-talen relativt blygsamma, höjden överstiger sällan 1,5 meter. Med dåtida relativt klena material torde

Antal döda

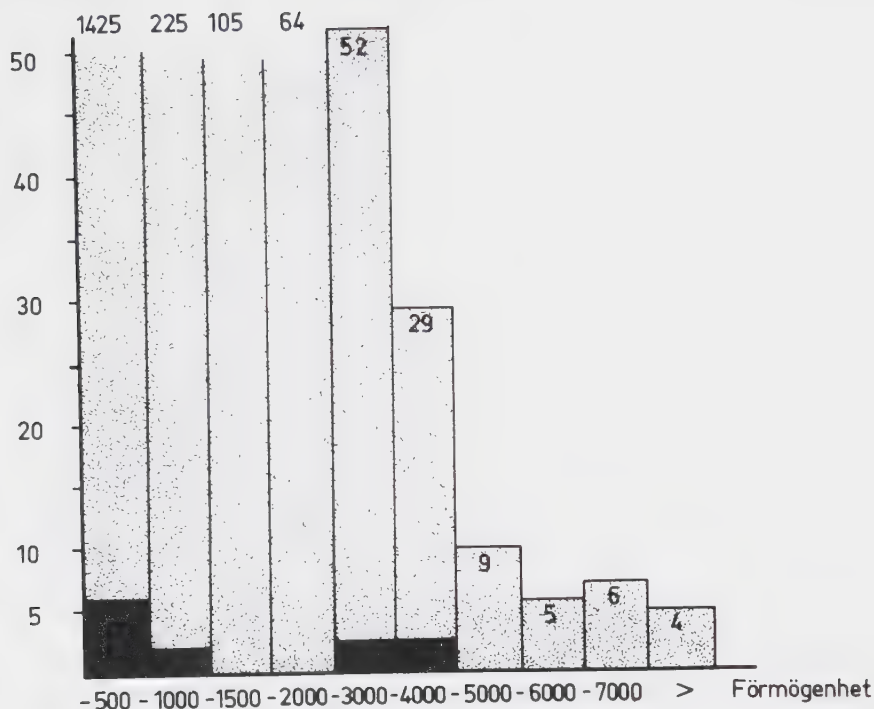

Fig. 14 Fördelning av smidda gravkors efter förmögenhet åren 1831 - 40 i Tjust (Sm). Svart stapelparti markerar smidesvård.

vikten inte överstiga 10 kg. Under 1800-talet blev korsen successivt mer imponerande, och samtidigt användes grövre järn. Det är inte ovanligt att de då når en höjd på 2 meter eller mer, och en vikt på 20-30 kg. Som vi sett ovan beror inte denna utveckling på sjunkande järnpriser. I bouppteckningarna träffar man ytterst sällan på uppgifter om kostnaderna för ett kors, men det finns en och annan.

När pigan B. E. D. avled i Ekshärad år 1844, hade dödsboet att för hennes kors betala 16 rdr (kors nr 136). Summan är specificerad på följande sätt.

4.5 (40,25 kg) lispund smidesjärn	4.24 rdr
Arbetslöner o kosthåll för Nils Jonsson i Hornäs	7.— rdr
Biträde vid smidning, 6 dagar á 24 skilling	3.16 rdr
Per Jonsson 1 1/2 dag	0.40 rdr
Kol till smidet	0.16 rdr
Summa	16.00 rdr

Enligt samtida bouppteckningar från häradet uppgick kostnaden till dryga värdet av en ko.

För ett annat kors i samma socken betalades enligt samma källa 10 år tidigare 9 rdr, och enligt räkning från Stjärnfors bruk betalades 1848, ett där tillverkat kors med 14 rdr. Vid storbonden Johan Eriksson Dahlborgs död år 1850 i Grinstad (Ds) ersattes övertimmermannen Johan Ek med 5 rdr för järnkorset. Det finns också exempel i bouppteckningarna på att smeden i samband med begravningskostnaderna endast ersattes med 1 rdr för korsen. I sådana fall är det troligt, att huvuddelen av betalningen lämnats i natura. Kostnaden varierade alltså avsevärt beroende på korsets storlek, på hur järnet anskaffats och hur ersättningen för smidet erlades. I de allra flesta fall finns i bouppteckningarna emellertid ingen kostnad upptagen för det smidda gravkorset, vilket tyder på att det tillverkades och betalades före dödsfallet.

Men gravvårdskostnaden var endast en del av alla utgifter i samband med begravningen. Det gällde att få den döde "med heder i graven". Därvid utbildades vissa normer, som man strävade att iakttaga. Att denna omsorg inte bara dikterades av hänsyn till den döde, utan kanske mera av levande sociala krav och ambitioner förefaller sannolikt. Begravningskostnaderna blev därför inte bara höga utan också i många fall betungande. Det är självklart, att variationerna var stora beroende på ekonomiska förutsättningar. I Ekshärad uppgick kostnaderna enligt bouppteckningar vanligtvis till mellan 20–40 riksdaler på 1840-talet. Mot denna bakgrund måste utgifterna för en smidesvård, som således lades till de mera nödvändiga omkostnaderna, för de flesta te sig hög. De smidda gravkorsens förankring i en burgen krets är därför också naturlig.

Samtidigt är det på sin plats att påpeka att smidesvårdarna inte utan vidare kan sägas ha haft karaktär av statussymbol. Endast i Ekshärad förefaller de ha nått i närheten av den sociala distinktion begreppet rymmer.¹⁵

Tillverkare

I den frågelista, som låg till grund för min inventering av smidda gravkors efterspordes också tillverkaren. Frågan ställdes så, att man hade att välja mellan tre olika kategorier: bruks-, by- eller gårdssmeder. I allmänhet lämnades inget svar. Men när så skedde, fördelar sig svaren ungefär lika mellan bruks- och bysmeder. I gamla bruksbygder tillskrevs produktionen brukssmederna, och i mer genuina bondbygder, har by- eller sockensmeden givits samma roll. Svaren tycks med andra ord vara anpassade efter omständigheterna. Korsen ansågs däremot sällan ha tillverkats på den egna gården.

Det är naturligtvis vanskligt för att inte säga ogörligt att avgöra, vem som i det enskilda fallet har tillverkat dessa gravvårdar. En handfull smednamn är kända. För att ge några exempel från äldre tid kan här anföras Johan Tinglöv i Ekshärad (död 1812), som enligt en nu utplånad inskrift på sitt kors benämner sig själv urmakare, och som bl a förfärdigade kyrkans första tornur (Hellner 1932, s 13 o 18). Från samma socken är "Bössme-Erik" (Erik Johansson) och "Lellböss" (Erik Nilsson) inte bara kända för sina gevär utan också för sina smidesvårdar (aa s 18). Från Värmskog (Vrm) vet man, att brukaren Jonas Eriksson, Röräng (död 1896) i sin gårdssmedja tillverkade kors även för beställare utom socknen.¹⁶ I Gunnarsnäs (Ds) tillverkade torparen och smeden Fredrik Hansson (död 1787) smidesvårdar.¹⁷ Slutligen kan nämnas, att man bland begravningskostnaderna i bo-uppteckningar från Bolstad (Ds) på 1820- och 1830-talen påträffar smärre skulder till smeden Peter Wilbas. Wilbas tillhörde en gammal smedsläkt, känd från dalsländska bruk, men var själv torpare och smed.

Det är ytterst sällan vi kan fastställa, att brukssmeder tillverkat gravkors. Från Tjustbygden anför emellertid E Lehman: "När hammarsmeden avlidit, var det kamraten vid härden intill, som tog itu att göra hans gravminne i samma material, åt vilket den döde ägnat sitt livsverk" (Lehman 1929). Av allt att döma litar Lehman här till en muntlig tradition, som rimligtvis bör vara riktig, då man i Hallingeberg och Hjorted fortsatte att tillverka smidesvårdar ännu så sent som vid sekelskiftet. Av inskriptioner framgår också, att praktiskt taget alla smidesvårdar i dessa båda socknar tillhörde bruksbefolkningen. Denna förankring tycks också här vara tidig, i det att det äldsta bevarade gravkorsfragmentet, en flöjel, från Hjorted, bär inskription över hammarsmedsmästaren Axel Berg som dog 1732. Från andra delar av Tjust är inte smedfamiljerna representerade. Lehmans omdöme synes därför vara byggt på och ha tillämpning endast i ett par socknar. Det finns heller inget som tyder på att förhållandet i Hjorted och Hallingeberg skulle ha vidare motsvarighet, annat än undantagsvis. I det föregående har vi funnit att brukssmeder endast sällsynt begravdes under smidesvårdar. Vi får anta att där så skedde dessa vårdar också var tillverkade vid bruket. Men det finns ingen anledning att anta att brukssmederna tillverkade kors för andras räkning. Eller mer principiellt uttryckt tycks produktionen i de fall den förekom vara inskränkt till den egna kretsen. Dessa smeders betydelse för gravkorssmidet i stort torde trots det ha varit betydande, ett förhållande som jag skall återkomma till.

Avgörande för hypotesens sannolikhet är att korsen i den enskilda socknen ofta har sin egen karaktär. Utformningen överensstämmer visserligen gärna mellan närbelägna socknar, men i vissa avseenden finns signifikativa skillnader i proportioner och detaljer. Vi måste alltså räkna med att produktion och avnämning i allt väsentligt skedde inom socknens ram. Som vi vet är gravkorsförekomsten inte exklusivt knuten till socknar med järnbruk. Här har alltså andra än brukssmeder uppenbart varit verksamma.

Förklaringen till denna måhända förvånadsvärt blygsamma insats av brukssmederna ligger kanske i, att det tog lång tid att smida ett kors. Enligt en tidigare citerad bouppteckning från Ekshärad krävdes det ungefär 14 dagsverken, fördelade lika på smed och medhjälpare. Brukssmedernas arbete var emellertid så krävande, att det knappast gavs tillfälle, att på ledig tid tillverka gravkors. På 1700-talet sträckte sig arbetsveckan i smedjan från söndag eftermiddag till lördag eftermiddag (Furuskog 1939, s 94 f, Tillhagen 1981, s 165 ff). Förhållandet illustreras av ett domstolsprotokoll, framtaget av hembygdsforskaren O Ljung (1973). Smedfamiljen Krage på Upperruds bruk (Ds) drabbades år 1728 av en tragisk olyckshändelse, i det att mågen hammarsmeden Johan Danielsson då drunknade. Han och svärfadern ”begovo sig med varandra om aftonen den 11 maj på en pråm tillsammans att utsätta ett fiskenät . . .” På hemvägen blev Krage ”så betagen utav sömnen” att han somnade, och när han vaknade, saknade han sin måg, ”som utan tvivel även lär ha insomnat efter trötthet, av det styva hammarsmedsarbetet hela veckan.” Rätten fann för troligt, att Danielsson av utmattning fallit i vattnet och drunknat, varför Krage frikändes, och ”Johan skulle hederligt begravas”.

Vi har alltså att räkna med att tillverkarna till övervägande del återfinns inom allmogens led, eller bättre bland den smideskunniga befolkningen på landsbygden. Innan järnbruksrörelsen blev mer omfattande på 1600- och 1700-talen, tog bönderna mångenstädes själva fram det järn, de behövde. Man var väl förtrogen med hela processen från järnets utvinnande ur sjö- eller myrmalmer till det slutliga utsmidandet av den färdiga produkten. (Furuskog 1939, s 122 ff, Arrhenius 1968). Den skicklighet, som därvid utvecklades verifieras i en undersökning av Dalarnas allmogesmede (Heed). Men redan Olaus Magnus (6:6) nämner smederna i Dalarna, fast han håller dock före, att hälsingarna är Nordens skickligaste. I sin värmlandsbeskrivning från år 1773 berättar E Fernow, hur manfolkets idoghet och skicklighet väckt hans förundran ”i synnerhet i konsten att arbeta i jern och trä. Till klensmeder tycks en stor del liksom födde” (Fernow del I, 1977, s 210, not 896).

Vi måste tänka oss att smidet på landsbygden generellt sett hade en funktionell inriktning. Många smedjor torde främst ha fyllt ett vardagligt behov som reparationsverkstäder av slitna eller skadade redskap och verktyg. Där egentlig produktion förekom var den säkerligen inskränkt till i detta sammanhang ointressanta artiklar som eggverktyg, spik, hästskor m m. Vid sidan av det förekom dock ett mera dekorativt smide, som särskilt under medeltiden nådde utomordentligt vackra resultat. Det är dock tveksamt om det kan klassificeras som ett egentligt allmogesmede då det i hög grad var bundet till kyrkan. Låsringar, nycklar, belysningsredskap

och framförallt järnbeslagna dörrar och kistor vittnar om en långt gången konstfärdighet på detta område.¹⁸ Sådant smide är särskilt känt från Östergötland, Västergötland och Småland men påträffas i övrigt också på många andra håll i vårt land.

Senare tiders dekorativa smide är mer anspråkslöst.¹⁹ Det tycks ha varit reserverat för begränsade användningsområden, med mer eller mindre representativ funktion. Som mest framträdande exempel kan nämnas de många kistor och skrin av olika utformning, som användes som förvaringsmöbler inom hemmet eller på resor. Det beslagsmide vi här möter är rikt varierat, oftast med en utpräglad dekorativ verkan. Formrikedom är särskilt iögonenfallande i det äldre materialet. Det tar sig uttryck i varierande profileringar och genombrytningar. Från omkring 1800 blir den dekorativa gestaltningen enklare och mera schematisk. Samma tendens till förenkling möter vi också hos dörrarnas gångjärnsbeslag ehuru här övergången till enklare typer av allt att döma inträder något senare. Smidda ljusstakar har en relativt anspråkslös, men smidestekniskt avancerad utformning. En liten grupp sydsånska stakar uppvisar en djärvare formbildning (Åberg 1968). Som exempel på dekorativt smide, låt vara anspråkslöst, kan slutligen nämnas köthackorna, som inte sällan försågs med utkluvna och upprullande järn under handtagen.

Det dekorativa smidet har alltså även senare varit knutet till delvis samma användningsområden som under medeltiden. Tydligt bibehölls den tekniska färdigheten och känslan för det dekorativa genom århundraden, även om den med tiden fick mindre storslagna uttryck på hävdvunna områden. I stället kom den att utnyttjas inom ett nytt fält, vid tillverkning av smidda gravkors, vars mest fullgångna exemplar kan sägas utgöra en sen motsvarighet till medeltidens smideskonst.

Jag har i det föregående i allmänna ordalag och med en avsiktligt generaliserande formulering talat om landsbygdens smide. Vilka smederna var, vet vi alltså mycket litet om. Men i bouppteckningar redovisade smidesredskap kan här ge vissa allmänna anvisningar.

I Dalsland var smidesutrustning ganska vanlig. Förekomsten av bälg och städ bör rimligen förutsätta en smedja. Det kan konstateras enligt bouppteckningarna att omkring 1830 fanns smidesverktyg i cirka 20% av hushållen på Dalbosläppen (Aarsrud 1973, s 20). Vanligast uppträder de i mer burgna hem. Men även hos fattigt folk förekommer inte sällan en sådan utrustning, medan den relativt sett var mer ovanlig hos det stora mellanskiktet av den någorlunda välbärgade befolkningen. I Tjust var smidesutrustningen något mindre vanlig. Här uppträder den år 1837 i 12% av hushållen (Bouppteckningar, Tjust). Fördelningen är emellertid socialt sett ungefär densamma som i Dalsland. Tydligt var det rationellt och ekonomiskt försvarbart att ha denna utrustning på de större gårdarna. Den fattigare befolkningen hade knappast anledning att införskaffa den för det egna hushållet. En någorlunda välsorterad utrustning var nämligen dyrbar. I bouppteckningen efter smeden Nils Johansson som avled i Frändefors (Ds) år 1828 värderades den till drygt 13 rdr medan hans stuga värderades till endast 6 rdr (Bouppteckningar, Sundal). Vi får anta att innehavet hos de fattigare avspeglar ett yrke eller i vart fall en viktigare bisyssla.

Som vi vet var det i huvudsak de mera välbärgade som begravdes under smidesvårdar. Det är därför inte heller förvånande att i bouppteckningarna efter dem finna en omfattande smidesutrustning då ju en sådan var vanlig på större gårdar. I undersökta fall hade i Ekshärad och Tjust, inemot hälften av gravkorsbegravda personer sådan rikhaltig utrustning upptagen i bouppteckningarna.²⁰ Nu är det ju inte sagt att ett redovisat innehav är liktydigt med en kunskap i smide. Men när det var påfallande rikhaltigt med inslag av specialverktyg för t ex tillverkning av yxor och spik vågar man utläsa ett individuellt intresse. För att använda Robert Klosters uttryck har vi här att göra med "hantverk som gentlemannahobby" (Kloster 1973, s 140). Ett exempel på detta slags hantverkare är den för diktning bekante "Brånasme'n" i Järn (Ds), vilken som välbeställd bonde ägnade smidet väl så stor uppmärksamhet som åker och äng (Börddh 1936). När man ibland påträffar smedsymboler på korsen är det därför säkert ofta sådana "hobbysmeder", som på så sätt vittnat om sin stolthet över en kunskap. Det är också möjligt att dessa smeder hade stor betydelse för gravkorssmidet så till vida att de troligen hade mer tid och större intresse av att åstadkomma utformningar av mer individuell karaktär. Det är alltså möjligt att en del av de nyskapelser som här och var möter oss är frambragta av denna kategori. Men det stora flertalet kors är säkert tillverkade av yrkesverksamma smeder.

Sockensmedernas (gärningsmännens) roll i detta sammanhang var av allt att döma blygsam. Som vi har sett av bouppteckningarna hade smidet ännu under 1800-talets förra hälft en ganska stark ställning bland allmogen, även i bygder som inte är särskilt kända för sådant hantverk. I vissa trakter var det avsevärt mer omfattande som t ex i nordvästra Östergötland med angränsande delar av Närke (spik och liar) (Bergsten 1946), i Gnosjö i Småland (tråddragning och produkter därav) (Boethius 1951, s 353), i Göingebygden i nordöstra Skåne (liar m m) (Bäckström 1951, s 68 ff) samt i delar av Sjuhäradsbygden i Västergötland (liar och saxar) (Linné 1928, s 122).

Därmed har antytts att något behov av sockensmeder ofta ej förelåg. Till skillnad mot sockenanställda skräddare och skomakare är det också mycket sällsynt att i bouppteckningar och sockenprotokoll påträffa sockensmeder som gärningsmän.²¹

Men vid 1800-talets mitt ändras dessa förhållanden. I början av 1850-talet möter vi inte smidesverktyg i dalsländska bouppteckningar lika ofta som tidigare (Nordals och Sundals hd). Därmed förefaller också smideskunnigheten, ha blivit mindre allmän. Det är i denna situation, som socken- och bysmeder framträder mera vanligt. J L Saxon nämner från Gällersta socken i Närke, att den förste sockensmeden där tillträdde 1854, något som han betecknar som "en frukt av lantbrukets revolution" (Saxon 1934, s 139). Han menar, att i och med denna revolution också järnet kom i större användning hos bönderna, och att deras skicklighet inte motsvarade de nya behoven.

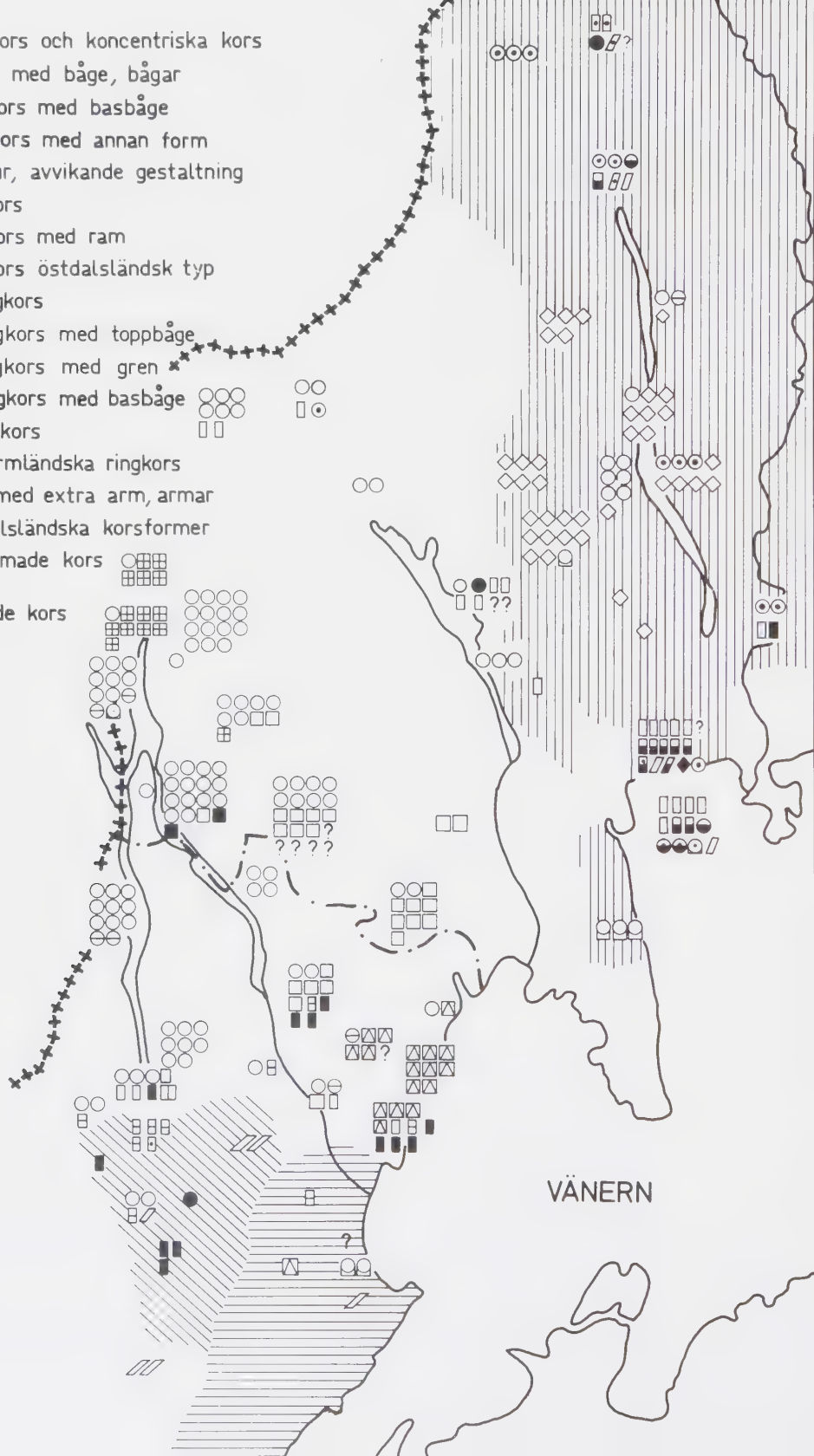
När man som svar på den utsända frågelistan har angivit att by- eller sockensmeder tillverkade de smidda gravkorsen, har man alltså, helt natur-

ligt åsyftat sen tid eller kanske sammanblandat smideskunnigt folk med egentliga gärningsmän. De smidesvårdar som tillkom efter 1800-talets mitt, är ibland tillverkade av smeder för den egna familjen, något som kan ha påverkat omdömet.

I äldre tid tillverkades alltså de smidda gravkorsen huvudsakligen i den burgne bondens egna smedja eller på beställning hos hantverkaren-torparen. Smeder anställda vid järnbruken eller av socknen har spelat en relativt blygsam roll.

Sammanfattningsvis har gravkorsen således sin sociala förankring på landsbygden, och i första hand bland allmogen. De kan därför klassifieras som folkliga gravmonument.

- Enkelringkors och koncentrisk kors
- ⊖ Som ovan med båge, bågar
- Enkelringkors med basbåge
- ⊕ Enkelringkors med annan form
- Fylld figur, avvikande gestaltning
- Grenringkors
- ⊞ Grenringkors med ram
- ⊠ Grenringkors östdalsländsk typ
- ▭ Dubbelringkors
- ⊞ Dubbelringkors med toppbåge
- ⊠ Dubbelringkors med gren
- ⊞ Dubbelringkors med basbåge
- /// Trippelringkors
- ◇ Centralvärmäländska ringkors
- ⊙ Ringkors med extra arm, armar
- ▨ Sydvästdalsländska korsformer
- ▨ Triangelformade kors m.fl.
- ▨ Flerarmade kors

III FORMBILDNING

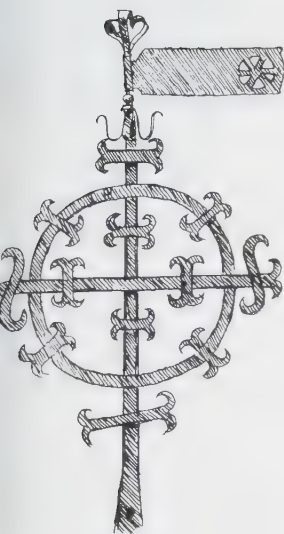

Fig. 16 Ed nr 7 (Ds), 1770.

1. Ringkors

Med ringkors avses kors, där ringen antingen ensam eller tillsammans med andra formelement ger gravvården dess signum. Typen är med alla sina olika utformningar den, som vid sidan av den flerarmade är rikast representerad i det insamlade materialet. Omkring 430 kors har jag hänfört till denna grupp. Det ojämförligt största antalet uppträder i västra Värmland och norra Dalsland, där jag funnit cirka 80% av dem (Fig 3 och 15). I övrigt påträffas de huvudsakligen i västra Småland och södra och centrala Östergötland. Utanför det inventerade området förekommer ringkorsen också i Jämtland och sydöstra Norge.

Enkelringkors

Enkelringkorset är det minst komplicerade. Dess stomme utgörs av ett vanligt latinskt kors, kring vars mittparti anbragts en ring (Fig 16).

VÄRMLAND – DALSLAND

Enkelringkorset får i hög grad sin karaktär av den ornamentella utsmyckningen. Ornamenten består av korta plattjärn med utkluvna och spetsade ändar. I många fall har spetsarna rundsmitts och inte sällan böjts bakåt i en elegant slinga. Här liksom hos andra gravkorstyper har ornamenten en utfyllande och livande uppgift. I fråga om en så enkel form som ett ringkors blir utsmyckningens placering tämligen schematisk. Genomgående har varje kvartscirkelbåges mittparti smyckats med ett ornament, riktat mot kryssmitten. Placeringen och riktningen gör, att den slutenhet, som annars hade uppstått, har brutits. Kring kryssmitten är två eller fyra ornament placerade beroende på utrymmet.

I stort sett ansluter sig alla ringkors oavsett typ till samma ornamentella mönster, dock med undantag för de koncentriska ringkorsen där den inre ringen ersätter ornamenten kring kryssmitten. Korsen i Skillingmark avviker också från det vanliga genom att ornamenten här placerats stående på armen och den nedre halvcirkeln. De har dessutom en något annan utformning. I några fall i Karlanda, Västra Fågelvik och Nössemark har en överarbetning eller barockisering av det givna mönstret skett, genom att ornamenten förstörats och i sin tur utsmyckats (Fig 17). I allmänhet är stam- och armpartier utanför ringen också ornamentellt utsmyckade, inte sällan med större ornament, än vad som i övrigt har använts. På vissa kors har de

Fig. 15 Olika ringkorsformers förekomst i västra Värmland och Dalsland.

fått mycket stora dimensioner som i Sunne, Västra Ämtervik och Södra Råda, där deras verkan blivit ramligt avgränsande (Fig 18). Hos dessa kors är övriga ornament slopade, varigenom skillnaden gentemot andra enkelringskors blir än tydligare.

De nu skildrade korsen, som alltså med nämnda undantag kan sägas vara ganska enhetligt gestaltade, förekommer i socknarna närmast norska gränsen från Eda och Skillingmark i norr till Töftedal i söder. I vissa fall förekommer de i tämligen stort antal som i Håbol (6 st), Blomskog (11 st) och Karlanda (8 st). Utanför detta sammanhängande västliga område förekommer enkelringskorsen endast i Södra Råda samt i Sunne och Västra Ämtervik.

Sammanlagt har 75 kors inom området förts till denna grupp (Bilaga 2). Ett av dem i Laxarby har senare omformats till grenringkors. 27 st är odaterade. Åldersfördelningen framgår av tabellen.

1601-25	26-50	51-75	76-1700	01-25	26-50	51-75	76-1800	01-25	26-50
1		1	3(1)	4(1)	7	22	11(1)	4(1)	2

Det äldsta korset, som samtidigt är det tidigast daterade i hela materialet, är från Nössemark (nr 5). Dess båda tidigaste årtal är 1611 och 1679. De är placerade upp och ner och bakvända på ringen. Det är tydligt, att de inte har med det övriga korset att göra, något som också understryks av att ringens järn är hårdare rostangripet än övriga delar. Ringen har alltså ursprungligen ingått i ett annat sammanhang. Ingenting utesluter att den använts på en äldre smidesvård. Dödsåret är visserligen tidigt men framstår inte som isolerat. Flera enkelringskors från Nössemark har hög ålder. Ett är daterat 1656 (nr 7) och ett annat 1698 (nr 11). Även i grannsocknarna förekommer mycket gamla kors (Bilaga 3). I Östervallskog finns således ett från 1698 (nr 14) och i Karlanda ett från 1700 (nr 15). Den senare socknen kan dessutom uppvisa flera från 1700-talets första decennier. Till de påfallande gamla korsen hör också ett i Södra Råda från 1713 (nr 4). Även de andra enkelringkorsen i socknen har tämligen hög ålder, tillkomna på 1750- och 60-talen.

De kors, som hittills berörts, har varit symmetriska både i vertikalt och horisontellt avseende. En blygsam avvikelse från symmetrin representeras av de enkla ringkors, som fått en starkare markering av kvartsirckelornamenten ovan armen. Enklarest har detta skett genom att de undre slopats. Oftast har emellertid de övre omformats genom att förlängas med en spiralvriden ten, smyckad med upprullningar och avslutad med en löv- eller pilform. I övrigt finns ingen skillnad mot den ovan givna beskrivningen. Även utbredningen överensstämmer med det enkla symmetriska ringkorsets, såtillvida att den är begränsad till socknarna närmast norska gränsen, fast till ett ännu snävare område. Jag har hänfört 17 kors till gruppen (Bilaga 2). 14 är daterade, varav 5 stycken osäkert. Åldern utfaller enligt nedanstående tabell (Jfr bilaga 3).

1676-1700	1701-25	1726-50	1751-75	1776-1800	1801-25
2	4(1)	3(1)	2	2(2)	1(1)

De båda 1600-talskorsen är från Västra Fågelvik och tillkomna på 1690-talet. Övriga äldsta exemplar är från samma socken eller från Karlanda och utgör ytterligare belägg för koncentrationen av mycket gamla gravkors till ett snävt område i väster.

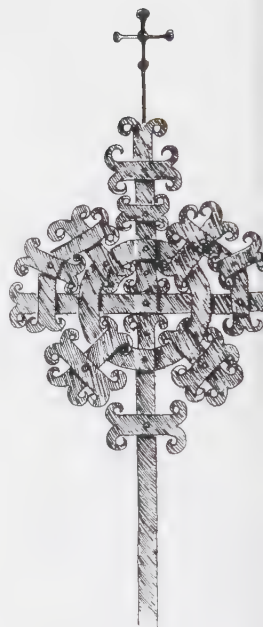

Fig. 17 Nössemark nr 7 (Ds), 1656.

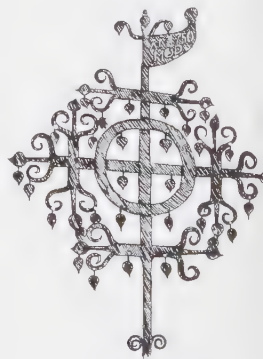

Fig. 18 Västra Ämtervik nr (Vrml), 1750.

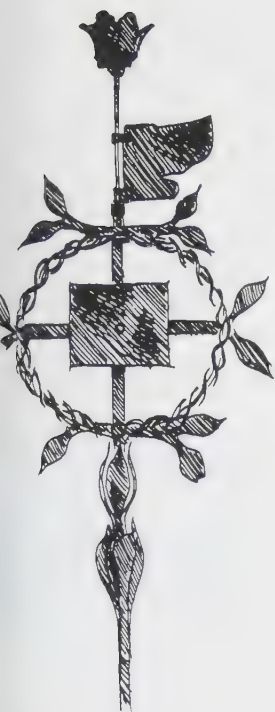

Fig. 19 Vårdsnäs nr 6 (Ög), odät.

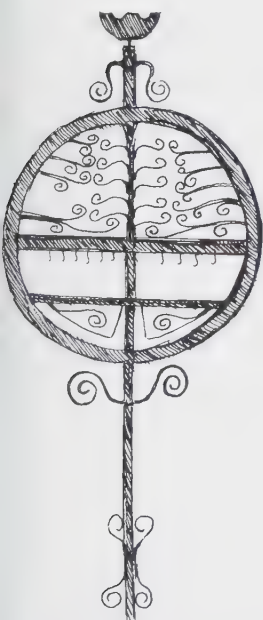

Fig. 20 Horn nr 6 (Ög), odät.

VÄSTERGÖTLAND

Västergötland saknar praktiskt taget äldre ringkors. Två enkelringkors är kända från Älgårås i landskapets nordöstra hörn. De är avbrutna omedelbart ovan ringen varför flöjlar och därmed inskriptioner saknas. Det går därför inte heller att med säkerhet avgöra om de använts som gravkors. Möjligen har de utgjort prydnader på kyrkans gavelkrön. De har anmärkningsvärt små dimensioner. I befintligt skick mäter de endast cirka 30 cm i höjd.

ÖSTERGÖTLAND

I landskapet finns ett fåtal kors av denna typ i några socknar nära Smålandsgränsen (Bilaga 2). Östgotakorsen skiljer sig påfallande från den gestaltning, vi mött i Värmland och Dalsland, och som vi sedan åter träffar på i västra Småland.

I några fall i Vårdsnäs återkommer dock kvartscirkelutsmyckningen men här i form av blom- eller bladliknande ornament (Fig 19). Ringens mittparti upptas av stora plåtar med målad inskription. Korsen i Vårdsnäs uppvisar för övrigt något av det mest fantasifulla och avancerade smidet i hela det insamlade materialet. Man fäster sig särskilt vid de konstfullt flätade ringarna, bladornamenten och i några fall den fria gestaltning, där ringarna använts som ram till inskriptionsplåtarna. I Vårdsnäs finns 10 ringkors. På grund av att inskriptionerna varit målade, och därmed lättförgängliga har endast två av dem bevarade årtal, 1844 och 1836. Som jag senare har anledning att närmare beröra, började målade inskriptioner användas i Östergötland omkring sekelskiftet 1800. Ringkorsen i Vårdsnäs är alltså tämligen unga. Ett kors i Askeby (nr 1) och ett i Tjärstad (nr 2) ansluter med sina vegetiva former naturligt till Vårdsnäsgruppen. På det förra har både flöjel och plåt flera målade inskriptioner under den, vars årtal går att tolka till 1860.

I Horn längst i söder i Kinds härad finns 9 stycken enkelringkors, som i sin diskreta elegans påtagligt skiljer sig från dem i Vårdsnäs. Men även Hornkorsen är originellt utformade, om än med starkare anknytning till traditionen. Höjden varierar mellan 66 cm och 115 cm. Flöjel saknas, i stället kröns de ibland av en vridbar fågel. Två utformningar kan särskiljas. Den ena karaktäriseras av rundsmidd stam med en knopplik ansvällning på nedre delen samt av en mycket sparsam utsmyckning, vars mest signifikativa element är ett litet upprullat eller vågformat järn omedelbart under ringen. Detta senare har hos den andra gruppen vuxit ut till en hela ringen omslutande våglinje. Mera iögonenfallande är den spröda, växtliknande utsmyckning, som inpassats i övre halvcirkeln hos dessa senare kors (Fig 20). I det dekorativa schemat ingår också enkla, inhuggna zig-zag-linjer på stam och basparti.

Tre kors av den förra kategorin har inhuggna inskriptioner på armen. Ett av dem, som saknar sådan, har ett uthugget löst M hängande från armen. Av de många kvarvarande "krokarna" att döma är det tydligt, att initialer och dödsår anbragts hängande från ring och arm. Även om i övrigt inga sådana bokstäver eller siffror bevarats, är det sannolikt, att de flesta korsen en gång haft sådana. Korsen med den rikare dekoren har troligen försetts med två armar för att underlätta upphängningen och läsningen av en inskription av denna typ, som är mycket sällsynt men inte helt unik. Den förekommer i Jämtland och i Södra Ny på Värmlandsnäs där den dessutom uppträder i kombination med en likartad spröd växtdekor som i Horn. Genom att vi i båda fallen möter överensstämmande kombinationer, är det sannolikt

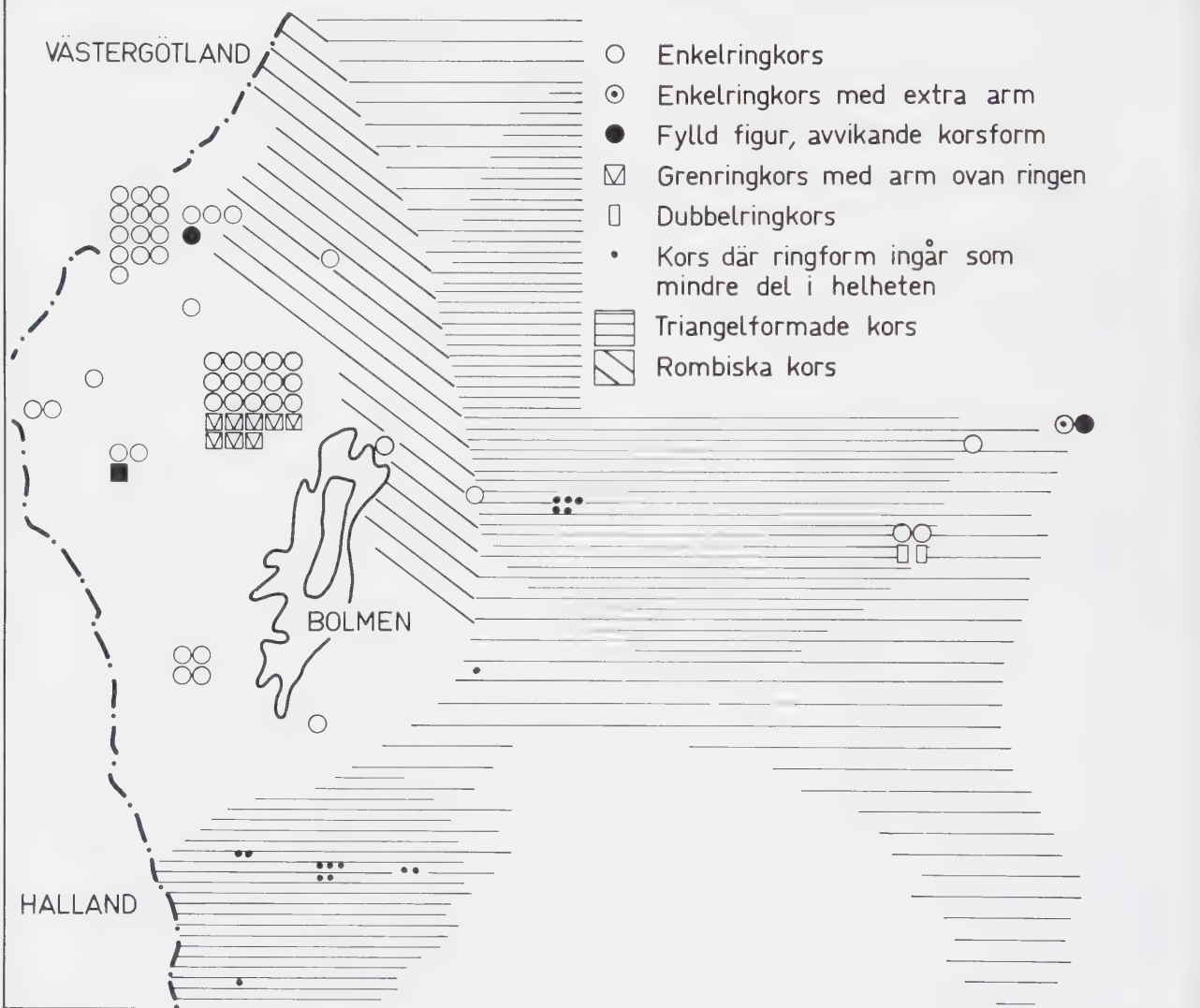

Fig. 21 Olika ringkorsformers förekomst i västra Småland.

att vi har att göra med ett direkt samband. Detta sagt, även om Värmlandskorsen till sin utformning i övrigt skiljer sig från dem i Horn. Då det knappast erbjuder några svårigheter att här se en lokal utveckling, bör således östgötasocknen varit den givande parten. Tyvärr är korsen odaterade. Tre av de enklare och sannolikt därmed också äldre korsen är försedda med fullständig inskription. De kan dateras 1775, 1777 och 1780.

Aterstår så att beröra två ganska likartade kors som förvaras i läns museet i Linköping. Det ena härrör från Strå socken i landskapets västligaste del, det andra saknar proveniens. På båda är ringarna tämligen små och försedda med små tätt sittande, utåtriktade, djupt utkluvna ornament med upprullade och rundsmidda

ändar. Armavslutningarna är rikligt kluvna och upprullade på motsvarande sätt. Korsmitten är utmärkt med ett vid stammen anbragt ornament. Under ringen sitter en stor inskriptionsplatta. Båda korsen är daterade, Stråkorset 1751 och det andra 1782.

SMÅLAND

Landskapet kan uppvisa ett tämligen stort antal ringkors (Bilaga 2). Av bevarade exemplar är 52 enkelringkors. De har en utpräglat västlig förekomst och påträffas huvudsakligen inom Västbo härad (Fig 21). För övrigt finns enstaka exemplar i centrala Småland samt i Tjust.

Generellt kan sägas, att de småländska enkelringkorsen väl ansluter sig till dem i Värmland och Dalsland. Alla saknar dock ornament kring kryssmitten. En liten grupp om 11 stycken saknar också kvartscirkelutsmäckning. Flera av dem saknar även annan utsmyckning, varför de ter sig nakna. I några fall har också helt andra utsmyckningsmetoder använts, som bl a på ett av korsen i Drev (nr 1), vars ring har försetts med upprullade utklyvningar. Ett liknande resultat har nåtts, där ringens järn profilerats, som i ett par fall i Tryserum (nr 29, 30) och ett i Nottebäck (nr 5). Metoden har alltså kommit till användning, där cirkelornament inte förekommer. Som jämförelse kan nämnas att sådana ornament inte heller förekommer på de profilerade ringkorsen i Skillingmark i Värmland. De flätade ringarna på de ovan berörda korsen i Vårdsnäs i Östergötland torde som förutsättning för sitt framträdande ha avsaknaden av kvartscirkelornamenten.

Enkelringkorsen utan kvartscirkelornament är i allmänhet daterade. Ofta har de tämligen hög ålder. De flesta är tillkomna under 1700-talets senare hälft. De äldsta är från 1736, 1744 och 1751.

Enkelringkors med kvartscirkelornament finns bevarade i 37 exemplar, de flesta från Bosebo och Kållerstad, med vardera 13 stycken. Samtliga kors påträffas för övrigt i landskapets västligaste del. Ornamenten är i allmänhet av samma typ som i Värmland och Dalsland, men utklyvningarna är treflikiga med den mellersta fliken riktad rakt utåt och formad som en pilspets (Fig 31). Som notabelt må anföras, att man i Bosebo och Gryteryd vid behov försåg korsen med flera inskriptionsarmar. Därvid går karaktären av arm förlorad, och allt eftersom sådana inskriptionsband tillfogades, tenderar ringen att bli ett ramverk kring en täckt cirkelyta (Fig 22).

Tre kors avviker från de andra genom att de försetts med ett så kraftigt ornament ovan ringen, att det fått karaktär av arm. Klassificeringen har i och för sig ingen betydelse. Sitt intresse får det genom sin gränsöverskridande karaktärslöshet. Även om inte exemplet är det bästa, representerar det ändå en typ av formelement, som i sig kan innehålla möjligheter till utveckling och förändring.

Av de 37 korsen är 28 daterade. Åldersfördelningen framgår av tabellen nedan (Jfr bilaga 3).

1726–1750	1751–1775	1776–1800	1801–1850
4	7(1)	8(2)	9

Den tidsmässiga fördelningen de olika socknarna emellan är inte likformig. 12 av de 13 Bosebokorsen har äldsta dödsår efter 1776, och korsen i Gryteryd och Södra Hestra ansluter till denna sena datering. Av Kållerstadskorsen varav få är daterade,

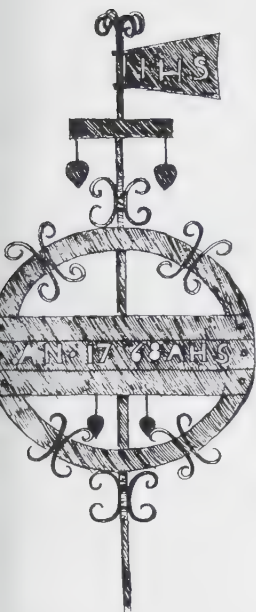

Fig. 22 Bosebo nr 7 (Sm), 1768.

är med reservation för ett par osäkra, 4 av 5 daterade tillkomna före detta år. Till dessa äldre kors ansluter sig också de i Dannäs, Lidhult och Hånger. Det föreligger således en skillnad mellan äldre kors i söder och yngre i norr. Den inskränker sig inte bara till en skillnad i ålder, utan också till en tydlig sådan i utformningen av kvartscirkelornamenten. Hos den äldre gruppen förekommer också, om än ganska sällsynt, spiralvriden stam.

Bland de småländska enkelringkorsen uppträder 5, vars övre kvartscirkelornament betonats. I allmänhet har det skett högst blygsamt genom att ornamenten på den nedre halverats.

HALLAND

I Hallands museum finns ett fragmentariskt kors utan proveniens. Det överensstämmer med de ovan beskrivna äldre korsen i Småland med mer sydlig utbredning. Sannolikt är det tillkommet 1771.

UTANFÖR DET INVENTERADE OMRÅDET JÄMTLAND

Utanför det inventerade sydsvenska området förekommer enkelringkors såvitt jag vet endast i Jämtland. I Nordiska museet finns ett stort antal sådana kors från några socknar i landskapets västra del: Åre, Mörsil, Mattmar och Hallen. Sammanlagt finns ungefär 30 sådana kors i museets samlingar.²² Utformningen är tämligen enhetlig och variationerna inskränker sig till ornamentens olika form och verkan. I allmänhet har kvartscirkelornament använts på samma sätt, som vi tidigare sett, men de är mer varierade. Då korsens dimensioner genomgående är små kan utsmyckningen ge helheten en filigran karaktär.

Inskriptionerna utgörs genomgående av uthuggna lösa siffror och bokstäver, som fästs vid armen eller vid ett särskilt tvärjärn under ringen. Arrangemanget är naturligtvis ömtåligt, varför relativt få kors har bevarade dödsår. Några med inhuggen inskription förekommer dock, huvudsakligen från Mattmar. Dessa kors är också, såvitt man kan se de äldsta, i allmänhet tillkomna vid 1700-talets mitt eller något tidigare. Ett av dem är från 1691. Den ornamentella utsmyckningen är enklare och utgörs av jämförelsevis grova kvartscirkelornament.

NORGE

I Akershus och Östfold finns åtminstone 7 enkelringkors.²³ De är i regel synnerligen rikt utsmyckade och konstfullt smidda. Någon enhetlighet är svår att finna, om man bortser från, att de alla har kvartscirkelornament, som också de i sin rikedom på smyckande detaljer skiljer sig från sina anspråkslösare släktingar och grannar på andra sidan gränsen.

Mot en sådan bakgrund ter sig ett kors från Sörum anslående anspråkslöst. Med sina fyra enkla ornament kring kryssmitten visar det en tydlig överensstämmelse med enkelringkorsen i Värmland och Dalsland. Eventuellt finns det ytterligare ett sådant mer anspråkslöst gravkors i grannsocknen Blaker. Sigrid och Håkon Christie skriver:

”På Inshaug i Blaker er bevaret et litet hjulkors i smijern. Lignende gravkors kjennes fra Dalsland i Sverige. Mariakirken på Inshaug ble antaglig nedlagt i reformasjonsårhundret” (Christie 1969 I, s 198). Samma författare anför, att kyrkplatsen var helt öde 1598. (aa II, s 166) Vi får här en antydning om ett medeltida perspektiv. De norska enkelringkorsen har även i övrigt mycket hög ålder med dateringar från 1662, cirka 1665 och 1697. Några ringkors som jag ej känner från avbildningar och som anges som fragmentariska är daterade: 1651, 1664 och 1682.

Fig. 23 Håbol nr 4 (Ds), ödat.

Koncentriska ringkors

Kors med denna utformning skiljer sig föga från enkelringkorsen. Kring korsmitten har här anbragts två ringar i ett koncentriskt arrangemang (Fig 23). Utsmyckningen varierar, men ofta har de från enkelringkorsen kända kvartscirkelornamenten använts. Ibland är de ersatta av halverade ornament, ibland av två mindre ornament på den yttre kvartscirkeln och ett på den inre, ibland saknas de helt. Ornament kring korsmitten, så som vi ofta möter på enkelringkorsen i Värmland och Dalsland, saknas av naturliga skäl.

VÄRMLAND – DALSLAND

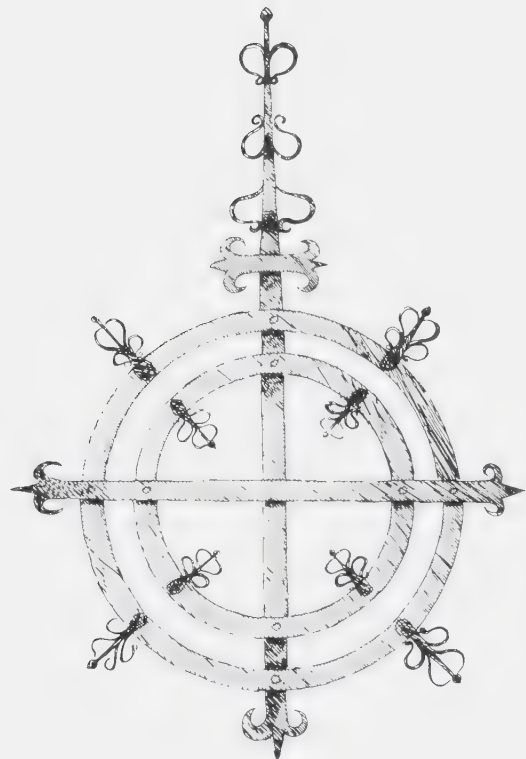
Sammanlagt finns 20 koncentriska ringkors inom området. De allra flesta påträffas inom Glafs fjordsbäcken och i norra Dalsland. Inemot hälften av dem avviker från beskrivningen genom att de försetts med tillägg av andra formelement, de flesta dock så anspråkslösa att det koncentriska i gestaltningen ej rubbats. Åldersfördelningen framgår av tabellen.

1751–1775	1776–1800	1801–1825
4 (1)	4	5

Ringar i koncentriska arrangemang ingår också i andra typer av ringkors. De återfinns således ganska vanligt på grenringkors och dubbelringkors, där de använts i ett 30-tal fall. Åldersfördelningen är vidare och perspektivet förlängs både bakåt och framåt. Det äldsta av dessa mera komplexa kors är daterat 1723. Särskilt vanligt uppträder ringarrangemanget på en östdalsländsk variant av grenringkors från 1700-talets sista årtionden och 1800-talets förra hälft. Utbredningsmässigt föreligger därmed ingen skillnad mot det egentliga koncentriska ringkorsets.

VÄSTERGÖTLAND

Två kors av denna typ finns bevarade från Västergötland. Det ena återfinns som väggprydnad i Sätilla kyrka i Marks härad (Fig 24). Kvartscirkelornamenten är halverade och placerade utåtriktade på yttre ringen och inåtriktade på den inre. Stammen är avbruten omedelbart under ringen liksom armarnas ändar. Ändavslutningarna är således nya. På stammen är året 1895 inbuktat, förmodligen till erinran om året för restaureringen. Korset är daterat 1682 och har således mycket

*Fig. 24 Sätla nr 1 (Vg),
1682.*

hög ålder. Det är också anmärkningsvärt genom sitt isolerade läge. Helt ensamstående är det emellertid inte. I Borås museum finns ett fragmentariskt kors från Kungsäter som av allt att döma varit exakt likadant. Det saknar emellertid inskription.

SMÅLAND

I Villstad och Västbo härad finns det enda bevarade koncentriska ringkorset från Småland. I bygden finns ringkors rikligt representerade och Villstadkoret överensstämmer i avseende på ändavslutningarna närmast med en grupp kors i det närläggna Källerstad. Det är daterat 1867.

UTANFÖR DET INVENTERADE OMRÅDET JÄMTLAND

I Nordiska museet finns ett par koncentrisk ringkors, varav det ena, vars proveniens är osäker, är daterat 1698.

VÄSTMANLAND

Landskapet är representerat med två kors av denna typ i Nordiska museet. Det ena härhör från Östra Fernebo. Det har imponerande dimensioner och en riklig dekorativ utsmyckning. Det är daterat 1676. Enligt uppgift skall det ha tjänat som prydnad på kyrkans gavelkrön, innan det började användas som gravvård. I denna yngre funktion utnyttjades det som "processionskors".

Det andra korset är från det relativt närbelägna Romfartuna. Uppgiften är dock något osäker. Även detta kors är rikt och dessutom originellt utsmyckat. Korset är daterat 1704. Enligt donatorn som fått det av en smed, som i sin tur inköpt det på auktion, skall det ha använts som vindflöjel. Uppgiften förefaller inte trolig.

DALARNA

Från Söderbärke intill gränsen mot Västmanland finns ett kors, vars utsmyckning inskränker sig till ett våglinjeformat järn mellan ringarna och ett enkelt krön. Åldern är mycket hög. Korset är daterat 1695. Det lär ha suttit som prydnad på en smedja, något som i så fall bör vara en sen funktion.

NORGE

Från sydöstra Norge känner jag genom avbildningar eller beskrivningar 7 koncentriska ringkors.²⁴ Därtill uppträder ett koncentriskt ringarrangemang på ett dubbelringkors. De flesta förefaller ha den rika och konstfulla utsmyckning som vi tidigare funnit vara vanlig i Norge. Många har hög ålder. De kan dateras 1660 (2 st), 1699, 1726, 1732, 1734 och 1841.

Ringkors med bågar

VÄRMLAND – DALSLAND

Vi har i det föregående funnit att ganska många enkelringkors givits en osymmetrisk utformning genom att de övre kvartscirkelornamenten betonats. Dessa kors återspeglar en strävan att öppna den eljest slutna formen uppåt, låt vara med föga iögonenfallande medel. Ett åtminstone vid första anblicken tydligare uttryck för denna strävan representeras av de kors som försetts med en uppåt öppen halvcirkel, vars fria ändar sticker ovanför ringen. De har inte sällan smyckats som korsets krön och ibland även försetts med flöjlar (Fig 25).

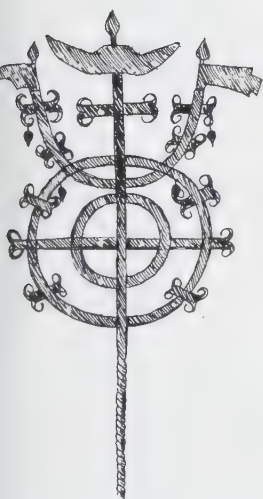
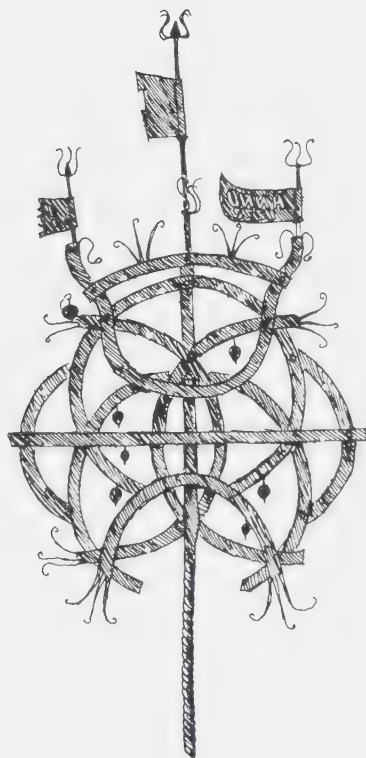

Fig. 25 Västra Fågelvik nr 9
(Vrml), 1723.

*Fig. 26 Laxarby nr 7 (Ds),
sannolikt daterbart 1772.*

Ringkors med bågar möter inte i fast utformning d v s i en upprepad gestaltning. Det är den signifikanta bågformen, som motiverar att de här ges sin särskilda redovisning. Den uppträder på enkelringkors, koncentrisk ringkors och de i det följande redovisade dubbelringkorsen. Sammanlagt finns 21 ringkors med båge, varav 11 är av sistnämnda typ. De flesta påträffas i ringkorsområdets periferi, främst i ett bälte genom centrala Dalsland (Fig 15).

Inte sällan har kors med bågar givits en originell utformning. Som exempel må anföras ett koncentrisk ringkors i Lysvik (Vrml) som försetts med en båge som inpassats utanpå och under den yttre ringen varigenom den bildar en slags omslutande halvcirkel (nr 4). Ett kors från Nössemark (nr 10) saknar egentlig ring, men formen är i stället uppbyggd av två varandra skärande och motvända bågar. Korset är daterat 1819. På de fåtaliga enkelkors som berikats med bågarrangemang återkommer för övrigt metoden att använda två motställda bågar som alltså svänger in mot korsets centrum uppifrån och nerifrån. Bågarna har därmed en till kvartscirkelornamenten motsvarande verkan.

Ett dubbelringkors från Steneby (Ds) med dödsåret 1763 är äldst (Fig 34). De övriga relativt få daterade är från 1800-talets början.

På tre kors i Laxarby (Ds) har bågarna använts i en friare gruppering (nr 4, 5 och 7). Principiellt innebär den att bågarna svängts inåt uppifrån, nerifrån och från sidan. Två av korsen är dubbelringkors, varav det ena även är försett med gren. Det

har sitt intresse att konstatera att endast de på sidorna placerade bågarna använts i detta fall. Tydligt har den till sin karaktär likartade grenen här uteslutit toppbågen. Det tredje korset är utomordentligt fantasifullt uppbyggt kring en ring och en arm eller mittaxel (Fig 26). Helhetsverkan har blivit mycket rik, men vid ett närmare studium träder det nära sambandet med de båda andra korsen i dagen. Alla tre är försedda med ändavslutningar utan motsvarighet på andra kors. De två enklare är daterade 1769 medan det mer komplicerade har året 1772 på ena flöjeln. Troligen är korsen tillverkade av en och samme smed. I Gesäter (Ds) (nr 5) finns ett dubbelringkors med sidoställda bågar, men till skillnad mot korsen i Laxarby är bågarna svängda utåt.

SMÅLAND

I Långaryd finns ett odaterat, unikt kors, som närmast kan klassificeras som ett grenringkors med båge ovan ringen.

Grenringkors

Med gren avses en arm vars ändar vinklats uppåt i 90° vinkel och upptill försetts med flöjlar. I allmänhet löper den genom ringens mitt och överensstämmer så till vida med ringkorsets arm. I undantagsfall är den inpassad som ett självständigt element ovan eller nedan ringen. Ett stort antal ringkors med gren finns bevarande. Inom det inventerade området är 85 sådana kors påträffade, varav ungefär 80% inom ringkorsområdet i Värmland-Dalsland (Fig 15). De övriga finns i huvudsak i centrala Östergötland (8 st) och västra Småland (10 st) (Bilaga 2).

VÄRMLAND – DALSLAND

Den enklaste formen av grenringkors utgöres av ett enkelringkors, där grenen placerats i armens ställe (Fig 27). Utsmyckningen överensstämmer i stort sett med det mönster som tidigare tecknats för enkelringkorsen. 12 sådana kors har påträffats inom ett relativt begränsat område i sydvästra Värmland och norra Dalsland några mil från riksgården.

Tidsbestämningen är något osäker men samtliga kors är i daterade fall från 1700-talet. Två kors från Svanskog (Vrml) har äldsta dödsåret från 1770-talet varav det ena dock kan vara äldre. Ett kors i Långserud (Vrml) kan möjligen vara från 1730-talet (nr 1). Ett kors i Laxarby (Ds) (nr 2) är av allt att döma ursprungligen ett enkelringkors, på vars armavslutningar två flöjelförsedda, spiralvridna tenar applicerats. Årtalen 1808 och 1809 anger korsets ålder som grenringkors, medan toppflöjeln med året 1752 eller möjligen 1758 anger dess egentliga ålder.

I östra Dalsland har grenringkorsen fått en påtaglig lokal prägel med enhetlig utformning (Fig 28). De har hög stam och låga ståndare, bandrosetter under flöjlarna och vanligtvis kraftiga kronor, som krön på stammen. Alla har en ring, utanför vilken oftast två varandra motställda bågar placerats så, att de bildar en cirkelform, varvid alltså ett koncentriskt ringarrangemang uppstått. Bågarna möts oftast i gren-

Fig. 27 Silbodal nr 7 (Vrml), 1783.

vinkeln mellan armpartiet och ståndarna. På så vis har en mer samlad verkan uppstått, genom att ståndarna förefaller bilda en direkt fortsättning av den nedre bågen. 22 sådana kors finns bevarade. Med undantag för ett påfallande sent kors från 1894 i Ör på Dalboslätten påträffas de alla inom ett snävt område i nordöstra Dalsland. 13 kors är daterade. Åldern framgår av tabellen (Jfr bilaga 3).

1751–1775	1776–1800	1801–1825	1826–1850	1851–1875	1876–1900
1	2	3	6		1

Några grenringkors har fått en rikare utformning, genom att mindre ringar inpassats på stammen och/eller ståndarna. I två fall har därvid dessa småringars armar sammanbundits till ett över korsets hela bredd löpande järn, eller gemensam arm. 10 grenringkors med småringar finns bevarade, varav 8 är daterade. Åldersfördelningen framgår av tabellen.

1776–1800	1801–1825	1826–1850
5	2 (1)	1

I några värmlandsocknar närmast gränsen mot Norge uppträder en ringkorsform, som sannolikt bör uppfattas som en lokal särform. Grenarrangemanget möter här i form av en intill det schematiska förenklad stomme, som utgörs av två armar och två vertikalställda järn, ett på vardera sidan om stammen (Fig 29). De ganska små men lika stora ringarna är tämligen fritt applicerade på denna stomme, ibland i skärningspunkten mellan horisontella och vertikala järn, så som vi är vana vid, ibland på armarna utan stöd av ett vertikalt järn. Oftast har tre ringar använts, i allmänhet med triangulär konfiguration, de flesta med spetsen nedåt. Dessutom finns några kors med tre ringar på samma övre arm samt ett par mera udda kors. Sammanlagt återfinns 14 kors med dessa karaktäristika. Åldersfördelningen framgår av tabellen. Som synes är flertalet sena eller till och med mycket sena (Jfr bilaga 3).

1751–1775	1776–1800	1801–1825	1826–1850	1851–1875	1876–1900
1	1	1	3	2	2 (1)

De båda äldsta korsen har ringarna placerade i jämnhöjd på en gemensam arm och har således föga likhet med de egentliga grenringkorsen. Det triangulära ringarrangemanget, som mest erinrar om dessa kors är alltså, såvitt man kan se yngre. De särpräglade västvärmländska korsen kan därför inte anses utvecklade direkt ur grenringkorsen. En eventuell förebild finner man i ett par norska kors från Höland (Löcken) varav det ena är daterat 1707. Ringarna har här arrangerats triangulärt på tre armar varvid tre stycken placerats på basarmen. Ett motsvarande kors återfinns för övrigt i Östervallskog på svenska sidan.

Återstår slutligen att nämna några mer udda kors. I Svanskog (Vrml) finns en grupp om 5 stycken med vissa gemensamma drag. De har korta ståndare, och kryssade järn i korsmitten i stället för de vanliga ornamenten. De flesta korsen är försedda med två grenar, varav den ena placerats ovanför ringen. I ett par fall har två

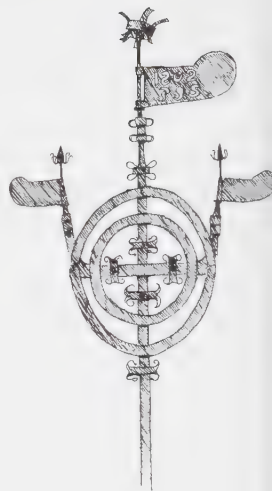

Fig. 28 Animskog nr 7 (Ds), 1766.

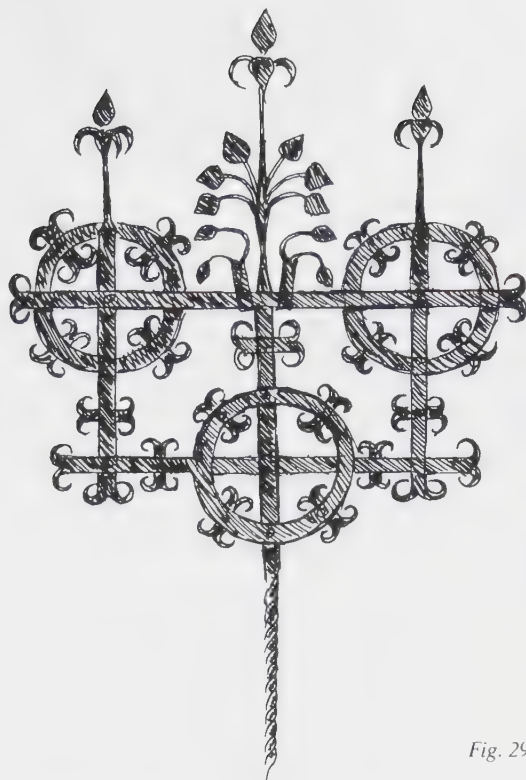

Fig. 29 Töcksmark nr 3 (Vrml), odaterat.

Fig. 30 Skärkind nr 2 (Ög), osäkert daterat 1751.

svängda järn inpassats mellan armarna, vilket givit dessa kors en större helhetsprägel. Svanskogskorsen är tillkomna under kort tid. Alla fem är daterade mellan 1829 och 1833.

På ett par kors från Blomskog (Vrml) är grenen inpassad under ringen. De har båda en i detta sammanhang hög ålder, daterade 1758 och 1764.

Dessutom bör nämnas att grenen också uppträder på två dubbelringkors.

ÖSTERGÖTLAND

Som nämnts finns 8 grenringkors bevarade från landskapet. Samtliga är jämfört med dem i Värmland-Dalsland tämligen enkla. De ansluter till området enkleringkors genom att de varken har ornament i ringens kvartscirklar eller kring kryssmitten. På några av dem uppträder dock en enkel dekor på stammens nedre parti. Inget kors har heller de från den tidigare skildringen kända mindre ringarna på ståndare eller stam.

Äldst är ett från Tjärstad (nr 2) med en påfallande enkel utformning och en högst obetydlig ring i kryssmitten. Korset är med viss osäkerhet daterat 1749. Med någon tvekan kan ett kors i Rystad (nr 26) anses som det näst äldsta. Det är daterat 1761, och uppvisar samma blygsamt dimensionerade ring. Ett odaterat kors i Lillkyrka har grenen inpassad under ringen vilken senare täcks av en stor plåt. På de äldsta grenringkorsen spelar således ringen en obetydlig roll. Sannolikt beror det på

förekomsten av kors med enbart gren. Tre sådana finns bevarade från samma område (Fig 30). Det äldsta i Vårdsnäs är tillkommet 1745 (nr 13), medan övriga två är osäkert daterade 1751 och 1850. Det är alltså tydligt att grenförsedda kors har minst lika hög ålder, som grenringkorsen. De senare kan därför tänkas ha uppstått som en kombination av två korstyper, det enkla ringkorset och det grenförsedda.

SMÅLAND

Av de 11 grenringkorsen från Småland anknyter endast två till den gängse formen. Det ena är från Tryserum och det andra från Hannäs, båda i Norra Tjusts härad. De uppvisar påtaglig överensstämmelse med några kors från södra Östergötland. De är daterade 1765 resp 1784.

Tidigare har i samband med de bågörsedda korsen nämnts ett från Långaryd i Västbo härad. Genom att det försetts med ståndare, är det närmast att betrakta som ett grenringkors, ehuru ett något oegentligt sådant. Ståndarna utgår nämligen inte från armen, utan från ringen. Korset är odaterat och troligen ganska sent.

I Kållerstad finns en grupp kors om 8 stycken, där en gren placerats ovanför ringen. De är samtliga mycket enhetligt utformade (Fig 31). Endast 3 av dem har tydbara inskriptioner. De har dödsåren 1776, 1777 och 1800.

Fig. 31 Kållerstad nr 18 (Sm), odat.

Centralvärmländska eller rombiska ringkors

Typen representeras av ett stort antal mycket enhetligt utformade kors (Fig 32). Korsmitten markeras av en "normalstor" ring. På dess förlängda arm är på var sida fäst en mindre ring. På stammen ovan och nedan mittringen finns likadana små ringar. Ett fullt symmetriskt arrangemang har således skapats. Utsmyckningen avviker påtagligt från den tidigare skildrade. Det dekorativa mönstret inskränker sig till stora konstfullt utformade ändavslutningar, med två kloklit svängda järn gripande om ett inre pilspetsformat. Den lyriska formen under flöjeln är ett annat karaktäristiskt element, som dock uppträder mindre frekvent. Flöjlarna är utomordentligt väl arbetade och uppvisar unika, ibland fågellika former. I många fall har också hänglöven utformats helt originellt i form av klockor, hjärtan, fåglar, runda skivor med uthuggna kors m m. Korstypen uppträder i de centrala delarna av Värmland, kring Fryken och i socknarna norr om Värmeln (Fig 15). 37 stycken finns bevarade, varav de 31 daterade fördelar sig enligt tabellen (Jfr bilaga 3).

1751–1775	1776–1800	1801–1825	1826–1850
10	10	9	2

Äldst är ett par kors från 1750-talet. De flesta eller 24 stycken är tillkomna mellan 1770 och 1811.

Det finns några gravkors, som i viktiga avseende överensstämmer med den givna karaktäristiken. Ett kors i Östra Ämtervik (nr 11) har tre ringar kring mittringen i stället för de vanliga fyra. I övrigt finns ingen skillnad. Det har för att vara i detta sammanhang hög ålder och är daterat 1753. I Västra Ämtervik finns 5 kors och i Sunne ett med endast en ring i korsets centrum som omges av fyra stora ornament, utformade som ändavslutningarna på de rombiska ringkorsen (Fig 18). De är alltså att betrakta som enkelringkors och jag har också ovan redovisat dem som sådana.

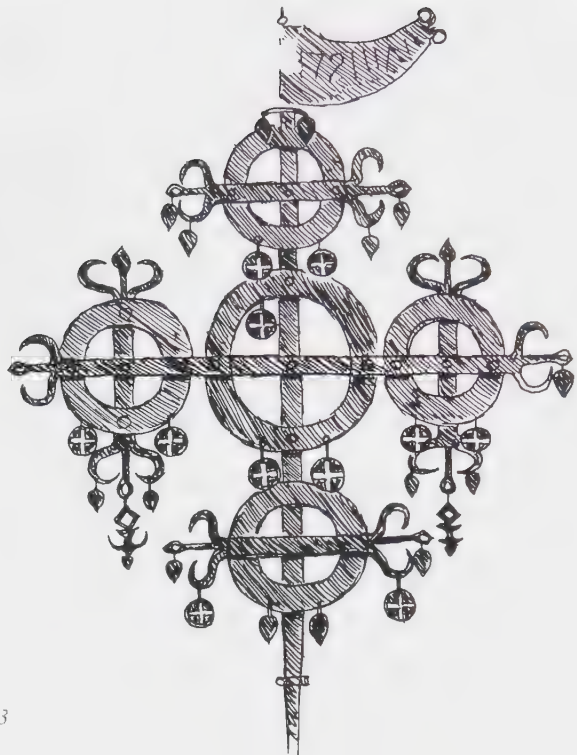

Fig. 32 Mangskog nr 3
Vrml), 1791.

De båda äldsta dödsåren återfinns på två kors i Västra Ämtervik daterade 1750 respektive 1758. De övriga är i daterade fall cirka 40 år yngre. Dessa lokalt präglade enkelringkors synes alltså till sitt första framträdande vara ungefär samtida med de centralvärmländska ringkorsen. Det är naturligtvis frestande att här se en utveckling från det enkla till det mer sammansatta. Men en sådan utveckling låter sig knappast rekonstrueras utifrån bevarat material. Vi har anledning att återkomma till dessa kors i samband med redovisningen av de enarmade korsen.

Här skall också nämnas två kors som står de centralvärmländska nära. Ett av dem från Södra Råda (nr 6) i sydöstra Värmland är tämligen gammalt, daterat 1766, medan det andra från Nor (nr 15) saknar inskription. De har i båda fallen försetts med varandra skärande ringar på stam och arm, och skiljer sig därigenom från huvudgruppen. De saknar också dess karaktäristiska utsmyckning, och uppvisar i stället en mycket sparsam sådan. Troligen är de därför uppkomna utan kontakt med korsen i landskapets centrala del.

Dubbelringkors

VÄRMLAND – DALSLAND

Med dubbelringkors avses kors, som har två ringar placerade ovanför varandra på stammen. Vanligtvis är den undre större, och i några fall möter vi här ett koncentriskt ringarrangemang. De kan antingen vara placerade åtskilda eller varandra överskärande (Fig 33 o 34). I Värmland förekommer enbart den förra utformningen och i Dalsland enbart den senare. De dalsländska korsen följer i stort sett det från enkelringkorsen kända mönstret för utsmyckningen. De varandra skärande bågarna har dock medfört, att den övre ringens båda nedre kvartscirkelornament har måst slopas, då de ju ersätts av den nedre överskärande ringen. De värmländska korsen uppvisar bara undantagsvis en sådan överensstämmelse med den ornamentella traditionen. Kvartscirkelornament förekommer endast sällan och då aldrig av den vanliga typen.

I Värmland återfinns 21 dubbelringkors, och i Dalsland 28 stycken. De värmländska korsen är med tydlig koncentration till grannsocknarna Nor och Segerstad vid Vänern utbredda i ett diagonalt bälte genom Glafs fjordsbäckenet upp till norska gränsen. De påträffas således öster och norr om enkelringkorsets kärnområde. De dalsländska korsen visar en motsvarande utbredning söder om samma kärnområde (Fig 15).

Det dalsländska materialet är heterogent. I "ren" form återfinns korsformen endast i 5 exemplar. Oftast är dessa kors som tidigare framgått kombinerade med toppbåge. Ytterligare några kombinationer uppträder.

Åldersfördelningen framgår av tabellen nedan (Jfr bilaga 3).

	1701–25	1726–50	1751–75	1776–1800	1801–25	1826–50
Värmländska	2	1 (1)	5	9	2	1
Dalsländska "rena"			5			
Dalsländska övriga			6 (1)	3	3 (1)	1

Bland de värmländska korsen är de i Nor och Segerstad äldst, varav som synes två stycken har mycket hög ålder. Båda är från Segerstad och är daterade 1702 och 1715 (nr 4 och nr 2). Övriga kors i de båda socknarna är från 70- och 80-talen med några enstaka äldre exemplar, medan samtliga kors utanför Nor och Segerstad tidigast är tillkomna på 1780-talet.

Av de dalsländska korsen är hälften av de daterade tillkomna på 1760-talet. Dessa äldsta kors uppvisar vid spridning mellan Ed i väster och Ånimskog i öster. De övriga fåtaligt daterade kors återfinns i socknarna söder härom, och är så långt man kan se flera årtionden yngre.

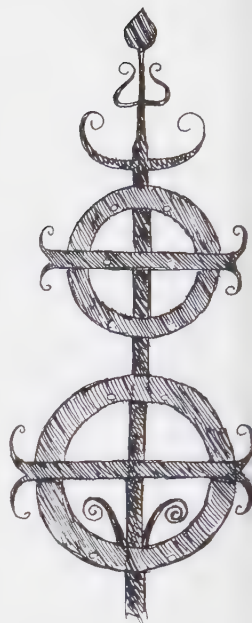

Fig. 33 Segerstad nr 2 (Vrml), 1715.

Fig. 34 Steneby nr 2 (Ds), 1763.

SMÅLAND

I Småland finns tre dubbelringkors, varav två i Gårdsby i landskapets centrala del och ett i Järeda i dess nordöstra. Liksom i Värmland-Dalsland påträffas de alltså i periferin av ringkorsens utbredningsområde. De båda korsen i Gårdsby har försetts med ståndare på den övre ringens armavslutningar, och ett av dem har en (avbruten) arm eller kraftigt ornament mellan ringarna. På Järedakorset har den nedre och mindre(!) ringen omslutits med en, på ett basjärn stående båge. Gemensamt för alla tre är, att ringarna är särskilda, och att de saknar egentliga ornament. Järedakorset kan i egenskap av smitt kors sägas vara direkt torftigt. Gårdsbykorsen är daterade 1768 och 1795, medan det från Järeda är tillkommet 1808.

UTANFÖR DET INVENTERADE OMRÅDET

JÄMTLAND

I Nordiska museets jämtlandsmaterial finns ett dubbelringkors från Mattmar. Det ansluter sig till dem, vi mött i Värmland, genom att ringarna är särskilda och till de dalsländska såtillvida, att de smyckats med kvartscirkelornament. Korset är odaterat.

NORGE

I Norge finns, som tidigare framgått, vad gäller utsmyckningen, två inriktningar. Den ena är flödande rik och konstfull, den andra är mer spartansk och närstående vårt svenska material. Av de 4 dubbelringkors, som är kända, har tre den förra, rikare och också vanligare karaktären.²⁵ Man lägger märke till ett från Svindal som försetts med inte mindre än sex korta armar för inskription. Det är daterat 1720 och är därmed det yngsta. De andra är mycket gamla, daterade 1678, 1690 och 1698.

Trippelringkors

Benämningen avser kors med tre ringar ovanför varandra med uppåt avtagande diameter

VÄRMLAND – DALSLAND

Korsformen uppträder sparsamt och påträffas i huvudsak inom samma område där dubbelringkorsen förekommer. I Dalsland står dock tre trippelkors så långt söder ut som i Ödeborg (2 st) och i Grinstad (Fig 15).

Utformningen varierar något. I Dalsland har alla 6 korsen varandra skärande ringar och anknyter såtillvida till dubbelringkorsen i samma område. Utsmyckningen visar dock ingen anknytning till den, för ringkorsen gängse, varken i avseende på ornamentens form eller placering. De 5 korsen från sydvästra delen av landskapet överensstämmer härvidlag med de för detta område särpräglade gravkorsen (Fig 35). Därav följer också, att de bör vara yngre än dessa, något som också antyds av att de båda daterade är tillkomna 1805 och 1841. Grinstadkorset är tillkommet 1802.

Fig. 35 Bäck nr 3 (Ds), 1806.

I Värmland finns bara 3 trippelringkors. Ett av dem har varandra överskärande ringar, ett annat har ringarna åtskilda och det tredje intar en kompromissform genom att endast den översta är fristående. Två kors i Nor och Segerstad överensstämmer i avseende på den sparsamma utsmyckningen med dubbelringkorsen i samma socknar (jfr Fig 33), medan ett från Fryksände har rikare ornamentell form, vartill motsvarighet endast påträffas på ett kors i grannsocknen Vitsand, med vilket det även i övrigt visar stor likhet. Detta senare har emellertid inte ring på understa armen. Det är odaterat, medan Fryksändekorset är från 1768 och de båda andra är tillkomna 1781 och 1816.

Enkel- dubbel- och trippelringkors kombinerade med basbåge

VÄRMLAND – DALSLAND

I Nor och Segerstad (Vrml), återfinns 7 ganska enhetligt utformade kors, varav samtliga med ett undantag har två ringar ovanför en relativt flack båge stående på ett basjärn, som är längre än de uppåt successivt kortare armarna (Fig 36). Samtliga har båge och ringar överskärande varandra. Utsmyckningen är liksom på tidigare redovisade kors från samma socknar inskränkt till det obetydliga. Dateringarna infaller mellan 1766 och 1787.

Fyra kors i Segerstad har en lite annorlunda utformning. De har alla en ring och en basbåge, som är åtskilda från varandra. I tre fall har en arm inpassats i mellanrummet (Fig 37). I ett fall överkorsar armen bågens topp. Av allt att döma är dessa kors yngre än de ovan nämnda. De är daterade 1780, 1783 och 1789. Den "udda" armen kan därför troligen ses som en rest av den slojade mellersta ringen. Dessa i och för sig obetydliga gravkors har ett utomordentligt intresse genom den mellanställning de intar mellan flerringade och mångarmade kors. Jag har anledning att återkomma till detta i samband med redovisning av de unika flerarmade korsen i dessa trakter.

På ett av de närmast ovannämnda korsen i Segerstad är basbågens enda mjukt böjda järn ersatt av två svagt svängda järn, som möts vid stammen (Fig 37). Tillsammans med basjärnet utgör de närmast en triangel med bågformade sidor. Därövan har man som nämnts fäst en arm och överst en mindre ring. I Järn på Dalboslättan finns två liknande kors. De formbildande elementen har här emellertid vänts tvärt om, så att bågformen (triangeln) är placerad överst och ringen, som för övrigt är spetsad uppåt, sitter underst. Det ena korset har en extra arm i ringen. Utsmyckningen utgörs av gängse ringkorsornament, som tillsammans med ändavslutningarnas utklyvningar och de fastnitade, uthuggna siffrorna och bokstäverna ger korsen en sällsynt rik för att inte säga förvirrande karaktär. De båda korsen från Järn är gamla, daterade 1723 och 1746, medan Segerstadskorset ansluter sig till de övriga i samma socken med sin datering 1789.

I Fryksände (Vrml) finns två kors med signifikant lövutsmyckning. Den inskränker sig inte bara till de vanliga hänglöven, utan har också gestaltats kranslikt med en rad små skaftförsedda löv längs ring och båge (Fig 106). Korsen pryds även av ett blomsterliknande ornament, bestående av en rund skaftförsedd "blomma", i form

Fig. 36 Segerstad nr 7 (Vrml), 177(?)3.

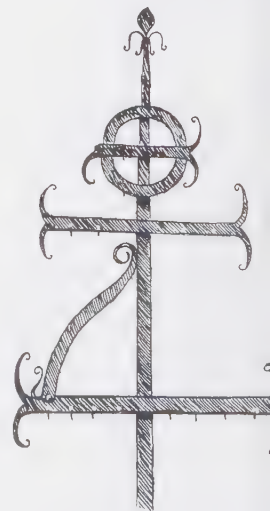

Fig. 37 Segerstad nr 9 (Vrml), 1789.

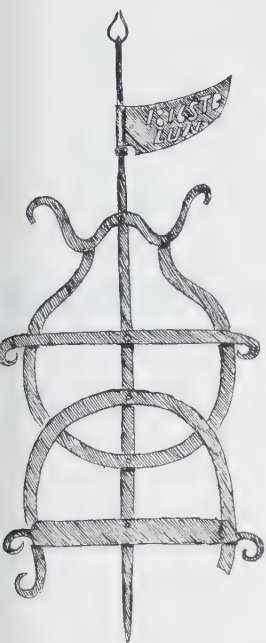

Fig. 38 Änimskog nr 2 (Ds), 1766.

av en liten rund platta, omgiven av två likaså skaftade blad. Till skillnad mot vad vi mött i Nor och Segerstad har dessa båda kors sina bärande formelement åtskilda, och de anknyter därigenom till vad vi tidigare, i samband med dubbelringkorsen, har funnit vara det vanliga i landskapet. Det ena har två ringar och det andra en, men i gengäld en blomstersmyckad plåt, en kula och ett krönande kors ovanför ringen. Ett av korsen är daterat 1837.

I Änimskog (Ds) återfinns en liten grupp kors om 4 stycken, som har stort intresse. De har en särpräglad formgivning. Den övre ringen har ersatts av en närstående form bildad av ett i cirkel böjt järn, som öppnats uppåt. Cirkeljárnets båda öppna ändar sammanbinds av ett uppåt svängt järn, varvid en urnlik form bildats (Fig 38). Denna övre form är på tre av korsen placerad på en relativt högt svängd båge, som därigenom till sin gestaltning står nära ringen. I ett fall uppträder för övrigt en arm som övertvårar bågeformen. Ett av korsen är dessutom försett med ring i stället för båge. Den övre formen har alltså en tämligen enhetlig utformning medan den undre växlar. Det erbjuder ingen svårighet att följa en utveckling från ring till båge på dessa kors. Basbågen skulle således ha uppstått genom att den undre ringen halverats. Även dateringarna stöder en sådan tanke. Sannolikt är det också så bågen uppstått även på andra orter, fast det är bara i Änimskog, som skeendet låter sig följas.

Änimskogskorsen kan också sättas in i ett annat sammanhang. Redan i gestaltningen röjer de tydliga överensstämmelser med andra dalsländska dubbel- och trippelkors. De är tillkomna mellan 1762 och 1777 eller samtidigt med andra dubbelringkors i den smala randzonen i ringkorsområdets periferi. Zonens relevans som randfenomen förstärks alltså ytterligare (Fig 15).

Dessutom bör påpekas, att den övre urnlika formen, som för övrigt uppträder på ytterligare ett par dalslandskors, väl korresponderar med en strävan att öppna ringkorsens slutenhet. Som vi sett, är det ju vanligt på dubbel- och trippelringkors, att toppbågar eller mer eller mindre lyrlika former kommit till användning.

Ringkors med flera armar

De kors som här redovisas utgör en heterogen grupp. De är en mellanform mellan flerarmade och ringkors. Inte överraskande påträffas så gott som alla i Värmland i ringkorsområdets periferi, där dessa kors möter de flerarmade. Förhållandet förklarar också den lokala prägel. Sammanlagt finns 23 kors där ringen kombinerats med en eller flera armar utöver ringkorsens vanliga mittarm. I vissa fall dominerar denna arm över ringen på ett sätt som gör det motiverat att mera fästa avseende vid armen än vid ringen. Några av dessa kors har tidigare redovisats.

I Östra Ämtervik finns tre kors, som har stort intresse genom den samhörighet de visar med den centralvärmländska typen (Fig 39). Likheten är emellertid vid första anblicken inte påtaglig. Ovan ringen är de försedda med en arm och dessa båda element sammanbinds av korta bågar med markerade ändupprullningar. Smärre sådana har kommit till användning mellan den övre armen och stammen och inuti ringen mellan arm och övre cirkelhalvan. Flöjel, krona och utsmyckning på stammens nedre del överensstämmer med motsvarande element på de centralvärmländska korsen. Men armarnas ändavslutningar skiljer sig från dem, vi mött hos denna typ, genom att upprullningarna inte griper klockliknande om de pilspetsformade ändarna utan i stället är upprullade bakåt. Ett av korsen har hög ålder och är daterat 1713 och de båda andra 1753 och 1754.

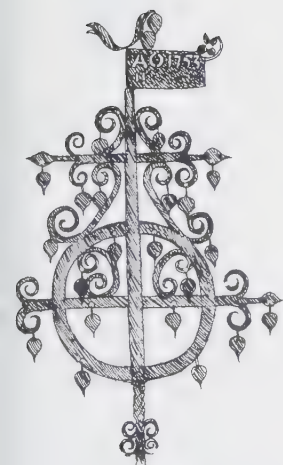

Fig. 39 Östra Ämtervik nr 8 (Vrml), 1753.

På kyrkogården i Nedre Ullerud vid Klarälven står ett 20-tal kors. Någon enhetlighet eller för socknen särpräglad tradition låter sig knappast avläsas, även om de flesta låter sig grupperas i vissa relativt distinkta grupper. De 4 ringkorsen äger däremot knappast några gemensamma drag. Två av dem är dubbelringkors med långa armar. Det ena är mycket särpräglat. Båda är tillkomna under 1700-talets senare hälft och tidigare inkluderade i redovisningen för denna typ. Ett ytterligare ringkors har troligen varit försett med en arm ovan och nedan ringen, varav den senare är borta. Korset som är odaterat är unikt. Utformningen tycks vara en bekräftelse på att vi här befinner oss i ringkorsens yttersta periferi.

Kors nr 16 är ett av de intressantaste i socknen (Fig 40). Det är försett med fyra armar utsmäckade med de gängse grovt utklyvna ornamenten och ändavslutningarna. Den näst understa armen är längst och försedd med en ring, som saknar utsmyckning i egentlig mening. I stället har man här fäst uthuggna initialer och årtalet 1660. Det har således mycket hög ålder. Vi har anledning att återkomma till det.

I norra delen av Fryksdals härad i Vitsand, Östmark och Fryksände finns 5 kors med ganska enhetlig utformning. De har mycket små ringar och en längsta mittarm (Fig 41). På den sitter stora vertikala ornament, i sin tur smäckade med likadana mindre. Ovan och nedan mittarmen är fästade två mindre armar i längd lika med de vertikala ornamenten på mittarmen, varigenom den lilla ringen har kommit att nästan inneslutas i ett kvadratisk ramliknande arrangemang. Beskrivningen utgår från korsen i Östmark. De andra har ringar på varje arm. Ett litet annorlunda utformat Vitsandskors är fragmentariskt och saknar mittarm. Tre av dessa fem är daterade 1768, 1784 och 1823. Det må anmärkas, att några flerarmade kors mycket nära ansluter sig till den givna karaktäristiken.

Från samma nordvästliga område finns ytterligare fyra ringförsedda kors med iögonenfallande långa armar. I bevarat material är de synnerligen individuellt gestaltade även om de i detaljer visar tydlig samhörighet med lokal tradition. Två av dem, båda från Vitsand, är daterade, det ena 1825 och det andra 1850-tal.

Udda kors

Här skall i korthet redovisas några kors, som inte låter sig inpassa i de tidigare grupperna.

VÄRMLAND – DALSLAND

I samband med östgötska enkelringkors nämnde jag, att den originella utsmyckningen av korsen i Horn äger sin fulla motsvarighet på några från Södra Ny på Värmlandsnäs (nr 1 – 3). De har emellertid en annan utformning, där ringens arm samtidigt utgör bas i en triangel. Då de fritt upphängda bokstäverna och siffrorna till större delen fallit bort, är datering omöjlig.

På ett fåtal kors med vid spridning har ringen givits en oval form. Den ändrade formen har fått konsekvenser för utsmyckningen, varvid strävan har varit att häva ringens vertikalism med hjälp av flera armar och mer horisontellt liggande ornament. Endast ett är daterat, 1806 (Rämmen, nr 1, Vrml). I Rännelanda (Ds) (nr 6) finns ett dubbelringkors med ovaler från 1797.

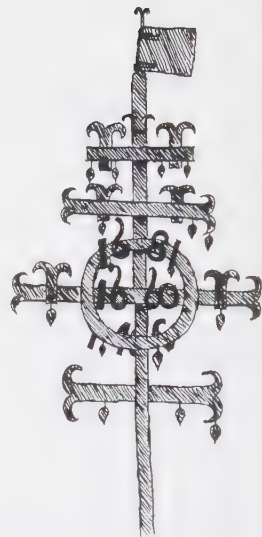

Fig. 40 Nedre Ullerud nr 16 (Vrml), 1660.

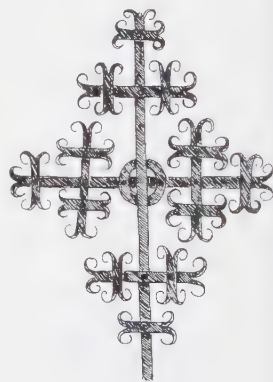

Fig. 41 Östmark nr 4 (Vrml), odat.

SMÅLAND

I Våthult finns ett ringkors med starkt avvikande karaktär (nr 4). Dess ring utgörs av ett bandjärn ställt i 90° vinkel mot korsets plan och utsmyckningen av korta, upprullande bandjärn, allt i enlighet med många triangelformade kors i landskapet. I stället för mittarm har det en tvärslå med inskription. Korset är från 1847. Två kors i Hjorted erinrar om detta, genom att ringen på samma sätt slagits av bandjärn, som motställts korsens plan. Även utsmyckningen visar gemensamma drag. De kan dateras 1818 och 1852.

Ett kors i Nottebäck (nr 6) från 1799 har försetts med en rund plåt inramad av en krans bestående av ett rundsmitt järn, som pryts med små blad. Längs stammen löper en bladranka. Korset är unikt men med sina vegetativa element har det en viss motsvarighet bland de kors som finns i Vårdsnäs i Östergötland, och som redovisades bland enkelringkorsen.

Sammanfattning

Ringkorsen är med sina omkring 450 exemplar den korsform, som näst de flerarmade, är rikligast företrädd i bevarat material. De har mycket vid utbredning och påträffas företrädesvis i västra Värmland, norra Dalsland och västra Småland, i mindre grad i södra Östergötland och i enstaka exemplar i andra delar av det inventerade området. Utanför detta område förekommer de i stort antal i Jämtland, varifrån Nordiska museet införskaffat ett betydande antal. I samma museum finns dessutom ett fåtal från andra landskap, främst Västmanland. I Norge slutligen domineras det begränsade materialet av ringkorsen, som är nästan allenarådande i Östfold och Akershus fylken, vilket således innebär, att de här uppträder i direkt utbredningsmässigt samband med dem i Värmland och Dalsland.

Utbredningens vidd talar i och för sig för en hög ålder, en hypotes, som förstärks av den tämligen entydigt västliga utbredningsbilden. Sigurd Erixon m fl har i sina forskningar i svensk och nordisk kulturgeografi kunnat konstatera, att gränstrakterna mot Norge liksom västra Småland uppvisar ett stort antal kulturelement av hög ålder (Erixon 1945 o Jansson 1961, s 108).

I daterade fall kan vi med största sannolikhet följa dem bakåt till 1611. Ett kors med detta årtal återfinns i det avlägsna Nössemark längst i nordväst i Dalsland. Korset står dock tidsmässigt något isolerat. Men ett numera försvunnet ringkors från Inshaug i Norge låter sig senast dateras till 1590-talet. Ringkorsens höga ålder tycks också bekräftas av medeltida gravmonument i kalksten, där ring- och hjulkors är vanliga. Löffler har i sitt arbete om danska medeltida gravvårdar avbildat en sten med ett enkelt ringkors. Ovan ringen är det försett med en flöjel (Löffler 1889, tavle IX, fig 49). Stenmonumentet bör därför avbilda en gravvård, som inte gärna kan vara tillverkad av annat än järn. Dessutom må anföras, att ringformer är tämligen vanliga i medeltidens beslagsmide, som särskilt på kyrkdörrar givits en slösande rik gestaltning. Ibland är ringarna försedda med samma typ av ornament som vi mött på ringkorsen. Alla dessa faktorer pekar på att korsformen kom till användning som smitt gravmonument redan under medeltiden.

De äldsta korsen av denna typ påträffas med koncentration till samma område som det nämnda Nössemarkskorset. Även angränsande trakter av Norge kan uppvisa många mycket gamla ringkors. I övrigt uppträder de i enstaka ströexemplar över ett mycket stort område. Från sydligare delar av vårt land är emellertid endast ett kors känt med jämförbar hög ålder, från Sätilla i Västergötland. Dessa äldsta kors tillkomna under 1600-talet uppvisar en del gemensamma drag som skiljer dem från de yngre. Det är påfallande att de i allmänhet är fint arbetade och äger en rikedom på dekorativa detaljer som är mindre framträdande på de yngre. Dessutom föreligger en större enhetlighet i den allmänna uppbyggnaden. I några fall uppträder t o m tydliga överensstämmelser mellan kors i vitt skilda trakter. Även om materialet är litet, förefaller det som om bygdeprägelns inte är så markerad hos dessa äldsta kors. Lokalprägelns tycks alltså ha vuxit fram först under 1700-talet.

Trots en allmänt sett gemensam karaktär erbjuder redan 1600-talsmaterialet vissa avvikelser från enkelringkorsens slutna och symmetriska uppbyggnad. Det synes möjligt att utläsa en strävan att bryta denna bundenhet. De poängterade övre kvartscirkelornamenten som här och var påträffas, har jag sett som ett försiktigt försök i den riktningen. Men någon för hela materialet skönjbar allmän tendens kan

inte avläsas. Tvärtom framträder olika gestaltungsprinciper, som sedan utvecklades var för sig eller ibland sammanblandades. Mera konkret kan konstateras, att redan i det äldsta materialet återfinns ett par av de korsformer, som sedan blev vanliga. Bortsett från enkla och koncentrisk kors återfinns således enstaka dubblade och flerarmade ringkors.

Båda dessa senare typer representerar en additiv princip, där alltså formerna staplats på varandra på en gemensam stam. Äldst bland dem är ett kors från Nedre Ullerud i Värmland, där en ring kombinerats med tre separata armar. Det är daterat redan 1660. I övrigt är kors av denna typ sällsynta och påträffas endast i Värmland, något som får anses vara naturligt med hänsyn till, att det också är här, som de flerarmade korsens återfinns. Kombinationen ring och många armar förekommer således i centrala och nordvästra Värmland eller i gränzonen mellan ringkorsens och de flerarmade korsens utbredningsområden (Fig 3). De har individuell prägel. Endast i Fryksdalens nordligaste socknar fick de någorlunda enhetlig form. De är dock relativt sena och uppträder först efter 1700-talets mitt, med undantag för ett kors från Östra Ämtervik med dödsåret 1713.

En betydligt vanligare additiv princip möter vi hos de kors, där man anbragt flera ringar ovan varandra på stammen. Vanligast och med vidast utbredning uppträder sådana med två ringar. De förekommer i Värmland, Dalsland, Småland, Jämtland och Norge. I Norge är de relativt sett vanliga, medan de både i Småland och Jämtland är fåtaliga. I daterade exemplar uppträder dessa kors redan från 1600-talets senare del i Norge. I Värmland är det äldsta från 1702. De äldsta dalsländska dubbelringkorsen, som skiljer sig från övriga genom att ringarna skär över varandra, uppträder strax efter 1700-talets mitt. På de närbesläktade men yngre trippelringkorsen uppträder ringarna alltid varandra överskärande. Dessa fåtaliga kors, vars äldsta exemplar är daterat 1768, är till sin utbredning inskränkta till Värmland och Dalsland, där de uppträder i stort sett inom samma område, som de dubbelringade. De har därför troligen uppstått just här och bör ses som en direkt vidareutveckling av dubbelringkorsen. En variant med basbåge återfinns också inom dessa båda områden. Först uppträder basbågen på ett par udda kors på Dalbosläätten daterade 1723 och 1746. I övrigt framträder den mera vanligt från tiden strax efter 1700-talets mitt. Redan här bör understrykas det anmärkningsvärda i att dessa additivt gestaltade kors uppträder i randzoner för ringkorsens utbredning.

Ringkorsens toppbåge kan däremot tänkas ha en mer problematisk bakgrund. Det ligger nära till hands att tolka toppbågen som en vidareutveckling av tendensen att bryta ringens symmetri, så som vi mött på de kors som givits markerade övre kvartscirkelornament. Det råder knappast någon tvekan om att toppbågen i estetisk mening också har en sådan funktion. Bågen är emellertid, så långt man kan se av daterat material, tämligen sen och hör i sitt första framträdande och allmänna förekomst samman med dubbel- och trippelringkors. Generellt sett bör alltså toppbågen motsvara en översta ring som öppnas uppåt. Därmed har man understrukt dessa kors uppåtsträvande karaktär genom att på så sätt låta dem förklinga uppåt i en friare gestaltning. Men samtidigt bör det påpekas att bågarrangemanget också, fast sällsynt, möter på enkelringkors utan geografiskt samband med de nämnda mångringade kors.

Grenen är också ett sådant mera fristående formelement, som applicerats på ringkorsen och som ofta ger dessa kors en utpräglad signifikans. De lokala varian-

terna är många. Ringkors med gren uppträder i Värmland, Dalsland och mindre vanligt i Östergötland. De småländska grenringkorsen avviker tydligt från de andra. De äldsta korsen uppträder vid 1700-talets mitt. I Östergötland finns några grenförsedda kors utan ring varav ett par är minst lika gamla som de äldsta grenringkorsen. Även ett mindre antal triangelformade kors är försedda med gren eller grenlik påbyggnad. Trots att grenen i allt väsentligt är knuten till ringkorsen förefaller det därför sannolikt, att den uppstått oberoende av dem. Dess praktiska motivering skulle vara, att flöjlarna gav utrymme för ett större antal inskriptioner, och dess estetiska, att öka korsens festivitas.

Ringkorsen upphörde i stort sett att tillverkas och användas omkring 1850. Men i Värmland och Dalsland, kunde de om än sällsynt utnyttjas ännu in på 70-, 80- och t o m 90-talen. I samtliga fall rör det sig om yngre och mer eller mindre lokalt präglade korsformer.

2. Enarmade kors

Enarmade gravkors är ovanliga i äldre material. I smidesjärn blev korstypen vanlig först under 1800-talets senare del.

VÄRMLAND

Äldre enarmade kors uppträder i landskapets centrala del, i ungefär samma område där vi tidigare mött de rombiska ringkorsen (Fig 15 och 42). Här återfinns 5 stycken (Bilaga 2). De har enhetlig utformning och små dimensioner, tre av dem är endast 65 cm höga (Fig 43). Runt korsmitten har på arm och stam utkluvits eller fastsatts små järn med bakåt upprullade ändar, och längre ut mot de pilspetsformade ändavslutningarna finns motsvarande mindre järn men med utåtriktad upprullning. Korsen är sålunda symmetriska både i horisontell och vertikal led. Endast ett av dem i Ö Ämtervik (nr 4) är daterat, 1696.

Ett kors i Ö Ämtervik har en annan utformning (nr 7). De från stam och arm utgående inre upprullningarna har här ersatts av järn med upprullade ändar, som placerats diagonalt kring korsmitten. De mindre upprullningarna utanför diagonaljärnen har vänts bakåt och gjorts lika stora som på dessa. Slutligen har de ändavslutande pilspetsarna genombrutits. Korset är inte daterat. Det kan dock knappast råda någon tvekan om, att det är yngre än de fyra förstnämnda och en direkt arvtagare till dem.

Korsets främsta karaktäristika är de diagonalställda järnen och deras upprullningar. Samma element med en likartad sammanbindande funktion uppträder också på några förut redovisade ringkors med extra arm, som påträffats i Ö Ämtervik (Fig 39). Men också i detaljer finns flera direkta överensstämmelser mellan dessa båda korsutformningar. Samtidigt har ringkorset med extra arm drag gemensamma med de centralvärmländska ringkorsen (Fig 32), varför det är tydligt, att här föreligger ett

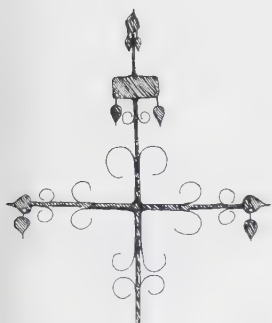
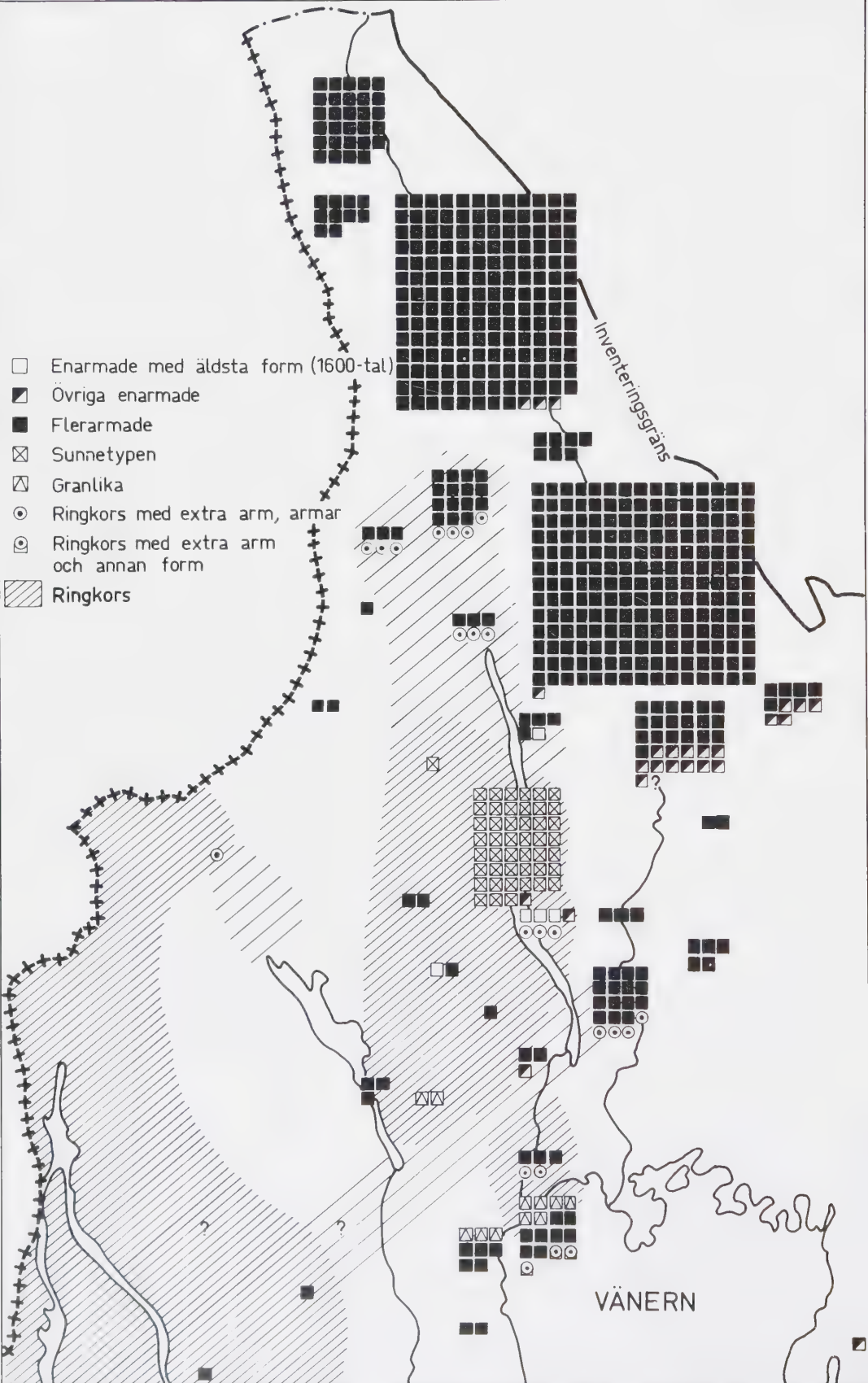

Fig. 43 Östra Ämtervik nr 4 (Vrml), 1696.

	1690	1700	10	20	30	40	50	60	70	YNGRE	ODAT	ANTAL
A	1										3	4
B											1	1
C			1				2					3
D							2			1	2	5
E							1					1
F							2	4	5	20	6	37

- A. Enarmade kors
- B. Enarmade kors med diagonaljärn
- C. Kors med en ring och extra arm
- D. Kors med ramlikt placerade ornament
- E. Kors med 4 ringar
- F. Centralvärmländska ringkors

samband mellan den äldsta korsformen inom området, det enarmade, och den yngsta det centralvärmländska eller rombiska ringkorset. Kontinuiteten består i att vissa karaktäristiska element överförs från den ena korsformen till den andra. Formförändringen i stort har däremot skett sprängvis och kan utifrån en mer principiell aspekt karaktäriseras som en utveckling från en symmetrisk form (det enarmade korset) över en osymmetrisk (ringkorset med arm) tillbaka till en symmetrisk och "slutgiltig". En tabellarisk framställning av de olika korstypernas ålder och frekvens ges på s 61.

Bland enarmade värmländska kors finns ytterligare ett mycket gammalt med avvikande gestaltning. Det är daterat 1674 och är från Visnum i landskapets sydöstligaste hörn på gränsen mot Västergötland. Det har en mycket enkel utformning med en arm, som i likhet med dem från centrala Värmland är avslutad i en pilspets eller lövform, försedd med ett hänglöv. Armen har liksom stammen därovan smyckats med enkla ornament, bestående av tvärställda järn, avslutade med samma pilspetsform.

Vid sidan av dessa mycket gamla, enarmade kors finns några yngre sådana. De påträffas i övre Klarälvsdalen, särskilt i Norra Råda och dess grannsocken Gustaf Adolf. De båda äldsta daterade korsen är trots stor enkelhet, individuellt formade. De är tillkomna 1785 (?) (N Råda nr 14) och 1797 (Gustaf Adolf nr 3). Redan under 1800-talets första år utbildades ett för Norra Råda karaktäristiskt kors, som också kom till användning i Gustaf Adolf (Fig 44), och vars utsmyckning sedermera fick bilda mönster vid smyckandet av de flesta flerarmade korsen inom socknen. De enarmade korsen i Dalby är inte daterade, men genom att de så nära ansluter till andra, flerarmade och relativt unga kors i socknen, kan man utgå från att de är tillkomna ungefär samtidigt. Ett kors i Ekshärad (nr 5) slutligen är daterat 1804 och står i formellt hänseende isolerat såväl i förhållande till de övriga i socknen, som till andra här redovisade.

En betydande del av de nordvärmländska korsen är odaterade. 9 av 21 har ingen eller otydlig inskription. Sannolikt har dock alla i N Råda tillkommit vid ungefär samma tid, eller vid 1800-talets början. Åldersfördelningen utfaller enligt tabellen. 8 kors är tillkomna mellan 1801–1810.

1776–1800	1801–1825	1826–1850
2	9	1

VÄSTERGÖTLAND

Det västgötska materialet är inte lika entydigt som det värmländska. De enarmade korsen är här försedda med en mer eller mindre rikhaltig påbyggnad som förvirrar formbedömningen. Korsen kommer att redovisas närmare i det följande (Kap III 7). Här skall påpekas att de äldsta, tillkomna strax före 1700-talets mitt, är försedda med samma pilspetsformade ändavslutningar på armen som i Värmland.

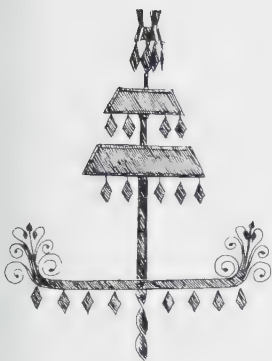

Fig. 44 Norra Råda nr 18 (Vrml), 1803.

Fig. 42 Enarmade och olika flerarmade korsformers utbredning i Värmland.

SMÅLAND

I ordets egentliga mening enarmade kors förekommer knappast heller i Småland i äldre material. Men bl a i Fryele (nr 4), Mistelås (nr 1 och 2) och Öreryd (nr 3) finns några enkla kors som knappast kan klassificeras annat än som enarmade trots den individuella gestaltningen. Korset i Fryele, som är det äldsta, daterat 1754, har pilspetsavslutning på armen.

Dessutom uppträder i landskapets västra del 7 kors med enarmad karaktär. Armen dominerar här över ett blygsamt, rombiskt bandjärnsarrangemang kring korsmitten (Fig 83). Vi har anledning att återkomma också till dessa kors (Kap III 7). Men i detta sammanhang är det intressant att konstatera, att det äldsta, från 1732, också har motsvarande pilspetsförsedda ändavslutningar på armen.

3. Flerarmade kors

VÄRMLAND

Flerarmade kors förekommer nästan uteslutande i Värmland (Bilaga 2). Antalet är så stort på vissa kyrkogårdar, att de i allmänna medvetandet har blivit något av ett med smidda gravkors synonymt begrepp. I Ekshärad fanns 1969 hela 206 stycken och i Dalby några mil längre norrut i Klarälvsdalen 164. Inventeringen omfattar sammanlagt cirka 550 kors.

Det är också i första hand kors av denna typ, som uppmärksammats och varit föremål för vetenskapligt intresse. I allmänhet inskränker sig skildringarna till omnämmanden. Helge Kjellin har således vid upprepade tillfällen framhållit det stora antalet kors i Älvdalssocknarna och särskilt i Ekshärad. Intresset har också i allmänhet koncentrerats just hit. Brynolf Hellner beskrev Ekshäradskorsen och deras utveckling utförligt 1932. Senare författare som Brodin, Sundqvist och Jonsson anknyter i sina skildringar i allt väsentligt till detta arbete (Brodin manus, Sundqvist 1964, s 135 ff och Jonsson, 1961).

Även turistpropagandan har tagit fasta på Ekshäradskorsen. Redan i STF:s årskrift 1907 framhålls "de gamla egendomliga gravårdarna". Sena exempel på en sådan uppmärksamhet på riksplanet är från 1970. Tidningen *Se* beskrev då turistattraktioner i bl a Värmland varvid särskilt Ekshäradskorsen observerades. Samma år utgav poststyrelsen ett automathäfte om 3 frimärken, betitlat "Svenskt konstsmide", där ett Ekshäradskors avbildades.

Flerarmade kors låter sig inte redovisas efter samma metod som ringkorsen då alla har samma karaktäristika, nämligen just de många armarna. Variationerna består i deras olika antal, avståndet dem emellan och deras inbördes längd, ändavslutningar, ornamentens form och placering. Korsvarianterna är således många, men skillnaderna inskränker sig till dessa i och för sig föga iögonenfallande detaljer. Vissa mer eller mindre fasta utformningar finns dock, oftast med utpräglad lokal förankring.

Korstypen är närmast ensamrådande i norra Värmland och uppträder dessutom i stort antal på kyrkogårdarna i Klarälvsdalen ned till och med Nedre Ullerud (Fig 42). Längre västerut är de tämligen sällsynta, om man undantar Sunne, där det finns hela 45 stycken, och några socknar vid Vänerns nordvästra strand.

De äldsta påträffas i Nedre Ullerud, där inte mindre än 4 stycken har dödsår från 1600-talet, varav dock ett är ett ringkors med flera armar. Äldst är ett kors från 1625 (nr 10, fig 45). Det har en märklig utformning. En av armarna har betydligt bredare järn än de andra och är avslutad med de på äldre kors vanliga utkluvna enkla ändarna, medan de andra har klenare dimensioner och ändavslutningar av mera komplicerad utformning. Det är det grövre järnet, som har det tidiga dödsåret. Övriga armar har tillfogats senare eller av dödsåren att döma närmare bestämt vid 1700-talets mitt. Ett annat kors i samma socken överensstämmer så nära med det förra, att sambandet är uppenbart (nr 11). Även den grövre armen uppträder. Det har inskriptioner över ett 25-tal personer, varav dock många är svåra eller omöjliga att tolka, varför någon åldersangivelse inte låter sig göras. Det äldsta tydbara dödsåret inhugget på korsets stam är 1701. Båda korsen är försedda med S-formigt svängda järn. På det senare förekommer de rikligt om och synnerligen oöverskådligt. På ett kors i Boda, några mil väster om Nedre Ullerud, återfinns liknande

Fig. 45 Nedre Ullerud nr 10 (Vrml), 1625 (inhugget på breda armen).

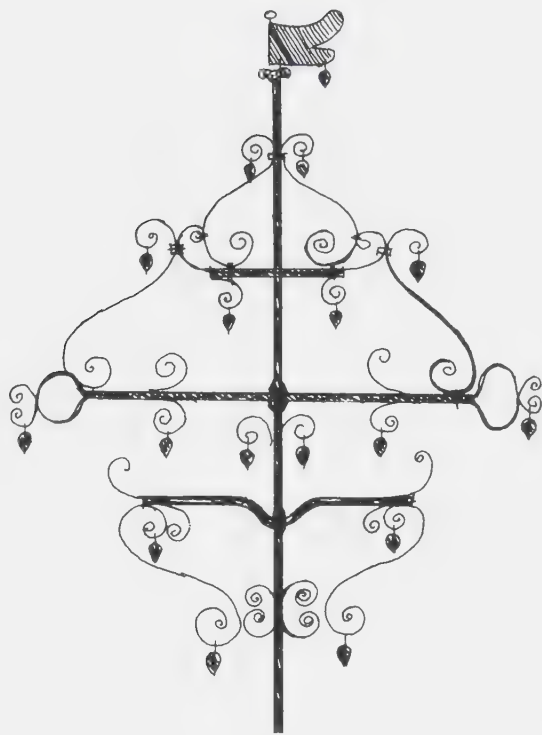

Fig. 46 Boda nr 2 (Vrml), 1751.

S-formade järn, men här medvetet utnyttjade med utomordentligt elegant verkan som resultat (Fig 46). Armarnas ändavslutningar har samma utformning som på Ullerudskorsen. Det är daterat 1751, och till skillnad från de båda Ullerudskorsen tillkommet i ett sammanhang.

Det näst äldsta av de fyra ovannämnda 1600-tals korsen är ett tidigare i samband med ringkorsen redovisat flerarmat från 1660 (Fig 40). Dess ändavslutningar överensstämmer med dem, som finns på de grövre armarna hos de båda ovannämnda i samma socken.

Ytterligare fem kors i Nedre Ullerud har armar försedda med dessa ändavslutningar och mot dem svarande ornament. Det äldsta (nr 15) är daterat 1683 och sannolikt bevarat i ursprunglig form (Fig 47). Det närmast äldsta korset daterat 1698 (nr 8) är mera tveksamt därvidlag. Den översta armen, där dödsåret inhuggits, överensstämmer till sin utformning med andra äldsta armar i socknen, medan de andra armarna ansluter sig till här förekommande yngre flerarmade kors. Restande tre kors med sådana enkelt utkluvna ändavslutningar är samtliga daterbara till 1780-talet. De har alla en enkel utformning med tre eller fyra armar med uppåt avtagande längd. Samtliga dessa 5 kors har följande sådana triangulär helhetsform.

Sammanfattningsvis förefaller det alltså som om det äldsta ursprungligt flerarmade korset i Nedre Ullerud kan dateras till 1683. De kors, som är äldre än detta, hade tydligen från början en annan form. Det är inte osannolikt att de avvikande armarna

Fig. 47 Nedre Ullerud nr 15 (Vrml), 1754.

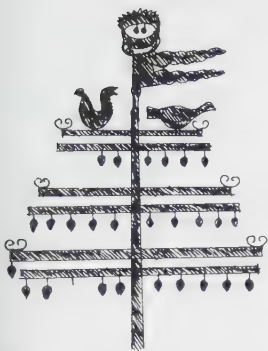

Fig. 48 Nedre Ullerud nr 6 (Vrml), 1770.

på dessa kors användes som armar på ringkors. Längd och ändavslutningar som sinsemellan är nära överensstämmande, överensstämmer också med det nämnda flerarmade ringkorsets (nr 16). Sannolikt är därför de äldsta dateringarna att hänföra till just denna typ, vilket innebär att ringkorset i Nedre Ullerud skulle kunna föras tillbaka ända till 1625. De flerarmade skulle alltså först ha framträtt mot samma sekels slut.

I början på 1700-talet, av allt att döma från 1720-talet, fick de en tämligen enhetlig utformning (Fig 48). Sju sådana kors finns bevarade från socknen, vartill skall fogas ytterligare ett från Älvsbacka, som väl ansluter sig till denna utformning. Man fäster sig i första hand vid den spartanska utsmyckningen, som inskränker sig till ett litet järn med rundsmidda och mot varandra upprullade ändar, fastnitat längst ut på armarnas översidor. De större och yngre korsen är försedda med dubbelarmar. Konfigurationen är i allmänhet triangulär och antalet armar tre. Åldern är som framgår av tabellen tämligen hög.

1701–1725	1726–1750	1751–1775
1	1	6 (2)

En sammanställning över samtliga daterade kors i södra Värmland redovisas nedan.

1651–75	76–1700	01–25	26–50	51–75	76–1800	01–25	26–50	51–75
1	1	2	3	8(1)	14(2)	15(1)	28(6)	10

Som synes är flerarmade kors med hög ålder sällsynta. Nedre Ullerud dominerar tydligt det äldre materialet, då 10 av 15 kors daterade för 1776 är från denna socken. Det kan därför vara frestande att se Nedre Ullerud som ett tidigt spridningscentrum. Vi har också i det föregående funnit två kors utanför socknen med hög ålder och överensstämmande utformning. Frågan blir då, om också andra gamla kors visar drag gemensamma med dem i Nedre Ullerud.

Ett av de äldsta finns i Stavnäs vid Glafs fjorden (Fig 49). Det är daterat 1729. Ytterligare två kors i samma socken är i det närmaste identiskt utformade, men åldern är oklar, då flöjlarnas inskrifter endast delvis går att tolka. Formens överensstämmelser talar emellertid för samtidighet. Likheterna med korsen i Nedre Ullerud är emellertid inte påtagliga. De inskränker sig till de fåtaliga armarna och deras ändavslutningar som är utklivna, rundsmidda och upprullade utåt. D v s de har samma utformning som de ornament, som placerats längst ut på armarnas översidor på många kors i Nedre Ullerud vid ungefär samma tid. Genom att utklivningar med denna form är ovanliga, bör ett samband föreligga. Av samma skäl finns det anledning att hänföra ett kors i Älvsbacka (nr 5) daterat 1785 till denna kategori kors, som möjligen kan vara influerad från Nedre Ullerud.

Men därmed upphör också varje meningsfull jämförelse med dessa kors. I tornkammaren i Eds kyrka på Värmlandsnäs förvaras bl a fem enkla flerarmade kors uppbyggda triangulärt som i Nedre Ullerud, men utsmyckningen består i ur armarna utklivna järn med en helt annorlunda verkan. Korsen är relativt sena och endast möjliga att datera i två fall, 1810 och 1812.

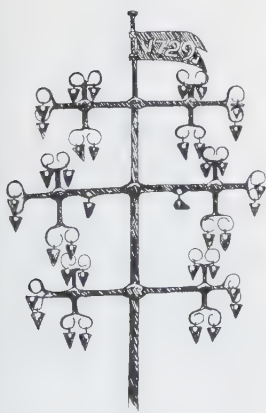

Fig. 49 Stavnäs nr 6 (Vrml), 1729.

Flerarmade kors utanför Älvdals härad är fåtaliga och de flesta är sena. Äldst är ett kors från Lysvik, som nu förvaras i Nordiska museet (nr 7). Det är också det äldsta flerarmade korset. Det är anmärkningsvärt enkelt såväl i formell som smides-teknisk bemärkelse. Armarna är triangulärt anbragta. Utsmyckningen består endast av små enkla, tvärställda järn, avslutade med samma pilspetsform, som också utgör avslutning på armarna. Varje sådan spets är genomstungen, sannolikt i avsikt att utgöra fäste för hänglöv. Äldsta dödsåret 1663 är inhugget på undre armen.

I mellersta och södra delen av Fryksdalen är flerarmade kors sällsynta. Men i Sunne finns ett stort antal eller hela 45 stycken, vartill kommer tre närstående kors i Gräsmark och Nor. Såväl i sin allmänna enkelhet som i detaljer uppvisar de drag gemensamma med det ovan redovisade mycket gamla korset från grannsocknen Lysvik. De har endast två armar utan ornamentell utsmyckning (Fig 50). Ändavslutningarna är också ovanligt enkla, oftast uppåtböjda och försedda med ett litet tvärjärn bildande ett kors. I många fall har detta placerats längst ut, varvid alltså en T-form uppstår. Några distinkta typer låter sig särskiljas, men ej tidsrangeras då inskriptionerna gjorts med färg på gravkistplåtar. I allmänhet har färgen flagnat av. Endast 11 dödsår är tydbara. Det äldsta är från 1806 och det yngsta från 1852.

I några socknar i södra Värmland med Segerstad som centrum finns ett tämligen betydande antal flerarmade kors med en granliknande utformning som har stort intresse (Fig 51). I färdigutbildad form är korsen mycket enhetliga. De har oftast fem, ibland sex eller t o m sju tätt sittande armar med uppåt successivt avtagande längd. De sammanbinds av sirliga, triangulärt formade bågar, vilket ger korsen en mer sluten karaktär, än vad som annars är vanligt. Ovan översta armen har man placerat dekorativt utfyllande former, som i miniformat nära ansluter till de triangellika bågarna, vilket ger helheten en mycket enhetlig gestaltning. Sammanlagt finns 11 sådana kors fördelade på socknarna Segerstad, Ed och Värmskog. De är med ett undantag alla daterade. Det äldsta är från 1787, och det yngsta, ett Värmskogskors, står tidsmässigt isolerat 1845. Koncentrationen till 1800-talets båda första årtionden är påfallande. De äldsta korsen är från Segerstad, och det syns också tydligt att de uppstod här. Av tabellen nedan framgår åldersfördelning mellan de olika korsformerna i Nor och Segerstad.

	1750	60	70	80	90	1800	10	20
Segerstad				C A A A	D X Z D D D A C D C	X	XX Z X	X
Nor	A	B BA	B A A	A	B DB		A	

- A Dubbel- och trippelringkors
 B Dubbel- och trippelringkors med basbåge
 C Kors med ring, extra arm och basbåge
 D Flerarmade kors med en eller flera bågar
 X Det färdigutbildade granformade korset
 Z Från X avvikande

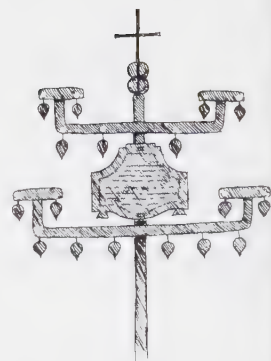

Fig. 50 Sunne nr 29 (Vrml), 184

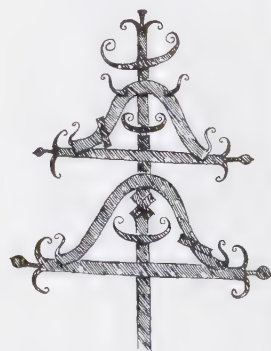

Fig. 52 Segerstad nr 14 (Vrml), 1786.

Fig. 51 Ed nr 6 (Vrml),
1729.

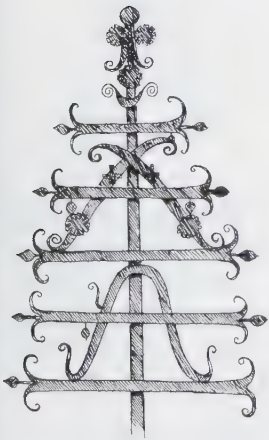

Fig. 53 Segerstad nr 21
(Vrml), 1787.

Från 1700-talets början fram till cirka 1765 är dubbelringkorsen allena rådande, låt vara i tämligen få exemplar (Fig 33). Som framgår av tabellen kombinerades de vid denna tid med en basbåge (Fig 36). Det är också från och med då, som materialet blir mera rikhaltigt för att kulminera under 1780-talet. Utvecklingen som då huvudsakligen ägde rum i Segerstad, karaktäriseras av att ringarna slopades till förmån för bågarna, som ombildades mot en klockliknande eller triangulär form (Fig 37, 52). Då man följer denna utveckling, som den presenterar sig själv i daterat material, påträffas som ett äldsta steg år 1780 en korsform, där endast den övre ringen och basbågen bibehållits. Den senare har redan här omformats mot den gestaltning den fått hos de granlika korsen. Dess övre del skärs av en arm, som kanske kan anses vara den slojade ringens. I ett par fall är denna arm friliggande mellan ring och båge. Nästa steg representeras av de kors, som slopat alla ringar. Två sådana kors finns med enbart basbåge, varav ett är odaterat och det andra från 1787. Vanligare och något äldre är de kors, som har en båge stående på varje arm. De är daterade 1783, 1783, 1786 och 1789. Korsen bygger på en enkel additiv princip, där formelementen staplats ovanför varandra utan att sammankopplas, varvid således samma princip tillämpats som hos den äldsta korsformen i socknen. Dubbelringkorsens ringar placerades ju gärna på samma schematiskt enkla sätt ovan varandra. Men det fanns också en annan förebild av mer syntetisk karaktär att tillgå, nämligen dubbelringkorsen med basbåge, där de olika elementen skär över varandra. Den yngsta

utformningen av Segerstadkorsen anknyter till en sådan princip, genom att bågarna sträckts ytterligare något i höjddled, så att de kommit att överskära flera armar. Samtidigt ökades bågarnas antal något. Därmed var den korsform utbildad, som jag benämnt den granlika, och som först uppträder 1787 i sitt första något ofullgångna exemplar (Fig 53).

Ett par kors avviker påtagligt från den givna beskrivningen genom att de inte har bågar i egentlig mening. I stället har stammen smyckats med samma ornamentlika järn, som kröner de granlika korsen. Ett är tillkommet redan 1789. Det dynamiska i 1780-talets formskeende i Segerstad understryks därmed ytterligare. Det andra är daterat 1804.

Även i grannsocknarna längre söderut på Värmlandsnäs förekommer flerarmade kors. De fem i Ed har tidigare redovisats. I S Ny på Värmlandsnäs finns ytterligare tre. Två av dem är enkla så till vida att de har tre armar med uppåt avtagande längd. Men de är intressanta genom att inskriptionerna utgöres av uthuggna, lösa bokstäver och siffror, som fästs stående på armarna. Vi har i det föregående kunnat konstatera, att en liknande metod också tillämpats på andra kors i socknen. Den är ytterst ovanlig i landet i övrigt. I det insamlade materialet finns motsvarighet enbart i Horns socken i Östergötland. Inskriptionerna är ofullständigt bevarade, båda korsen är dock från 1800-talet varav ett från 1820-talet. Ett kors (nr 5) i samma socken är däremot som helhet utomordentligt originellt. Under den översta korta armen hänger en ring i horisontalplanet. Därunder är en arm, från vars stamparti utgår en halvarm i 90° vinkel mot densamma. Troligen utgör den ena bevarade halvan av en hel sådan. Det är också möjligt, att den understa och längsta armen varit försedd med en sådan kryssarm. Korset är således tredimensionellt, något som närmast är unikt. Inskriptionen består också här av lösa uthuggna bokstäver och siffror, i detta fall hängande från armarna. Siffrorna angivande dödsåret har fallit bort.

Från nordligaste delen av Fryksdalen är ett relativt stort antal flerarmade kors bevarade. Endast undantagsvis uppvisar de en form, som ansluter till tidigare redovisade. Den dominerande korsformen som i stort sett är enhetligt gestaltad uppträder i 17 exemplar, varav 13 i Vitsand (Fig 54). Den har 4 armar, i några fall 5 och i undantagsfall 3, varav den näst understa är längst. Sitt främsta karaktäristika har korsen i den märkliga utsmyckningen. Armarna pryds av blomlika ornament, bestående av två små skaftade löv, som omger en liten rund skiva, en blomma, även den skaftad och utgående från en med löven gemensam bas. Vi erinrar oss, att samma utsmyckning förekommer på några ringkors i grannsocknen Fryksände. Korsen kröns av en urnlik form, över vars kant sticker upp ett par likadana blomsterornament och tre sädesax, vilket tillsammans bildar en i sitt slag unik helhet (Fig 107). I några fall har man som krön i stället använt ett kraftigt kors, som ställts på ett tillplattat klot. Utsmyckningens rikedom kompletteras i Vitsand ofta med en rik uppsättning miniatyrredskap, applicerade vid stammen med symbolisk syftning på bondens arbete i jord och skog. Endast ett kors i Östmark (nr 2) avviker från den givna beskrivningen. De flesta eller 11 stycken är daterade, alla från Vitsand. Åldersmässigt är de fördelade enligt följande.

1830-tal	1840-tal	1850-tal
5(2)	1	5

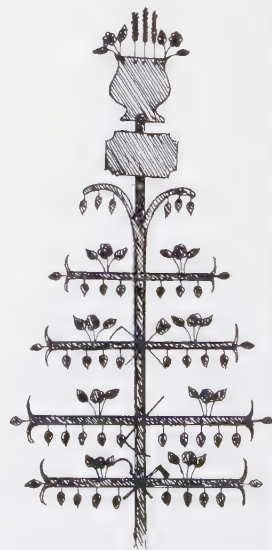

Fig. 54 Vitsand nr 3 (Vrml), 1855.

I Manskog i Jösse härad finns två kors (nr 7 och 8), som erinrar om dessa genom att ett likartat blomsterornament kommit till användning. Ett av dem har också uppåt utsvängda bågjärn ovan armarna och båda har iögonenfallande stora inskriptionsplattor, vilket allt också karaktäriserar Vitsandkorsen. Då dessutom även ändavslutningarna är i det närmaste identiska måste här föreligga en direktkontakt. Ett är daterat 1859 och överensstämmer således tidsmässigt med dem i Vitsand. Det enda flerarmade korset i Brunskog (nr 11), står dessa båda tämligen nära. Det är dock daterat så sent som 1884. En liknande blomsterutsmäckning möter också på ett kors i Älvsbacka daterat 1841.

De kors, som redovisats ovan, har fått en tämligen noggrann beskrivning, genom det intresse de har på grund av sin ålder eller ibland egenartade utformning och intressanta utveckling. I nordligaste Värmland är de nästan allenarådande, inte så jämförelsevis egenartade och dessutom ganska sena. Åldersfördelningen framgår av tabellen nedan.

	1770 -75	76 -1800	01 -25	26 -50	51 -75	76 -1900	01 -25	26 -50	50 -70	Odat	Summa
N Finnskoga				10	6					13	29
S Finnskoga				1						9	10
Dalby				5	5(1)	11(2)	20(1)	26	2	95	164
Norra Ny		1	1	3(2)						2	7
Ekshärad	2	19	53(4)	67(8)	41(3)	2(1)	1(1)	2	9	10	206
Norra Råda			6	5						8	19
Gustaf Adolf				1						4	5
Sunnemo										2	2
Summa	2	20	60	92	52	13	21	28	11	147	446

I allmänhet har dessa kors storslagna proportioner. Vanligtvis når de en höjd av två meter eller mera, något som alltså skiljer dem från korsen i övriga delar av landskapet. Men i likhet med dem har de en genomgående tydlig ortskaraktär, oftast inskränkt till den enskilda socknen. Redovisningen sker därför lämpligen sockenvis.

Ett genomgående drag är att alla äldre kors är anspråkslösa. Särskilt tydligt är det i Dalby och N Finnskoga, där de äldsta daterade (1830-50) genomgående är försedda med två eller tre armar, triangulärt arrangerade och enkelt utsmäckade med upprullade utklyvningar eller bandjärn (Fig 55). Armarna är som regel stuckna genom stammen, ett arrangemang som är ovanligt, och de är nästan undantagslöst försedda med inhuggen inskription. Det är ingen tillfällighet, att de äldsta korsen i de båda socknarna visar stora överensstämmelser. Dalby utgjorde moderförsamling till den i N Finnskoga år 1834 uppförda kyrkan. Kyrkogården här togs i bruk några år dessförinnan.

Men yngre kors har i båda socknarna givits en rikare och delvis olikartad gestaltning. I N Finnskoga uppnådde man aldrig någon enhetlighet eller egen karaktär. Korsen ter sig individuellt formade men genomlöper i allt väsentligt samma utvecklingsmönster som på andra platser, dimensionerna ökar liksom antalet armar, medan däremot utsmäckningen fortfar att vara tämligen spartansk. En viss influens från Dalby kan härvidlag förmärkas.

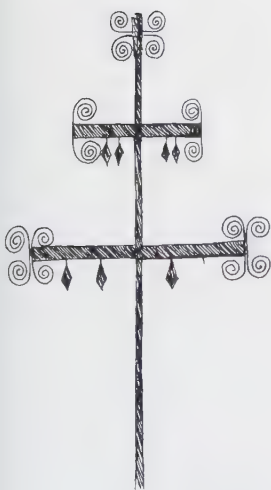

Fig. 55 Dalby nr 1 (Vrml), 1831.

Även i Dalby, gavs några kors en mångarmad utformning. Men det karaktäristiska för gravkorsbeståndet i socknen, som fö är mycket stort, är att man bibehöll de fåtaliga armarna, som dock gavs en ganska frikostig utsmyckning (Fig 56). Hela 85% av korsen är försedda med endast tre armar, som till skillnad mot dem på de äldre korsen anbragtes i en rombisk konfiguration. Dalbykorsen är till övervägande del odaterade eller osäkert daterade. I ett flertal fall har de återanvänts i vår egen tid, genom att kyrkan avyttrat en del av dem. Men av allt att döma utbildades tidigt några korsformer med fast utformning. Skillnaden dem emellan är emellertid knappast iögonenfallande. Främst lägger man kanske märke till ett par lite olikartade korsformer med en närmast yttäckande upprullad bandjärnsdekor applicerad på och vid armarnas ändar.

Korsen i S Finnskoga skiljer sig från dem i grannsocknarna. De har två till fyra armar relativt glest placerade och försedda med en ganska luftig bandjärnsdekor. Endast ett är daterat. Det har samma utformning som korsen i Vitsand.

Från N Ny finns endast 7 flerarmade kors bevarade, varför någon utveckling inte går att teckna. Det äldsta av dem är daterat 1797 och är alltså betydligt äldre än de äldsta i de nordligaste socknarna. Det skiljer sig också tydligt från dem, men överensstämmer väl med Ekshäradskorsen, liksom de flesta i socknen. Ett kors av "Dalbytyp" och ett av "Vitsandtyp" förekommer också. Även om materialet är mycket begränsat, förefaller det alltså, som om här aldrig utbildades en socknens "egen" korsform.

Utvecklingen i Ekshärad har i formellt avseende ingående skildrats av Brynolf Hellner (1932), varför det i detta sammanhang inte finns anledning att närmare gå in på den. Vi skall återkomma till Ekshärad senare. Analysen kräver dock några kortfattade påpekande. De äldsta korsen, d v s de som tillkom under 1700-talets tre sista årtionden, är mera varierade och har färre armar än de senare korsen. I stort sett letar man förgäves efter paralleller till övriga äldre kors, om man undantar, att flera är tvåarmade med triangulär uppbyggnad. Man noterar också, att ett par av dem försetts med en kvadratisk form under en övre arm (nr 14 och 15). Ändavslutningarna på dessa kors utgöres av utklyvningar, som upprullats mot varandra. En viss likhet föreligger därigenom med de tidigare redovisade korsen i centrala Värmland, som försetts med stora ornament med sådana ändavslutningar placerade kring en ring. I ett fall har också ett Ekshäradskors en sådan ring inom kvadraten. Överensstämmelsen, låt vara tämligen vag förstärkts av, att löven på de båda Ekshäradskorsen har uthuggna bokstäver, något som för övrigt endast påträffas i centrala Värmland. I ytterligare ett par fall förekommer en ring som del i uppbyggnaden av de äldre korsen. Det äldsta av dem, från 1783 (nr 26), är också med sina 5 armar det äldsta mångarmade korset i socknen. Mångarmade korsformer blev senare allena rådande i socknen. (Fig 101 visar ett typiskt Ekshäradskors.)

I N Råda är, som vi sett, den äldsta korsformen enarmad (Fig 44). Den fick en mycket särpräglad utformning genom att armens ändar böjdes uppåt och utklövs i flera tungor, som upprullades och därvid bildade en dekorativ "bukett", eller också försågs armen med ett avslutande ornament med alldeles samma utformning, varvid armändarna i stället böjdes nedåt, utklövs i 2 eller 3 tungor som upprullades, varigenom ornamentet blev ännu rikare. Sådana ändavslutningar möter man på 10 kors, vartill kan läggas ytterligare två utanför socknen, ett i Ekshärad och ett i Älvsbacka (Fig 57). Märkligt nog förefaller det, som om ett direkt tidsmässigt

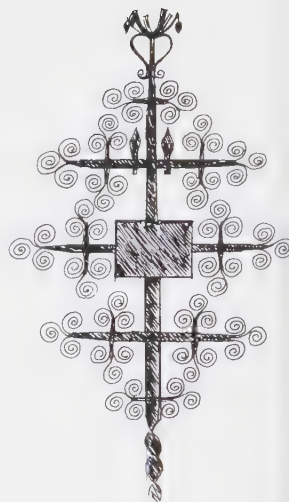

Fig. 56 Dalby nr 65 (Vrml), 1864.

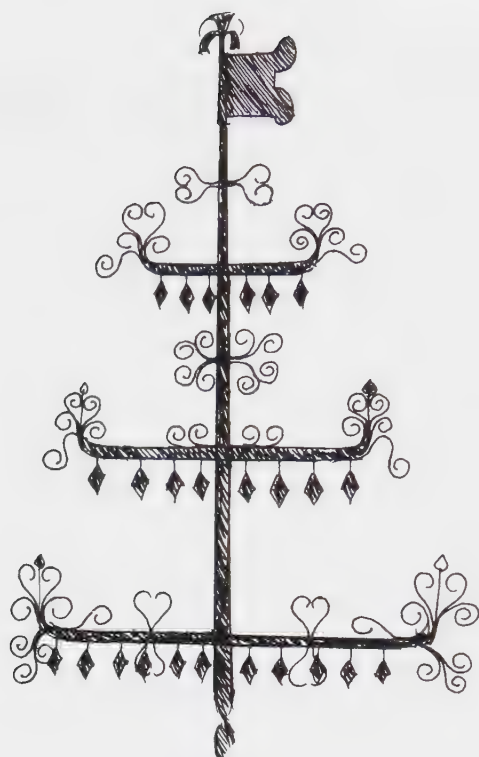

Fig. 57 Norra Råda nr 29 (Vrml), odat.

sammanhang inte finns mellan enarmade kors med sådana ändavslutningar och flerarmade. De enarmade är i daterade fall tillkomna under 1800-talets första år, medan de fyra daterade flerarmade med dessa ändavslutningar är tillverkade på 1820-talet. De äldsta flerarmade från 1815–1817, har i allmänhet tvärställda ornament som ändavslutning, och avviker därigenom iögonenfallande.

Det är därför också troligt, att impulsen att tillverka flerarmade kors kommit utifrån just i denna form. Att närmare ange varifrån låter sig inte göras. I Ekshärad finns ett kors (nr 238) med sådana tvärställda ändornament och i Ransäter två (nr 5 och 6). Endast ett av de senare är möjligen äldre än de i N Råda. De båda grupperna kors i N Råda är var för sig tämligen enhetligt utformade. Dessutom finns tre mera individuellt gestaltade tillkomna på 1820-talet.

Vi har tidigare funnit en viss överensstämmelse mellan N Råda och Gustaf Adolf i avseende på enarmade kors. En viss likhet finns också mellan de flerarmade. Den inskränker sig dock till den allmänt luftiga uppbyggnaden och till användandet av ett karaktäristiskt ornament på stammen. Även förkärleken för en triangulär konfiguration med två eller tre armar är gemensam för de båda socknarna.

Ett av de båda bevarade korsen i Sunnemo visar i sin allmänna karaktär också stor överensstämmelse med de här sist skildrade. Det är ungefär 3 meter högt. I N Råda når flera kors en motsvarande höjd, ett av dem mäter hela 3,2 m över marken. Därmed kan också de storslagna dimensionerna i viss mån sägas vara ett karaktäristikum för de flerarmade korsen i mellersta Klarälvsdalen.

Utöver nu genomgångna flerarmade kors finns ett 10-tal individuellt utformade, som knappast finns anledning att här redovisa.

DALSLAND

I landskapet finns 3 kors som kan klassificeras som flerarmade. Endast ett av dem i Erikstad (nr 3) kan sägas anknyta till de former, som smyckats med tvärställda ornament, och vars ändar utkluvits. Det är daterat 1858.

SMÅLAND

Här finns ett flerarmat kors från Tegneby. Det är försett med två armar i triangulär konfiguration. Den nedre är försedd med tvärställda ornament. Korset är gammalt, daterat 1730.

Sammanfattning

Flerarmade kors är den vanligaste korsformen i vårt material. Det sammanlagda antalet är cirka 550, varav så gott som alla återfinns i Värmland.

Inom landskapet kan man särskilja två områden, ett nordligt-östligt där de flerarmade är nästan allena rådande och ett sydligt-västligt där ringkorsen har en motsvarande dominerande ställning (Fig 3, 15 och 42). I gränzonen (Fryksdalen) förekommer enstaka triangelformade och enarmade kors. Samtliga typer var i bruk vid 1600-talets slut. Tillverkningen av trianglar och enarmade kors upphörde emellertid tidigt och avlöstes av de flerarmades expansion. Trianglarna fick knappast någon betydelse för den fortsatta utvecklingen. Men det fick däremot av allt att döma de enarmade. Vi har sett hur den centralistiska kompositionsprincipen hos dessa kors påverkade framväxten av de centralvärmländska ringkorsen. Men korstypen har också sitt intresse i ett vidare sammanhang.

De flerarmade korsens ursprung är problematiskt. Det tycks emellertid föreligga ett samband mellan dem och de enarmade. Båda är försedda med pilspetsformade ändavslutningar på armarna. Hos de enarmade uppträder denna detalj undantagslöst medan den på de flerarmade är vanlig fast inte allena rådande. Ringkorsen däremot har andra ändavslutningar i form av tunglika bakåtriktade utklyvningar. En likartad distinktion kan göras i avseende på ett annat dekorativt element. Nästan alla enarmade kors är försedda med två utåtriktade utklyvningar bakom pilspetsen vilka alltså bildar en U-liknande form som tenderar att omsluta pilspetsen. Många äldre flerarmade kors är försedda med detta U-liknande ornament, låt vara använt på olika sätt. På yngre kors förekommer det också fast då med en rikare uppbyggnad. Den utåtriktade upprullningen skiljer sig således från ringkorsens inåt- eller bakåt-upprullning.

Utsmykningsdetaljer som dessa bekräftar skillnaden öst-väst i Värmland och understryker de olika traditionssammanhangens realitet. De anvisar också en möjlig förklaring till de flerarmade korsens uppkomst i det att samma signifikativa detaljer uppträder på de enarmade. Man skulle då våga dra den föga överraskande slutsatsen att de flerarmade uppstått ur dessa, helt enkelt genom att man tillfogade ytterligare armar till den redan befintliga. Av den föregående analysen har emellertid framgått att någon sådan utveckling ej har kunnat konstateras inte ens där, som i Norra Råda, en enarmad korstyp avlösts av en flerarmad. De enarmade skiljer sig ju här tydligt från de äldsta flerarmade. Även om vår hypotes inte därmed kan dödförklaras föreligger andra förklaringsgrunder.

De äldsta flerarmade korsen från 1600-talets senare del uppträder i Nedre Ullerud. Deras ändavslutningar är märkligt nog av samma typ som på ringkorsen. Men flera av de äldsta korsen i socknen är svårbedömbara. Uppenbarligen hade en del av dem ursprungligen en annan form. Som vi sett var de troligen ringkors. Det äldsta korset i socknen i ursprungligt skick är från 1660. Det är ett ringkors till vilket fogats några ytterligare armar. De andra, nu i omgestaltad form, har också troligen från början utformats som ringkors. Korsen i Nedre Ullerud är därför snarast att se som påbyggda ringkors, en gestaltningsprincip, som bör kunna härledas till de flerarmade kors, som sannolikt användes i östra Värmland redan vid den här tiden.

Vi vet att svensk järnhantering fick ett betydande uppsving vid 1500-talets slut främst tack vare inkallad utländsk arbetskraft. I första hand var det tyskar, som slog

sig ner i landet varav en del i östra Värmland vid de här nyinrättade kronobruken. I sin landskapsbeskrivning säger Fernow (Fernow I 1977, s 127) att tyskar tillsammans med finländare var de första, som befolkade dessa öde skogsområden längst i öster. Furuskog har funnit, att tyskarna var i majoritet vid Asphyttans järnbruk år 1571 (Furuskog 1924, s 98). Det förefaller troligt, att de flerarmade korsen infördes av dem, då vi vet att korstypen användes mångenstädes i Tyskland (Se t ex Hahn 1926, Karlinger 1923, Polaczek 1925). De tyska korsen och de värmländska uppvisar dessutom stor överensstämmelse. Från östra Värmland finns inga äldre kors bevarade, men av Fernows beskrivning framgår, att smideskors använts här. Notisartat meddelar han, att man funnit lämningar av järnkors i jorden vid Herrhults kapell strax norr om Nykroppa (Fernow I 1977, s 127). Gyllenius dagbok från 1600-talets mitt vidimerar uppgiften.

Även om uppkomsten eller bakgrunden ter sig dunkel kan den fortsatta utvecklingen i sina allmänna drag, och lokalt även i detaljer, nog så enkelt tecknas. Generellt sett förlöpte den från fåarmade och triangulärt uppbyggda kors med blygsamma dimensioner till större och mångarmade. I södra Värmland blev de flerarmade såvitt vi kan se inte vanliga. Många socknar i området saknar emellertid kors och öster om Klarälven söker vi dem i stort sett förgäves. Mycket talar emellertid för att det är just här de hade sitt ursprungliga centrum och att den utbredningsbild som erbjuds en nutida intressent är perifer och jämförelsevis sen. Sällsynta tidiga exemplar väster om älven torde vara reflexer av en sporadisk användning. Den egentliga expansionen för dessa kors skedde först strax före eller vid sekelskiftet 1800.

Expansionen skedde tidigast och mest påtagligt i norr. De äldsta korsen i Eks-härad uppträder på 1770-talet, där de avlöste de triangelformade. Grannsocknen Norra Ny följde av allt att döma snart efter, medan Norra Råda och Dalby dröjde något eller bortemot ett par årtionden in på 1800-talet. I de båda nordligaste finnskogasocknarna dröjde man ytterligare något längre. Även i översta Fryksdalen vann de flerarmade korsen en betydande popularitet, främst i Vitsand. Därmed kom korstypen att bli allenarådande i norra Värmland. Den blev också mycket vanlig och dess frekventa användning här saknar motsvarighet i vårt material i övrigt. I snart sagt varje socken förmådde man dessutom utveckla sin karaktäristiska variant. Flera kors intar en mellanställning mellan flerarmade och ringkors.

Den sydliga expansionen infaller något senare och är inte så omfattande. De äldsta, varav ett daterat redan 1663, kan uppfattas som enstaka ströexemplar. Mera avgörande och framför allt intressantare för denna undersökning är de kors som uppstod i trakten av Grums. I Ed och Södra Ny kan de karaktäriseras som allmänt flerarmade tillverkade under 1800-talets båda första årtionden. I Segerstad utvecklades däremot på 1780-talet ur lokala förutsättningar, och möjligen under influens av de flerarmade, en unik korsform, den granlika, som sedan fick en viss spridning i området.

I Fryksdalen däremot, mellan Fryksände i norr och vänersocknarna i söder, vann de flerarmade isteg först vid 1800-talets början, men då endast i Sunne och i viss mån i Gräsmark. Korsen gavs en oansenlig utformning, men förmådde ändå vinna en betydande popularitet. Anledningen till denna relativt sena och geografiskt inskränkta introduktion beror sannolikt på en i området väletablerad korstyp, det centralvärmländska ringkorset. Vid tidpunkten för de flerarmade korsens expansion

uppnådde det sin mest frekventa användning, något som tycks ha kanaliserat expansionen norr och söder om denna ringkorstyps utbredningsområde.

De flerarmade korsen gick i allmänhet ur bruk vid ungefär samma tid som andra korstyper. I Nedre Ullerud slutade de användas redan på 1820-talet, något som kan ge en fingervisning om att de även i östra Värmland tidigt förlorade sin popularitet. Men i Ekshärad liksom sporadiskt här och var fortsatte tillverkningen även efter seklets mitt, låt vara i mycket begränsad omfattning.

4. Triangelformade kors

Till denna grupp räknas också kors med mer eller mindre tydligt bågformade sidor. Sammanlagt redovisas cirka 200 kors under denna rubrik.

VÄRMLAND

Bland landskapets stora bestånd av smidda gravkors intar de triangelformade en blygsam ställning. Endast 10 sådana kors är bevarade, vartill dock kommer några av en mer ovanlig utformning (Bilaga 2). De förra påträffas i Fryksdalen och mellersta Klarälvsdalen, i Norra Ny (1 st), i Ekshärad (4 st), i Lysvik (1 st), i Östra Ämtervik (3 st) och i Kroppa (1 st). Korsen i Östra Ämtervik är enhetligt och okomplicerat utformade med påfallande små dimensioner (Fig 58). Utsmyckningen består utöver de gängse hänglöven av korta ornament med utkluvna ändar, placerade kring kryssmitten. Åldern är mycket hög. Korsen är daterade 1686, 1695 och 1713. Resterande 6 kors är något mer komplicerat gestaltade (Fig 91). De två äldsta i Ekshärad från 1753 och 1766 har utöver basjärnet, tvärmarm genom korsets mittparti samt utsmyckning i form av en rikligt utkluvna dekor. Även de andra tre korsen i Älvdalen, från 70- och 80-talen, är smyckade enligt samma princip, fast här inskränkt till järnen kring kryssmitten. Sidojärnen är dessutom dekorativt genombrutna. I Lysvik och Kroppa finns två anspråkslösa kors med vågformiga respektive tandade sidor. Lysvikskorset är daterat 1756.

I Södra Ny på Värmlandsnäs finns tre mer eller mindre fragmentariska kors, där ring och triangel sammankopplats på så sätt, att den förras arm utgör bas i den senare. Även i övrigt är utformningen mycket originell. Triangelns sidojärn är således ställda i 90° vinkel mot korsets plan, något som i övrigt påträffas endast i vissa delar av Småland och Östergötland. Den vegetativt präglade dekoren äger sin motsvarighet på ett ringkors i Horns socken i sydligaste Östergötland, där också samma typ av inskription påträffats, bestående av uthuggna, löst hängande bokstäver och siffror. Ytterligare ett kors i Södra Ny (nr 4) har samma karaktäristiska drag, men ringen saknas. Det är daterat 1806.

Ett par kors i landskapets sydvästra hörn utgöres av en triangulär plåt (Töcksmark nr 13 och V. Fågelvik nr 12). Den ena är daterad 1856.

DALSLAND

De dalsländska korsen har jag tidigare beskrivit i en uppsats i Rtg, varför det inte finns anledning att här närmare gå in på dem (Aarsrud 1967, s 71). Dock skall för sammanhanget noteras, att de förekommer i stort antal främst på norra Dalbosläkten. Utformningen ansluter nära till de värmländska från 1700-talets senare del. Sammanlagt finns 28 stycken med raka sidor, vartill kommer 10 med svängda. Dalslandskorsen har delvis hög ålder. De äldsta är tillkomna på 1720-talet. De åtnjöt av allt att döma störst popularitet under 1760–80-talen, men fortsatte undantagsvis att tillverkas fram mot 1800-talets mitt (Jfr bilaga 3).

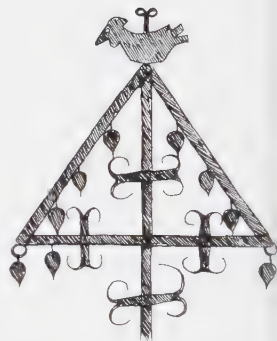
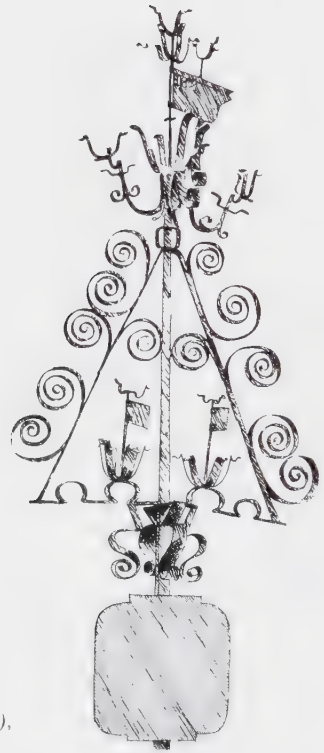

Fig. 58 Östra Ämtervik nr 1 (Vrml), 1686.

*Fig. 59 Tjärstad nr 7 (Ög),
1808.*

VÄSTERGÖTLAND

Landskapets samtliga 8 triangelformade kors står uppställda på kyrkogården i Nykyrka. De är tämligen enhetligt utformade med stående kors eller flöjelförsedda ståndare på de förlängda basjärnen och smedssymboler inne i basvinklarna. De saknar tvärarm, men är i stället i flera fall försedda med en större plåt mellan sidojärnen. Utsmyckningen är sparsam och utgöres av böjda hänglövsmyskade järn, som på några kors bågformat utgår från kryssmitten. Endast två kors är daterade, 1844 och 1845. I Nykyrka uppträder dessutom 4 unika men av triangelformen inspirerade kors.

ÖSTERGÖTLAND

I Östergötland finns 19 triangelformade kors. Ett i Lillkyrka är kombinerat med en annan form. I övrigt kan de uppdelas i två huvudgrupper, en nordlig omfattande 10 stycken, och en sydlig med 9 exemplar (Fig 60, Bilaga 2).

Den nordliga gruppen utmärkes av stor enkelhet och saknar praktiskt taget all utsmyckning. De flesta är från Skedevi. Alla är daterade, oftast från 1840-talet. Ett är dock så sent som från 1858. Två kors i Risinge är försedda med växtlika slingor. De är odaterade, men av deras allmänna karaktär och järnets inhuggna dekor kan förmodas, att de har betydande ålder. Ett kors i Linköpings museum med okänt ursprung erinrar i sin allmänna karaktär om dessa kors. Det är daterat 1775. Dekoren är inskränkt till parställda, upprullade järn längs stammen. I samma museum förvaras ytterligare ett med möjligt ursprung i Flistad också detta med tämligen hög ålder, daterat 1788. Det pryds av en anhopning upprullade järn, fästa vid stammen i triangelns mittparti.

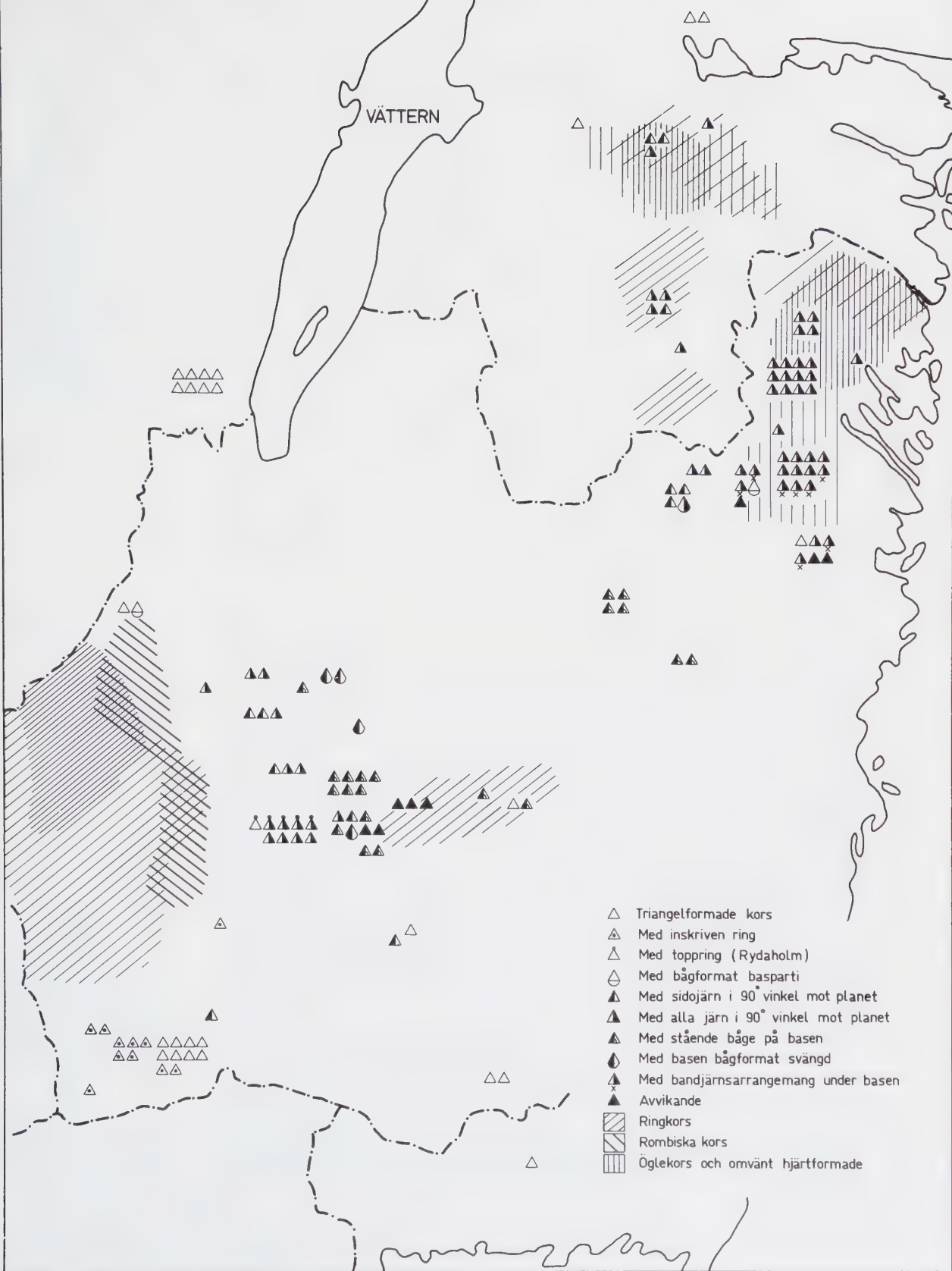
Den sydliga gruppen utmärks, till skillnad mot vad vi tidigare mött, av att sidojärnen och inte sällan basjärnet bildar 90° vinkel mot korsets plan. De har fått samma utsmyckning med korta, mer eller mindre kraftigt upprullade bandjärn längs triangelns sidor, som är vanlig, på motsvarande kors i Småland. I ett par fall har de fått en särpräglad utformning genom att basjärnen bockats i fortlöpande små halvcirklar, som smyckats med kronor, som i sin tur krönts med ståndare och flöjel (Fig 59). Även korsens krönande parti har i dessa fall fått en överflödande för att inte säga överlastad utstyrsel. Ett av dem är daterat 1808. I övrigt är korsen i den sydliga gruppen i allmänhet inte försedda med data, vilket torde sammanhänga med att inskriptionerna gjordes med färg, som nu är utplånad. Som vi senare skall se i samband med andra korstyper inom området, förefaller övergången mellan inhuggen och målad inskription ha skett omkring år 1800, varför man kan räkna med, att de kors, som saknar inhuggen inskription på flöjeln är ganska sena. Ett kors med sådan inskription är daterat 1773.

SMÅLAND

De triangelformade korsen har fått en vid spridning i Småland (Fig 60, Bilaga 2). Företrädesvis och dominerande möter vi dem i de sydvästligaste socknarna, i landskapets centrala del och i Tjust, där de dock uppblandats med andra typer. Därigenom sätter de sin prägel på det småländska gravkorsbeståndet. Sammanlagt finns 120 bevarade, vilket utgör ca 35% av de äldre korsen i landskapet.

Liksom i Östergötland kan efter samma princip två huvudvarianter särskiljas. De som har alla järn i korsets plan, utgör en mindre grupp om 24 stycken, 18 av dem påträffas i Sunnerbos sydligaste socknar. Vanligen har de en ring inskriven i triangeln och i ringen i sin tur en stor plåt avsedd för inskriptioner (Fig 61). Många kors har smedsymboler i form av avbildade redskap. Utsmyckningen är mycket sparsam. I Traryd inskränker den sig till korsens krön, som ovanför flöjeln försetts med flera skaftade löv. Även i Göteryd inskränker sig utsmyckningen oftast till krönen. Många av Sunnerbokorsen är försedda med ståndare och flöjel, fästa vid basjärnets ändar. På ett kors i Hinneryd kröns ståndarna av en ansiktsform med markeringar för ögon, näsa och mun. Det är högst ovanligt att finna mänskliga avbildningar på smideskorsen. Det äger sin motsvarighet endast på ett kors från Utby i Västergötland och ett i Dalhem i Tjust.

Fig. 60 Olika triangelformade kors' förekomst i Småland och angränsande trakter av Västergötland och Östergötland.

Sunnerbokorsens ålder framgår av tabellen nedan (Jfr bilaga 3).

1790–1800	1801–1825	1826–1850	1851–1875
1	7	2	4

Det äldsta korset är från Göteryd och är daterat 1791. Det yngsta i Traryd är från 1874, vilket dock är anmärkningsvärt sent, då det näst yngsta är 20 år äldre.

Övriga 6 kors med givna karaktäristiska har vid spridning. Som man också kan vänta har de en rikt varierad utformning, där gemensamma drag saknas med undantag för just järnens placering i korsets plan. Ofta är de dock rikare utsmyckade än de föregående i Sunnerbo. Tydligast gäller det ett i Tingsås, på vars yttersidor är färdade spiralvridna ståndare med konstfullt utformade krön, och vars inre sidor, stam och bas utsmyckats med upprullade järn (Fig 62). Ett annat iögonenfallande kors återfinns i Öreryd (Fig 63). Sidojärnen har under basen böjts i en nedåtvänd båge, varvid alltså en dubbelkurvatur uppstått. Korset är rikligen dekorerat med rundsmidda och upprullade järn, anordnade i knippen längst sidorna. Ytterligare ett i samma socken har motsvarande utsmyckning om än mer sparsamt.

Några av dessa kors har hög ålder. Det beskrivna från Tingsås är daterat 1711 och är därmed det äldsta bevarade i Småland. Även de båda Örerydskorsen är gamla. Det först skildrade är från 1744. Den andra, enklare, är något osäkert daterat. Troligen är det från 1738. Årtalet 1653 bör vara ett födelseår. I Tingsås finns ytterligare ett triangelformat kors, även det med tämligen hög ålder, från 1774. Övriga kors, från Hjorted och Rydaholm, har tillkommit vid 1800-talets mitt.

Den andra och större gruppen småländska triangelskor är försedd med sidojärn och ibland också basjärn i 90-gradig vinkel med korsets plan. De är genomgående yngre än de ovan redovisade. Äldst är ett i Gällaryd från 1765 (nr 2). Såväl sido- som basjärn är här, ehuru nästan av kvadratisk genomskärning, placerade i 90° vinkel mot korsets plan. Stammen är stucken genom basen. Även det näst äldsta och obetydligt yngre korset från 1768 i Kävsjö har samma tekniska utförande. De överensstämmer också i avseende på sina stora inskriptionsplåtar inuti triangeln, och på sina längs sidor och bas anbragta utsmyckningar i form av parställda, korta, upprullade bandjärn, låt vara av lite annan utformning. De allra flesta triangelformade kors i Östbo överensstämmer nära med dessa båda äldsta (Fig 64). Östbokorsen utgör således en tämligen homogen grupp av 15 kors. I Rydaholm har dock några av dem försetts med ring ovanför triangeln. I allmänhet har de stora dimensioner. De flesta är mellan 2 och 3 meter höga, ett i Hagshult når en höjd av hela 3,25 meter. Den enkla bandjärnsutsmyckningen av liknande typ som vi mött ovan spelar därför en ovanligt blygsam roll. Genom att järnen vänts på detta sätt, får korsen dessutom en spröd och spenslig karaktär, som står i uppenbar motsättning till deras storlek.

Daterade kors fördelar sig enligt tabellen (Jfr bilaga 3).

1751–1775	1776–1800	1801–1825	1826–1850
2		11	1

Som synes står de båda separat redovisade, äldsta korsen tydligt isolerade från de andra, som under 1800-talets första årtionde uppträder i flera exemplar med för-

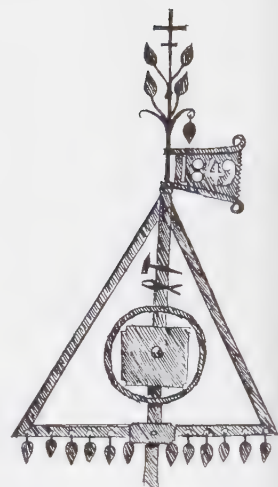

Fig. 61 Traryd nr 2 (Sm), 1849.

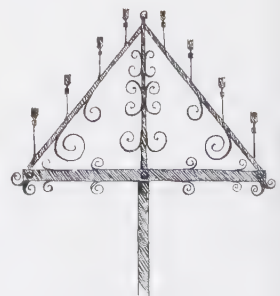

Fig. 62 Tingsås nr 2 (Sm), 1711.

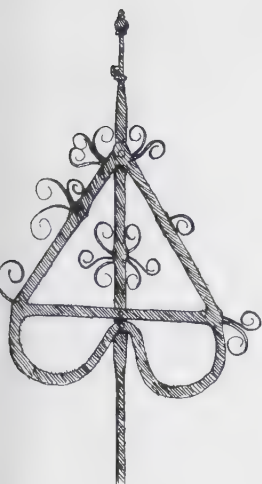

Fig. 63 Öreryd nr 2 (Sm), 1744.

Fig. 64 Rydaholm nr 1 (Sm), 1805.

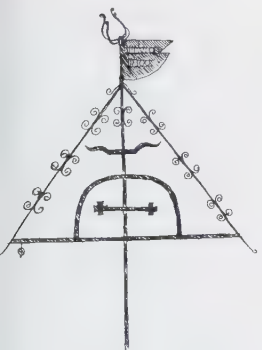

Fig. 65 Aneboda nr 1 (Sm), 1800.

hållandeviss vid spridning. De 4 Rydaholmskorsen med ring är sena, tillkomna under en tioårsperiod fr o m 1820-talets slut.

Inom ungefär samma område men med ett par belägg längre söderut förekommer en heterogen grupp kors, som här sammanförts, då de inte kan redovisas i samband med någon mera fast utformad korstyp. Den principiella skillnaden gentemot den föregående gruppen består i att basjärnet sitter fastnitat vid stammen i korsets plan. Därigenom har också utsmyckningen åtminstone i avseende härtill fått en annan form. Men någon enhetlighet föreligger inte härvidlag. Sidojärnens dekor är mera enhetlig, men har ingenting med gruppen som sådan att göra, utan sammanfaller med det allmänna utsmyckningsmönstret på triangelformade kors vars sidor är motställda helhetsplanet, eller samma mönster vi mött ovan. Genom att de flesta påträffas inom samma område som Östbokorsen, är likheterna med dessa kors i några fall inte förvånande. 3 av 6 är daterade, varav de båda äldsta från Fryele, kan dateras 1797 och 1819. Ett kors i Gällaryd är från 1848.

Inom det centralsmåländska områdets östra del finns 14 kors med enhetlig utformning (Fig 65). Liksom de föregående har även dessa basjärn som placerats i korsets plan, men till skillnad från dem är de stuckna genom stammen. På basen har ställts en båge, och ovanför densamma på stammen är fäst ett i vågor böjt horisontellt järn. Sidojärnen är placerade som hos övriga triangelformade kors i centrala Småland men är upptill böjda nedåt i 90° vinkel och således varandra överlappande. I några fall utgöres de båda sidorna av ett enda järn, som alltså bockats i vinkel. Stammen är stucken genom vinkeln. Utsmyckningen är inskränkt till de vanliga parställda, upprullade bandjärnen. Ett fåtal varianter förekommer. Dock har ett kors i Nottebäck (nr 1) försetts med ståndare på sidorna. 9 kors är daterade. Det äldsta är från 1779 och återfinns i Sjösås (nr 1). De övriga är tillkomna mellan åren 1800 och 1819 (Jfr bilaga 3).

Ungefär 5 mil öster om dessa kors utbredningsområde finns i Karlstorp och Målilla sammanlagt 6 stycken med en mycket nära ansluten utformning. Enda skillnaden, om man bortser från de mera blygsamma dimensionerna, består i att de är försedda med två ganska höga ståndare, utgående från sidojärnens basparti. Man noterar dessutom, att på ett av Karlstörpskorsen (nr 4) sidorna utgöres av ett järn, som böjts i bågeform. På samma kors har bågen, som vi annars påträffar stående på basen, bytt plats med det därovan sittande horisontella järnet. Även sidornas utsmyckning har givits en annan form, varför korset kan sägas vara ett utomordentligt exempel på att en förändring av en grundutformning gärna medför också andra förändringar. Korset är tyvärr inte daterat. Äldst i gruppen är ett i Målilla från 1818, medan de övriga är från 1800-talets mitt eller något senare.

Inom det centralsmåländska områdets norra del finns slutligen en liten grupp omfattande 4 kors med karaktäristisk utformning (Fig 66). I avseende på järnens placering och det tekniska utförandet överensstämmer de med de närmast tidigare redovisade. Sidorna utgöres av ett järn som bockats i vinkel. Korsens iögonenfallande karaktäristika är de i ett par mjuka och flacka bågar svängda basjärnen och den rika och särpräglade ornamentala utsmyckningen, som knutits till dem. Ett kors i Hjälmseryd är försett med en kort, i vågor böjd arm, som direkt antyder sambandet med gruppen ovan. Två kors i Vrigstad är daterade 1811 och 1837.

De triangelformade korsen i nordöstra Småland är rikt varierade. Det enda gemensamma draget är, att nästan samtliga har såväl sidojärn som basjärn placerade

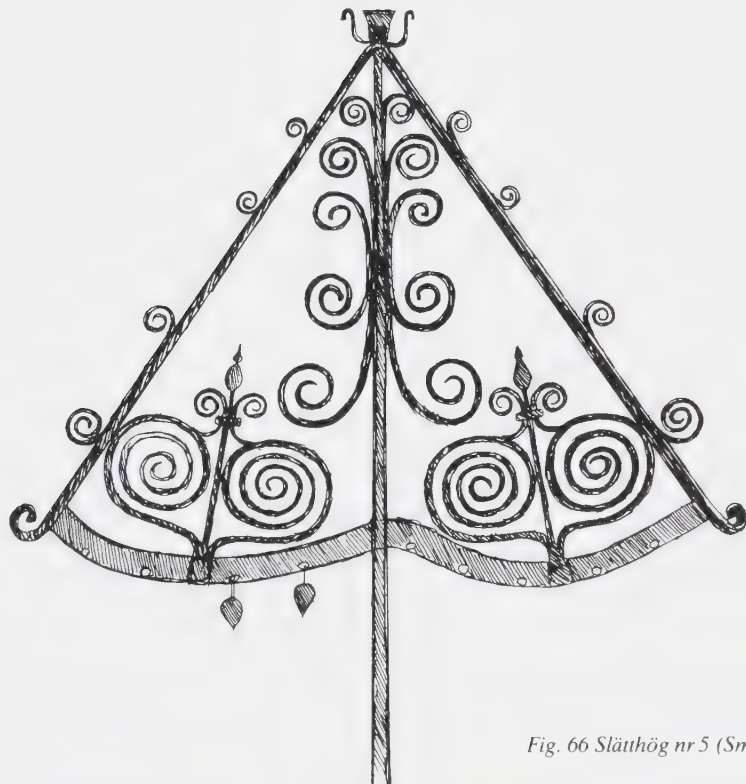

Fig. 66 Släuthög nr 5 (Sm), odat.

i 90° vinkel mot korsets plan, varigenom de alltså såtillvida överensstämmer med de flesta kors inom Östbogruppen.

Undantagen från denna regel inskränker sig till tre kors från Södra Vi, där basen fästs i korsets plan. Ett av dem (nr 4) uppvisar mycket tydliga paralleller med många kors i Östbo. De båda andra visar också en anknytning söderut genom de drag, de har gemensamma med den östliga korsvarianten inom det centrala området. Basen är således stucken genom stammen och den senare genom det vinklade järn, som utgör sidorna. En viss överensstämmelse i avseende på den dekorativa utsmyckningen är också tydlig. Inuti trianglarna finns en arm, som når fram till sidorna och kan sägas motsvara det korta vågformade järnet ovan bågen hos de centralsmåländska korsen. Även en tidsmässig överensstämmelse finns genom att båda korsen i Södra Vi är daterade 1808.

Det äldsta korset inom området är ett i Västra Ed från 1778. Genom att basjärnet fått en bockad kurvatur, erinrar det om den sist redovisade gruppen i landskapets centrala del. I likhet med den består sidorna av ett gemensamt järn, som upptill bockats i vinkel. Utsmyckningen inskränker sig till S-formade järn kring stammen.

I Södra Vi finns ett märkligt kors (nr 1), som erinrar om det föregående, genom att stammen är stucken genom basen, vilken har fått en från den gängse raka formen avvikande gestaltning i form av en vag båge. Inuti triangeln har man placerat ett cirkeljärn med romerska siffror som en urtavla. Visaren har stannat på klockan 8, vilket anger klockslaget för dödsfallet. Korset är daterat 1831.

Fig. 67 Locknevi nr 1 (Sm), odat.

Fig. 68 Hallingeborg nr 10 (Sm), odat.

Även ett kors i Odensvi från år 1800 är försett med urtavla, i detta fall av plåt med visaren pekande på klockan 12 (nr 1). Någon samhörighet i övrigt med det föregående finns icke. Till skillnad mot korset i Södra Vi har det en rik dekor, bestående av upprullade bandjárn, som tenderar att täcka triangeln yta. Samma dekorativa princip är inte ovanlig i andra socknar i denna del av Småland och har särskilt i Djursdala och Locknevi fått en slösande rik utformning (Fig 67). I den senare socknen möter vi den dock i huvudsak på kors med en omvänt hjärtformad gestaltning, bildad genom att de båda sidojärnen nedtill svängts bågformigt in till stammen. Så när som på ett undantag saknas basjärnet. Av de tre triangelformade korsen med denna utsmyckning är två daterade, varav det äldsta i Djursdala är från 1840. Det andra är mycket sent med ett dödsår från 1916. Inte något av de omvänt hjärtformade korsen är daterat.

De flesta triangelformade kors i nordöstra Småland utmärks av att de har bruten bas, varmed avses att den består av två järn, som fästs med band vid vardera sidan av stammen. Två grupper är särskiljbara, en nordlig och en sydlig. Den senare består av 16 kors som påträffas i Hallingeborg, Locknevi och Hjorted. Korsen har, som tidigare antytts, en rik dekorativ utsmyckning i form av bockade och upprullade bandjárn, som fästs längs sidor, bas och stam. I de fåtal fall då den är mera sparsam, kan den visa en tydlig överensstämmelse med, vad vi tidigare mött i mellersta Småland. I det mera nordligt belägna Hallingeborg kan å andra sidan bandjärnen växa ut till långa, vågformade band med anknytning till den nordliga gruppens utsmyckning. Ofta är dessa sydliga kors försedda med stora, upprullade bandjárn placerade under basen, något som i hög grad förtar triangeln karaktär av sluten form (Fig 68). Därigenom förefaller det också finnas möjlighet att bryta dess bundenhet. De mer komplext sammansatta korsen, som i några fall möter oss i Hjorted och Hallingeborg, synes till sin uppkomst ha denna större frihet som förutsättning. Endast 7 av de 16 korsen är daterade. Det äldsta är från 1836 och försett med de stora bandjärnen under basen. Övriga kors med dödsår är från 1800-talets senare hälft och saknar sådana järn, medan de åter påträffas på ett par kors från 1901. Att med utgångspunkt från dessa sparsamma dateringar bedöma varianternas ålder är inte görligt. Sannolikhetsskäl talar dock för de enklares högre ålder, i all synnerhet som de visar en tydligare och i något fall rent av direkt överensstämmande utformning med dem i centrala Småland. Av fem mera särpräglade gestaltade kors är två daterade, båda från 1850-talet. I Hjorted finns dessutom två kors, som kombinerat tre trianglar på gemensam bas. Det ena kan dateras till 1830-talet.

Den nordliga gruppen representeras av 12 kors i Dalhem med enhetlig utformning, vartill 3 stycken i Ukna är nära anslutna (Fig 69). Triangelformen har till skillnad mot alla andra kors av denna typ uppbyggs av två järn ett på vardera sidan om stammen, varvid alltså vart och ett av dem har bockats i spetsig vinkel. Sidorna smyckas av vågformigt löpande bandjárn, avslutade med en upprullning, som särskilt upptill fått en karaktäristisk utformning. Stammen pryds av upprullade och hänglövsförsedda bandjárn. Dateringarna utfaller enligt tabellen.

1776–1800
1

1801–1825

1826–1850
6

1851–1875
3

Det äldsta och tydligt isolerade korset är från Ukna. Det är något enklare gestaltat än de övriga, som har dödsår från 1830- 40 och 50-talen.

I Småland finns ytterligare två kors, som bör redovisas i detta sammanhang. De förvaras båda i Kulturens samlingar i Lund (Fig 70). Proveniensen är angiven till norra Småland. Korsen avviker från de föregående genom att sidorna är inåtsvängda. De har smyckats med parställda bandjärn, vars ändar två och två bildar små rundlar på samma sätt, som på ett par kors från Gällaryd. På de senare har man ovanför triangeln placerat ett kort, tvärställt järn, som i ändarna smyckats med hänglöv, vilket äger sin motsvarighet på de båda korsen i Kulturen, fast arrangementet här utgör en fortsättning på sidojärnen. Även i andra avseenden finns överensstämmelser inte bara med Gällarydkorsen utan också med andra från Östbo härad, t ex likartat dimensionerade järn med närmast kvadratisk genomskärning, där stammen stuckits genom basen, och samma stora inskriptionsplåt inuti triangeln. Ett sammanhang med Östbo bör således föreligga.

I en äldre lappkatalog står bl a att läsa om det ena korset: "Upptill 2 vimplar och överst en dito m utbrutna, sammanslingrande initialer, 1680". Anmärkningen är i hög grad förvånande, då den innebär, att ett av dessa kors skulle haft tre flöjlar, när inget av dem har mer än en och heller inte ser ut att ha haft fler. Även den höga åldern är anmärkningsvärd

Fig. 69 Dalhem nr 4 (Sm), 1847.

BLEKINGE

I Blekinge finns ett äldre kors av denna typ. Det härrör ursprungligen från Backaryds socken, men förvaras nu i Blekinge museum. Med dödsåret 1707 är det det äldsta triangelformade korset utanför Värmland. I sin allmänna gestaltning överensstämmer det med den äldre utformningen, som har alla järn i korsets plan. I enskildheter ansluter det till ett i det föregående behandlat kors i det närbelägna Tingsås i Småland (Fig 62). Båda har spiralvridna ståndare på sidorna, med varandra närstående ändavslutningar, och en likartad upprullad dekor på stammen.

UTANFÖR DET INVENTERADE OMRÅDET

Från övriga delar av Sverige är inte triangelformade kors i smidesjärn kända. D v s sådana kors nämns inte i den litteratur, jag gått igenom. De förekommer inte heller i Nordiska museets samlingar och, så långt det är mig bekant, inte heller i respektive läns museer.

NORGE

Från Norge känner jag två triangelformade kors (Christie 1969, s 166). Det ena är från Frogner i Akershus fylke och det andra har okänt ursprung men förvaras nu i Norsk Folkemuseum. Det förstnämnda är enkelt uppbyggt utan egentlig utsmyckning, med en triangel, där alla sidorna är spiralvridna. Ett tidigare, inte närmare beskrivet kors från Hjorted i Småland (nr 1) har en i det närmaste identisk utformning. Då korset från Frogner är daterat 1711 och det småländska 1844, kan man med en känsla av trygghet, konstatera att likheten inte är beroende av någon kontakt.

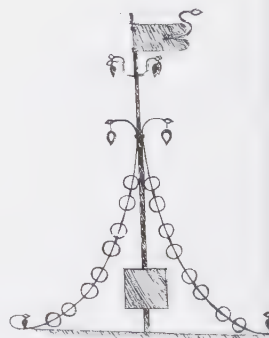

Fig. 70 Kulturens samlingar i Lund, (okänd ort).

Exemplet belyser en iakttagelse av principiell räckvidd, nämligen hur bundenheten till en enkel form och järnets speciella materialegenskaper kan resultera i närmast exakt lika kors.

Det andra korset är ännu äldre, daterat 1699. Det är format av ovanligt kraftiga järn. Sidorna är motställda korsets plan och prydda med skaftade knoppar omgivna av upprullade järn. Bas och stam har smyckats med utklyvningar.

Sammanfattning

Äldre triangelformade kors uppträder huvudsakligen i Småland men även i Dalsland och sparsamt i Värmland, Östergötland och Västergötland. I Blekinge slutligen finns ett triangelformat kors. Korsformen har således en utbredning, som i vidd endast kan mäta sig med ringkorsens. Av allt att döma saknas typen dock i övre Sverige.

Redan den vida spridningen talar för en betydande ålder. Med hjälp av daterade exemplar är det möjligt att föra korstypen tillbaka till 1600-talets slut. De äldsta återfinns, som vi sett, i centrala Värmland, i Östra Ämtervik, och är daterade 1686, 1695 och 1713. De därefter äldsta påträffas på långt avstånd därifrån i södra Sverige i Backaryds socken i Blekinge och Tingsås i Småland, med dateringar från 1707 resp 1711. Från 1700-talets förra hälft påträffas dessutom ett flertal på Dalboslätten i Dalsland, och ett par i Öreryd i nordvästra Småland. Det förefaller inte troligt, att dessa vitt skilda äldsta belägg kan anses vara rester av ett sammanhängande utbredningsområde, även om troligen ett betydande antal kors med en motsvarande hög ålder har försvunnit. Snarare är de då att anse som kvarvarande exemplar på en tidig, mer eller mindre solitär förekomst. Ett direkt sammanhang i formellt avseende mellan dessa äldsta kors har vi tidigare kunnat konstatera endast mellan dem i Backaryd och Tingsås. Alla dessa nämnda kors har emellertid det gemensamma draget, att triangeln järn är placerade i korsets plan. Härtill ansluter samtliga värmländska och dalsländska kors liksom de västgötska och de i norra delen av Östergötland samt ett ganska stort antal småländska, huvudsakligen i Sunnerbo härad, men även enstaka exemplar spridda i andra delar av landskapet. Det synes därför sannolikt både med hänsyn till dateringar och utbredningsvidd, att denna utformning är äldre än den, där triangeln järn placerats i 90° vinkel mot planet.

Hellner har vid ett par tillfällen framfört tanken, att de triangelformade korsen i smidesjärn skulle vara en översättningsform från en i trä vanlig gravvård. Han säger bl a "Ursprunget till den andra huvudtypen (triangelformen) är att söka i de vanliga, enkla träkorsen. För att skydda det förgängliga materialet hade det ofta ett litet skyddstak av smala bräder mellan armarnas ytterändar. Härigenom fick korset form av en triangel" (Hellner-Rooth 1960, s 86).

En direkt översättning i järn av sådana "tak" skulle ge till resultat kors med sidojärnen placerade i 90° vinkel mot helhetsplanet. Kors med sådan utformning, förekommer ju också, men de har en i jämförelse med den andra huvudgruppen snävtare utbredning, inskränkt till centrala och nordöstra Småland samt södra delen av Östergötland. Äldre exemplar är också sällsynta, de två tidigaste är från 1760-talet. Med största sannolikhet är därför denna utformning yngre än den, där alla sidojärnen placerats i korsets plan.

Möjligen kan man t o m finna bakgrunden till dessa "takförsedda", smidda gravkors. I Östbo härad finns ett relativt stort antal kors, där triangeln samtliga järn anbragts enligt denna princip. De äldsta daterade exemplaren är från 1760-talet. På de äldre har järnen närmast kvadratisk genomskärning, varigenom således ingen större motsättning uppstår till korsets plan. Förhållandena kan, som vi sett av ett par kors i Kulturens samlingar i Lund, ha djupa rötter genom att ett av dem möjligen är daterat 1680. Dessa kors fick en karaktäristisk bandjärnsdekor, som sedan kom att utmärka alla kors med sidojärn ställda i 90° vinkel mot planet. Det är därför troligt, att det just var denna karaktäristiska dekorativa utsmyckning, som fördes vidare.

Den kunde ju inte användas, där järnens bredsidor var vända mot betraktaren i vertikalled, då någon siluettverkan i så fall inte skulle uppstå. Utsmyckningen skulle bli osynlig för den, som betraktade korset frontalt. Vändes däremot sidojärnen 90°, så att de fick karaktär av "tak", erbjöds givetvis denna bandjärnsdekor helt andra möjligheter att komma till sin rätt. Sammanfattningsvis skulle således de triangelformade korsen med "tak" till sitt ursprung vara beroende av utsmyckningen. Jag har anledning att återkomma till denna dekor (Kap IV 3).

I centrala Småland kom denna utformning att bli allena rådande, varvid ett par tydliga varianter utbildades. Den ena, med stående båge på basen, blev vanligast och fick en vid utbredning med några bevarade exemplar så långt österut som i Östra och Aspelands härader. Den andra, som finns representerad av endast 4 kors, försågs med en bas, svängd i två flacka bågar. I båda fallen har således en accentuering av baspartiet skett, varför här bör föreligga ett samband. Det framgår också av att den förra gruppen i några fall försetts med samma dekorativa element, i form av rundsmidda och upprullade järn, som är karaktäristiska för den senare, och inte påträffas i övrigt. Som en allmän bakgrund kan framhållas ett tidigare särredovisat gammalt kors i Öreryd, som gestaltats i en omvänd hjärtform, där baspartiet svängts i två nedåtvända bågar. I nordöstra Småland finns några kors med en liknande utformning. Avståndet till landskapets centrala delar är dock betydande. I Södra Vi i Sevede härad finns emellertid några andra triangelformade kors utformade i så nära överensstämmelse med de föregående, att ett sammanhang dem emellan och därmed också mellan Smålands centrala och nordöstra del måste föreligga. Man anar här ett åt förgängelsen skattat gravkorsmaterial.

I de båda Tjusthäraderna och i södra Östergötland är kors med alla järn i 90° vinkel mot planet, den nästan allena rådande utformningen. Tekniskt skiljer den sig från vad vi tidigare mött, genom att basen oftast består av två järn.

Detta utförande är av allt att döma av relativt sent datum. I daterade fall går det att föra tillbaka till 1836 (Hjorted nr 4). På de ovannämnda korsen i Södra Vi, som är obetydligt äldre, utgöres basen av ett järn, som i två fall har stuckits genom stammen på samma sätt som i centrala Småland. Enligt samma föredöme består sidorna av ett järn, som upptill bockats i vinkel, varigenom stammen löper. I Östergötland finns emellertid ett kors i Rystad från 1773 med samma utformning.²⁶ I Västra Ed i Norra Tjust härad finns slutligen ett kors från 1773, som är det äldsta i denna del av Småland. Dess sidor utgöres som hos de föregående av ett bockat järn, placerat i vinkel med korsets plan, men till skillnad mot dem har även basjärnet anbragts på samma sätt. De fåtaliga äldre korsen inom området skiljer sig alltså från den utformning som senare blev den vanliga. Sambandet med centrala Småland är tydligare än hos de yngre korsen. Kanske överensstämmelserna tidigare varit än klarare. Lehman har i en tidningsartikel antytt, att en stor del försvunnit och karaktäriserar rent allmänt kvarvarande kors som "de återstående sista resterna" (Lehman 1929).

I samma artikel omtalar han, att han i tornkammaren i Hjortedes kyrka påträffat "ett triangelformat fragment efter en säkerligen mycket ålderdomlig (grav) prydnad"! Jag har inte själv kunnat finna detta kors, men i det rekonstruerade skick, som han avbildar det, råder det ingen tvekan om att alla dess järn är placerade i ett och samma vertikala plan. Sannolikt har därför denna äldre utformning också en gång varit företrädd i nordöstra Småland. På samma kyrkogård har man genom

Lehmans försorg låtit uppsätta en flöjel påträffad i samband med en gravöppning (nr 20). Av inskriptionen framgår att den suttit på en gravvård. Den är daterad: "Falsterbo den 20 juni 1732". I Hallingeberg påträffade jag i tornet flera gravkorsfragment, varav åtminstone 3 härrörde från sidorna i triangelformade kors. En lös flöjel bar året 1753. Lehman har på samma plats påträffat ett kors daterat 1693 och ett annat från 1786, dock utan att ange typen. Exemplet klargör att triangelformade gravkors sannolikt är betydligt äldre i dessa trakter än vad det bevarade materialet anger. Antydningssvis anar man ett gravkorsbestånd av samma utformning som det äldsta i landskapets centrala delar.

Den alldeles överväldigande delen triangelformade kors i nordöstra Småland är tillkomna på 1800-talet. Av den tidigare redovisningen har framgått, att formerna är rikt varierade. Det erbjuder emellertid stora svårigheter att placera dem i ett inbördes sammanhang, då ju större delen av dessa kors är odaterade. Fr o m 1830-talet är emellertid två huvudformer kända varav den nordliga eller Dalhemstypen är mycket enhetligt utformad, medan den sydliga uppvisar en rad varianter. Det äldsta korset av Dalhemstyp är från Ukna daterad 1789. Det uppvisar också samhörighet med den sydliga gruppen, varför korset kan sägas utgöra en mellanform, där förutsättningarna för den senare särutvecklingen är skönjbar. Skillnaden mellan de båda huvudformerna ligger väsentligast i bandjárnens dekorativa användning. På Dalhemstypen är den strängt bunden till ett mönster, som främst karaktäriseras av en längs korsets sidor löpande våglinje. På de sydliga korsen är användningen friare och varierar mellan en anknytning till centrala Smålands enkla, korta, upprullade band och mer komplext sammansatta kurvaturer och våglinjer.

De sydliga korsens mest signifikativa och intressantaste element i ett vidare sammanhang är de ofta förekommande svängda och upprullade bandjárnerna under basen. Därigenom har triangelns slutna och klara form blivit otydlig och möjligheterna till ombildningar mer gynnsamma. Utsmyckningen bör ses som en motsvarighet till den tidigare framhållna accentueringen av triangelns basparti. Sannolikt är det bakgrunden till några starkt avvikande kors, som i daterade exemplar tidigast uppträder under 1850-talet, men också till en i det följande särskilt redovisad gravkorstyp.

De triangelformade korsen kom i Södra Tjust och Sevede härad att användas in på 1900-talet, utan att kontinuiteten bakåt bröts. I övriga delar av landet slutade man med några enstaka undantag att använda denna gravvårdsform vid 1800-talets mitt (Ang Västra Småland och Dalsland se bilaga 3).

5. Öglekors

Korstypen utmärks av öglelika bandjärnsarrangemang som oftast är anbragta vid ett begränsat parti på stammens mitt. Formgestaltningen är påfallande småskalig.

SMÅLAND

I Småland är de till sin utbredning begränsade till Tryserum, Ukna och i ett fåtal exemplar till Västra Ed, alla i norra Tjust (Bilaga 2). Sammanlagt finns 55 kors, varav de flesta eller 39 stycken är från Ukna. Dateringarna är ofta osäkra.

Genom den rika variationen är det svårt att ge dem någon gemensam karaktäristik utöver den mycket allmänna, som lämnats ovan. Ett par utformningar är dock upprepade.

På den enklaste varianten (nr 1), som uppträder i cirka 25 exemplar varav de flesta i Ukna, utgörs öglearrangemanget av sex bandjärn fästa på stammens mittparti (Fig 71). Härifrån har de böjts utåt, inåt i eleganta bågformer två och två tillsammans bildande öglelika konstellationer. Flera kors är försedda med ett par sådana knippen ovanför varandra (Fig 72). Genom sin småskalighet äger korsformen i sig en smyckelik karaktär. Egentlig utsmyckning saknas också. Den är inskränkt till endast ett kravattlikt kraftigt, tvärställt ornament. Den äldsta tydliga dateringen är från 1769. Möjligen kan korset av en nästan utplånad inskription att döma vara äldre. Tre kors är tillkomna på 1770-talet, varav ett möjligen är äldre. Yngsta korset är från 1840.

En annan variant (nr 2), som påträffas i ungefär 20 exemplar varav de flesta i Tryserum, är något mer komplicerat uppbyggd (Fig 73). Öglearrangemanget består av en mer eller mindre tydlig omvänd hjärtform, som nedtill tenderar att bladlikt omslutas av utåt-inåtsvängda bandjärn, vars ändar når in till hjärtformens sidor. Ovan hjärtformen är fäst mycket korta svängda bandjärn, ett på var sida stammen bildande en cirkelform. Ett karaktäristiskt element är de korta spiralvridna, raka järntenar, som utgår divergerande från stammen vid bandjärnens fästpunkt. Även här uppträder det kravattlika ornament som ett iögonenfallande element i helheten. Tre av korsen kan möjligen vara tillkomna strax före 1700-talets mitt. Yngsta dateringen är från 1834.

Ytterligare en variant ehuru mycket heterogen låter sig särskiljas (nr 3). Ett knappt 10-tal sådana kors återfinns, alla i Ukna. Varianten utmärks av sirligt svängda bandjärn och spiralvridna järntenar, som använts i friare sammanställningar vid kompositioner, liknande de föregående (Fig 74). Till skillnad mot dem saknar många av dessa kors kravattlika ornament. Äldst är två kors från 1779 varav ett kan vara äldre. Det yngsta är från 1837.

ÖSTERGÖTLAND

I Östergötland finns 31 kors av denna typ. Med undantag för ett kors i Vårdsnäs (nr 8) med en något olikartad utformning förekommer de alla i landskapets centrala del. De flesta eller 20 stycken återfinns i Rystad och 8 i Askeby.

De är alla ganska likartat utformade och ansluter till den enklaste och först redovisade varianten i Tjust (Fig 75). Här uppträder också alltid en stor inskriptionsplåt, något som är regel även hos andra östgötska kors. Vanligtvis är korsen också

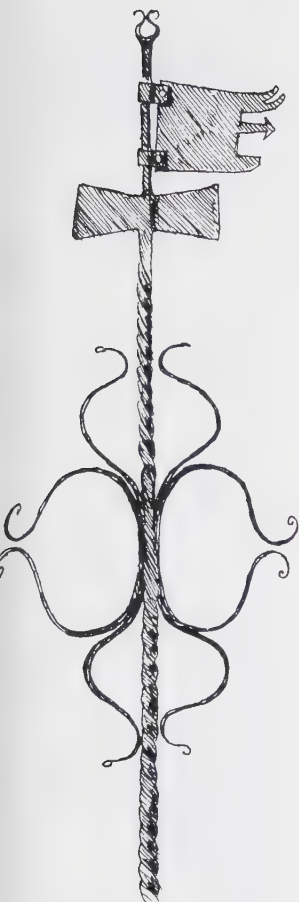

Fig. 71 Ukna nr 36 (Sm),
1795

försedda med ett bandjärmsknippe under mittpartiet, vars öglearrangemang gärna sträckts ut såväl uppåt som nedåt stammen. Den tenderar därigenom att utfyllas i hela sin längd, varför dessa kors som regel har en annan karaktär än de småländska, där koncentrationen till stammens mitt är mera entydig. De äldsta korsen hela 6 stycken, är från 1770-talet. Övriga daterade kors är med ett par senare undantag från 1700-talets två sista decennier, vilket innebär att ungefär hälften är tillkomna före 1800. Den andra hälften saknar dödsår eller har osäkra dateringar från 1800-talet.

Åldern framgår alltså klarare hos de äldre korsen än hos de yngre. Det beror på, att man i dessa trakter ungefär vid sekelskiftet övergav den gamla metoden med inhuggen inskription till förmån för en målad. Förhållandet låter sig tydligast avläsas på dessa kors, då de är de mest frekventa inom området. Det sista inhuggna dödsåret är således 1798 och det första målade 1796. Därmed har vi också fått ett grovt hjälpmedel vid åldersbedömningen av de många gånger odaterade korsen i Östergötland.

UTANFÖR DET INVENTERADE OMRÅDET

UPPLAND

I Nordiska museet finns ett kors av denna typ, vars proveniens anges vara Vänga socken i Uppland. Det är i det närmaste identiskt med ett annat kors i museets samlingar. Detta senare är osäkert till sitt ursprung men härrör möjligen från Slaka i Östergötland. De båda korsen är så lika att de måste vara tillkomna inom samma lokala tradition. Om den är uppländsk eller östgötsk låter sig knappast avgöras. Överensstämmelsen med andra östgötska kors är emellertid god, fast knappast iögonenfallande.

Fig. 72 Ukna nr 59 (Sm),
1837

Sammanfattning

Öglekorsen har en utbredning snävt begränsad till några socknar i norra Tjust och Östergötlands centrala del. I mellanliggande område i södra Östergötland förekommer de inte med undantag för ett något avvikande i Vårdsnäs. Sammanlagt finns ungefär 85 sådana kors, varav cirka 85% påträffas i de fyra socknarna Rystad och Askeby i Östergötland och Tryserum och Ukna i Småland.

De skiljer sig från vad vi i övrigt har påträffat genom att formen intar en så relativt blygsam roll. Därigenom framträder i stället stammens resning, som i sig är ett karaktärstikum som motiverar att dessa kors ursprung söks utanför det egentliga gravkorssmidet.

Av allt att döma är variant nr 2 äldst, medan variant nr 1 uppträder tämligen abrupt på 1770-talet (Fig 76). Den senare dominerar sedan materialet i Ukna och Östergötland. Variant 3, som aldrig blev vanlig, uppträder vid samma tid. Den står formmässigt nära variant 2 och ibland kan man tveka om klassificeringen. Därigenom framstår variant 1 som mera distinkt och en smula isolerad från de andra. Den förekommer i ett flertal exemplar i Askeby och Rystad i Östergötland ehuru här med en något olikartad utformning. Ett par kors med osäker proveniens från Uppland eller Östergötland i Nordiska museet ansluter nära till variant 1. Den vidare spridningen och variantens relativa isolering från de båda andra i Tjust gör det troligt att den infördes utifrån.

Men öglekorsens bakgrund, ehuru dunkel, bör i princip vara densamma för alla tre varianterna. I Östergötland, i Lillkyrka (nr 2) och Skärkind (nr 1 och 2. Fig 30) finns tre och i Västra Ed (nr 28) i Tjust ett i detta sammanhang intressanta grenförsedda smidesvårdar. De uppvisar en lika tydlig brist på egentligt formbildande element som öglekorsen. Grenarrangemanget är placerat på stammens översta parti, varigenom den nedom detta är naken så när som på en mycket diskret till stammen bunden utsmyckning. I två fall är den dessutom applicerad på stammens mittparti så som hos öglekorsen. Dessutom kan man påvisa likheter i utformningen. Ett kors i Skärkind är daterat 1751 en i detta sammanhang hög ålder.

Om man bortser från grenen påminner dessa 4 kors om spiror d v s den krön- eller gavelutsmyckning, som var vanlig på kyrkor. Grenen skulle då möjligen kunna tänkas representera en förändring av spirornas korsarm. Det märkliga kravattlika ornamentet, som möter på de flesta öglekors i Tjust och som oftast har en motsvarande hög placering på stammen, skulle kunna ses som en "rest" eller motsvarighet till korsarmen. Många ornament är också försedda med ett par ministåndare vars existens kan förklaras av ett sådant genetiskt samband.

I detta sammanhang bör också framhållas att inom det aktuella området i Tjust finns ett flertal flöjelförsedda ståndare som utgjort mer eller mindre dekorativa krön på gravvårdar i trä (Fig 88). Dessa ståndare kan betraktas som korta spiror. Utsmyckningen som är varierad och genomgående blygsam kan ibland påminna om den vi mött på öglekorsen. Ett par har hög ålder, 1712 och 1740. Påpekandet understryker släktskapen mellan öglekorsen och ett utsmyckningssmide som ursprungligen ej är relaterat till gravvårdsutformningen.

Det är inte möjligt att med några krav på exakthet avgöra när öglekorsen i den form vi känner dem uppträder. Av allt att döma kan dock inte introducerandet ha skett mycket tidigare än vad som är avläsbart i bevarat material.

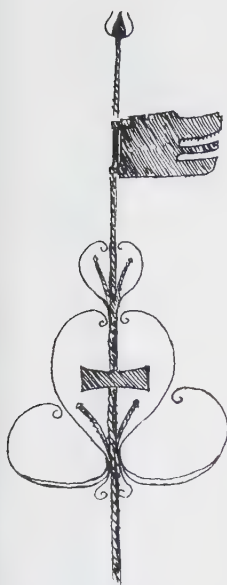

Fig. 73 Tryserum nr 13 (Sm), 1757.

Fig. 74 Ukna nr 53 (Sm), 1844.

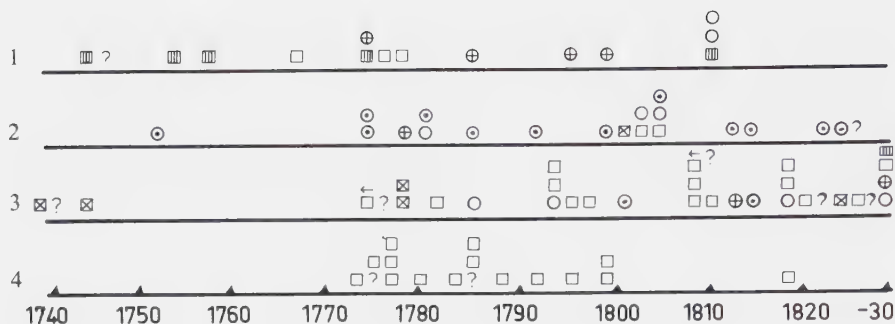

Fig. 76 Öglekors och omvänt hjärtformade kors fördelning efter tid och lokal.

1 Tryserum	Öglekors	Omvänt hjärtformade kors
2 Västra Ed	□ Variant 1	○ Variant 1
3 Ukna	▤ Variant 2	⊕ Variant 2
4 Östgötska öglekors	⊗ Variant 3	⊙ Variant 3

Inom det aktuella området i centrala Östergötland och norra Tjust användes här och var ringkors eller triangelformade kors fram till cirka 1800. I ett par socknar, Tryserum och Rystad, går ringkorsen ur bruk ungefär vid samma tid som öglekorsen uppträder mer frekvent i bevarat material, eller omkring 1770. Generellt kan sägas att den ena korstypen oftast tämligen omgående går ur bruk då en ny introduceras. Förhållandet är inte lika entydigt i Tjust som annorstädes men kan ändå sägas ha viss tillämplighet. Det är därför inte troligt att öglekorsen är mycket äldre än den faktiska ålder som framgår av de äldsta inskriptionerna.

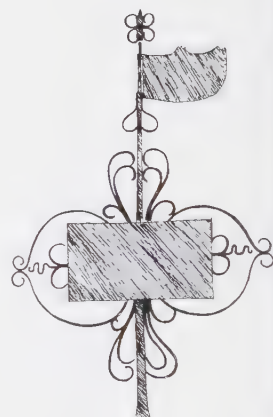

Fig. 75 Rystad nr 19 (Ög), 1778.

Fig. 77 Ukna nr 27 (Sm), 1834.

6. Omvänt hjärtformade kors

Rubrikens karaktäriserande benämning avser en grupp kors, vars gestaltning i stort skapats av två varandra motställda, vid stammen symmetriskt anbragta järn, som oftast är S-formade och som nedtill beskriver en vid rundning och tillsammans utgör en upp och nedvänd hjärtform.

SMÅLAND

Korstypen påträffas nästan uteslutande i Tjust i Småland, där den är ganska vanlig. Sammanlagt har jag här funnit cirka 65 st (Bilaga 2). Tre utformningar låter sig särskiljas, var och en med tydlig sockenkaraktär.

Den enklaste varianten (nr 1) representeras av 27 kors, varav 16 från Ukna och ett fåtal från Tryserum, Västra Ed, Dalhem, Locknevi och ett från det mer perifert belägna Tolg (Fig 77). Den ovan givna allmänna karaktäristiken överensstämmer väl med dessa kors. Utsmyckningen består i allmänhet av små upprullade bandjärn, vid mötespunkten mellan stammen och de S-formade järnen. Dessa senare har också oftast smyckats med enkla bandjärn, vars utformning och placering erinrar eller överensstämmer med den vi funnit hos många triangelformade kors i landskapet. Oftast är ett rundsmitt kluvet ornament av ungefär samma typ, som uppträder på ringkorsen, placerat på stammens mitt eller mera sällsynt strax under flöjeln. Korsen i Locknevi avviker påtagligt genom att de försetts med en så riklig bandjärnsdekor, en dekor, som i likhet med den som möter på några triangelformade kors i samma socken, tenderar att fylla formen (Fig 67 och 78). Det har också sitt intresse att konstatera, att ett av dem (nr 4) är försett med en arm i baspartiet. Det får därigenom ett visst släktskap med de triangelformade korsen, vilket jag har anledning att återkomma till.

Det äldsta korset är troligen från 1787. De andra är tillkomna under 1700-talets sista årtionde och 1800-talets förra hälft med ett sista år 1857 (Fig 76).

Fem kors avviker påtagligt från den givna karaktäristiken, men med sin individuella utformning har de föga intresse i detta sammanhang. Tre av dem är daterade, alla från 1800-talets första årtionde.

Den andra huvudgruppen består av 15 kors, där bandjärnens ändar utsmitts mycket konstfullt till sirliga lövformer (variant 2, Fig 79). Vanligtvis har grundformen, det omvända hjärtat bibehållits, men i några fall har en friare gestaltning kommit till stånd, varvid hjärtformen upplösts utan att helhetskaraktären gått förlorad. Det iögonenfallande stamornamentet som vi känner från föregående variant uppträder även här men i form av ett kravattlikt tvärställt järn. De flesta korsen inom gruppen påträffas i Tryserum med 10 stycken, medan Ukna och Västra Ed vardera har två och Odensvi ett (Fig 76). Endast 7 av dem är daterade, varav två dock osäkert. De båda äldsta dödsåren är från 1770-talet, det yngsta från 1829.

Till den tredje varianten (nr 3) har jag fört 23 kors. De flesta eller 18 påträffas i Västra Ed, medan Ukna har 4 och Hallingeberg 1. Utformningen skiljer sig från de båda föregående genom att de S-formade järnen ersatts med järn, vars båda ändar upprullats utåt och således åt samma håll, och vars mittparti mer eller mindre kraftigt buktats ut från stammen (Fig 80). Nedre delen har oftast svängts utåt kraftigare, varvid även här en hjärtform uppstått. Men på många kors beskriver

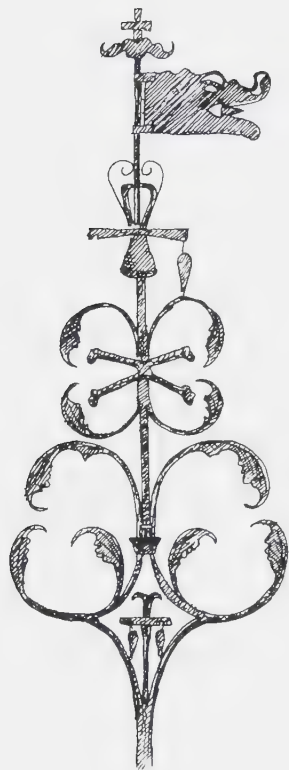

Fig. 79 Tryserum nr 9 (Sm), 1774.

järnen en regelbunden bågform, varför de tillsammans bildar en spetsig oval. Någon gräns mellan de olika utformningarna låter sig inte fastställas. Utsmyckningen är enkel och schematisk och utgöres av stora upprullade bandjärn med en yttäckande verkan inom ovalen eller hjärtformen. Ovan denna återfinns samma påtagligt stora kravattlika ornament som hos föregående korsvariant. Av dateringarna att döma förefaller den hjärtformade varianten vara den äldsta. Ett av dessa kors (nr 18) har dödsåret 1752 och är därmed också det äldsta daterade av samtliga, som redovisas under huvudrubriken. Två kors i samma socken kan dateras till 1770-tal och har oval eller närmast oval form. De tre nu nämnda är de äldsta, medan resterande kors med tydbara dödsår visar ganska jämn spridning fram t o m 1810-talet med ett sista från 1826.

I Hjorted i södra Tjust finns två kors (nr 11 och 12), som erinrar om de sist redovisade med oval form. Ändarnas upprullningar är emellertid på dessa båda mycket små, varför i stället rundformen tydligare framträder. På ett av dem har sidojärnen utbuktats så kraftigt, att det snarast är att anse som ett ringkors. Båda har dessutom försetts med den för ringkorsen karaktäristiska armen. Till skillnad mot korsen ovan har de fått en riklig bandjärnsutsmyckning, med anknytning till den i dessa trakter vanliga. Korsen är daterade 1818 och 1852.

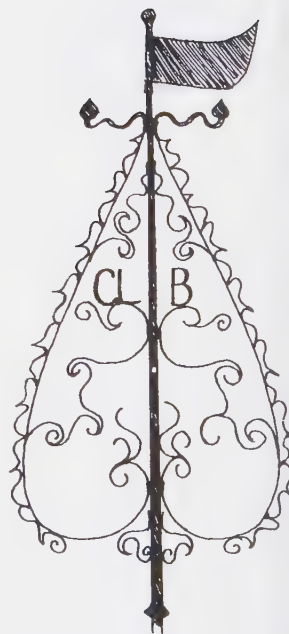

Fig. 78 Locknevi nr 5 (Sm), odat.

Fig. 80 Västra Ed nr 16
(Sm), 1791.

ÖSTERGÖTLAND

Den omvända hjärtformen är relativt ovanlig i Östergötland. Jag har påträffat 12 sådana kors. De förekommer främst i landskapets centrala del i enstaka exemplar. Fem av dem visar nära överensstämmelse med den enklaste utformningen i Tjust (variant 1) fast utsmyckningen är än mer anspråkslös. Säkra äldsta dödsår saknas. Ett kors kan dock vara tillkommet 1806. Förekommande inskriptioner är målade varför korsen tidigast torde vara tillkomna omkring sekelskiftet 1800, vid vilken tid man i dessa trakter övergick från inhuggen till målade inskription.

Några odaterade men troligen ännu yngre kors med samma i princip enkla uppbyggnad finns i landskapet.

Dessutom uppträder fyra avvikande kors med en mer komplex gestaltning, i det att olika formelement placerats ovanför varandra på stammen. Motsvarande arrangemang möter också på ett par Tjustkors. Två, ett i vardera Lillkyrka (nr 4) och Rystad (nr 21) har nertill en omvänd hjärtform. Den skiljer sig dock påtagligt från vad vi tidigare mött, då järnen placerats i korsets plan liksom också den upprullade utsmyckningen. Korsets formverkan har därigenom blivit mer kraftfull. På Rystadkorset har ovanför den undre omvända hjärtformen inpassats en motsvarande rätvänd som dessutom försetts med en gren. Åldern är osäker men korset kan vara tillkommet 1852. Lillkyrkakorset är försett med en triangel som toppform med järnen vända i 90 gradig vinkel mot stammen. Därigenom har ett anmärkningsvärd strukturellt motsatsförhållande bildats mellan den undre kraftiga formen och den övre klenare. Korset är odaterat.

Äldst bland denna grupp om fyra kors är ett från Lillkyrka daterat 1746 (Fig 81). De formbildande järnen är här rundsmidda, vart och ett svängt i två bukter på var sin sida om stammen. Därvid har överst bildats en rätvänd hjärtform och därunder en cirkulär. Under den kraftiga flöjeln har inpassats ett tvärjärn varvid alltså en korsform uppstått. Särprägelns gör det troligt, att vi här inte har att göra med ett gravmonument utan en torn- eller gavelspira.

Sammanfattning

De omvänt hjärtformade korsen har begränsad utbredning och påträffas endast i nordöstra Småland och mera sällsynt i centrala Östergötland. Det sammanlagda antalet är cirka 80.

Den omvända hjärtformen är ingen ursprunglig gravkorsform i likhet med ringkorset eller triangeln. Den måste alltså antingen vara utvecklad ur äldre korstyper eller vara hämtad från en formvärld med annan funktion. Låt oss pröva det första alternativet!

Vi har tidigare funnit att några triangelformade kors i norra Småland givits en hjärtlik gestaltning genom att sidojärnen nedtill avslutas med en in mot stammen svängd båge nedan basjärnet (Fig 63). På vissa kors är också det raka basjärnet ersatt med ett som är svängt i mjuka buktar (Fig 66). I norra Småland finns alltså en utbredd tendens att uppluckra triangelformens basparti mot en helhetsgestaltning av den omvända hjärtformen. Goda skäl synes alltså tala för att de omvänt hjärtformade korsen utvecklades ur de triangulära. Det evolutionistiska sambandet tycks dessutom bekräftat av att sidojärnsdekoren på de triangulära korsen överensstämmer med den på den enklaste varianten av de omvänt hjärtformiga. Men denna variant är av allt att döma senare än de båda andra, och de kors som är försedda med den nämnda dekoren uppträder med sitt äldsta exemplar först 1787. Den nära till hands liggande evolutionistiska förklaringen bör därför lämnas.

Faktiska dateringar talar i stället för att den varianten är äldst, där sidojärnens båda ändar upprullats utåt eller åt samma håll. Därmed måste vi också söka en annan förklaring till gravkorstypens framträdande. En anvisning om bakgrunden ges i det iögonenfallande tvärställda ornament som applicerats på stammen, vilket uppträder såväl på de omvänt hjärtformade korsen som de tidigare redovisade öglekorsen. På sistnämnda korstypen som sannolikt är äldre, är detta ornament kravattlikt. Samma utformning har också ornamentet på de äldre omvänt hjärtformade korsen. Det ligger därför nära till hands att söka andra överensstämmelser mellan dessa båda korstyper. De är knappast tydliga då öglekorsens småskalighet tenderar att skyla formen. Men flera av dem och inte minst många äldre är försedda med ett öglearrangemang som till sin uppbyggnad helt eller delvis överensstämmer med den omvända hjärtformen. Därmed öppnas således ett perspektiv mot dekorativt smyckade spiror i enlighet med de synpunkter som framförts på öglekorsen. Antydningssvis framskymtar också ett sådant mera direkt samband. Ett "kors" i Lillkyrka i Östergötland är i princip uppbyggt som de omvänt hjärtformade med båda ändavslutningarna utåtsvängda (Fig 81). Flöjeln har ett inhuget årtal, 1746, en i detta sammanhang tidig datering. Men av allt att döma är det ingen gravvård. Sannolikt är det en spira förmodligen använd på kyrkan. Det förefaller alltså troligt, att de omvänt hjärtformade korsen har ett relativt komplext ursprung i en formvärld som ligger vid sidan av egentligt gravvårdssmide.

Korstypens äldsta bevarade exemplar är från 1752. Det överensstämmer nära med det nämnda från Lillkyrka. Ett mera frekvent uppträdande dröjer sedan ungefär 25 år. Då återfinns alla tre varianterna. Var och en blev sedan karaktäristisk för sin socken (Fig 76). I likhet med vad som tidigare sagts om öglekorsen finns inget som antyder, att de omvänt hjärtformade skulle vara äldre än daterat material utvisar. Sannolikt uppstod de inom det aktuella området.

Fig. 81 Lillkyrka nr 5 (Ög), 1746.

7. Övriga äldre korsformer

Här redovisas ett flertal olika korsformer, oftast företrädda av ett fåtal exemplar, i allmänhet med mycket begränsad utbredning.

Klockformade kors

VÄRMLAND

I Segerstad uppträder några tidigare redovisade kors med båg- eller klockformer ställda på armar (Fig 52).

DALSLAND

Korsen är mycket vanliga på Dalbosläätten. 24 exemplar med fast utformning är bevarade. Det äldsta är från 1760 och det yngsta från 1825 (Aarsrud 1967, s 9. Jfr bilaga 3).

SMÅLAND

I landskapet finns endast 5 kors med mer eller mindre tydlig klockform. Bortsett från formen i stort, finns ingen likhet med de dalsländska, varför de bör ha uppstått oberoende av dessa. Inte heller visar de några inbördes likheter. De bör således var för sig betraktas som isolerade experiment, detta trots att tre av dem uppträder inom ett relativt begränsat område i nordöstra Småland. De är daterade 1808, 1813 och 1883.

I Dalsland och Småland förekommer klockformade kors i anslutning till triangelformade. Den allmänna bakgrunden torde därmed vara antydd. En närmare granskning visar att såväl på Dalbosläätten som i det aktuella området i Småland finns en benägenhet att uppmjuka triangelformen. På Dalbosläätten uppträder således ett betydande antal triangelformade kors med bågformade sidor, och i Småland kors med bågformade baspartier.

Rombiska kors

Denna grupp har en korsformad stomme, kring vars mittpunkt har anbragts fyra järn i form av en snedställd kvadrat eller rombisk figur.

VÄSTERGÖTLAND

I nordöstra Västergötland finns 3 grenförsedda kors med ett rombiskt bandjärnsarrangemang (Fig 82). Det äldsta är från 1799 och det yngsta från 1817. Sannolikt är dessa kors att betrakta som avläggare av de i grannskapet förekommande med S-formade järn som redovisas nedan.

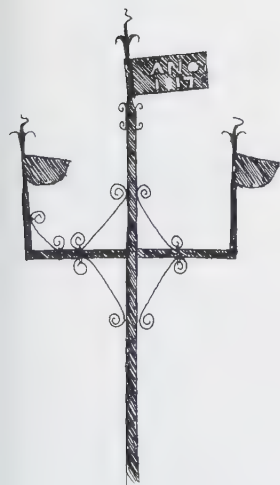

Fig. 82 Lerdala nr 2 (Vg), 1817.

SMÅLAND

Sammanlagt finns 12 kors av denna typ inom landskapet. Härtill kommer de nedan redovisade bandjärnskorsen i Tjust, som utformats efter samma princip, men med inåtsvängda sidor.

I västra Småland uppträder två skilda utformningar, var och en inom sitt begränsade område. Den nordligare omfattar 6 mycket enhetligt gestaltade kors från Våthult och Kulltorp (Fig 83). De har alla ett påfallande litet mittarrangemang, varför stora partier av arm och stam lämnats öppna för en tämligen riklig bandjärnsdekor. Det äldsta korset är försett med två årtal, 1732 och 1760, båda sannolikt dödsår. Övriga 5 dateringar infaller mellan 1776 och 1803.

Genom den blygsamma roll mittarrangemanget spelar, står korsen nära de enarmade. Sådana kors är mycket sällsynta i Småland från äldre tid, men de som förekommer uppträder i de rombiskas grannskap. I Fryele finns således ett daterat 1754, i Kärda ett annat från 1773 och slutligen i Öreryd ett från 1801. Troligen finns därför här ett samband, vilket också framgår av vissa överensstämmelser i detaljer.

Den sydliga varianten, som representeras av 5 kors påträffade strax öster om Bolmen, har till skillnad från den föregående en tydlig rombisk form som gestaltats av järn placerade på största möjliga avstånd från korsmitten (Fig 84). Korsen får därigenom en helt annan karaktär. Inte heller i detaljer uppvisar de några överensstämmelser med den nordliga varianten, varför de knappast har något samband med denna. De är också av allt att döma yngre. Det äldsta är daterat 1775 (Dannäs nr 2) medan de övriga är avsevärt yngre. I stället för att söka paralleller med de rombiska korsen i norr har man anledning att påvisa överensstämmelser med de triangelformade i angränsande trakter i avseende på inskriptionsplåtar och ornament.

Förhållandet är intressant och kräver en kommentar. I västligaste Småland är ringkorsen i det närmaste allena rådande, medan i landskapets mer centrala delar de triangelformade intar en motsvarande ställning. De rombiska uppträder i gränzonen däremellan (Fig 21). Utbredningen mellan dessa båda korstyper tycks antyda en tolkningsmöjlighet. De rombiska korsen, i dess sydliga variant, kan till sin uppkomst bero på att triangeln ombildades efter ringkorsets symmetriska princip. Hypotesen får sitt stöd i ornamentens symmetriska placering i överensstämmelse med ringkorsens. Men även hos enskilda kors låter sig denna överbryggande tendens mellan skilda formtraditioner avläsas. Ett rombiskt format kors i Kulltorp (nr 2) visar en tydlig mellanform. Liksom hos ringkorsen, och till skillnad från de rombiska, har detta kors alla järn placerade i korsets plan. Därigenom har inte den vanliga bandjärnsutsmyckningen kommit till användning, utan i stället en modifierad form av ringkorsens vanliga ornament, vilka placerats enligt mönstret från dessa kors. Kulltorpskorset är därför mycket närstående enkelringkorsen. Ett i princip rombiskt format kors i Vittaryd (nr 1) har försetts med sidor svängda i båge, vilket gett helheten en spetsoval form. Förändringen av formen har som så ofta medfört en förändring av utsmyckningen. Symmetrin som vi känner från de andra rombiska korsen har brutits och i stället möter här en till triangelskorsen motsvarande jämn fördelning av utsmykningsdetaljerna. Slutligen skall nämnas ett starkt avvikande ringkors i Våthult (nr 4), som försetts med en vidlyftig bandjärnsdekor, vilken väl överensstämmer med den som möter på de nordliga rombiska korsen.

Fig. 83 Våthult nr 8 (Sm), 1776.

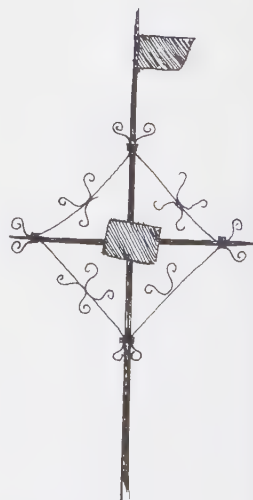

Fig. 84 Dannäs nr 2 (Sm), 1775.

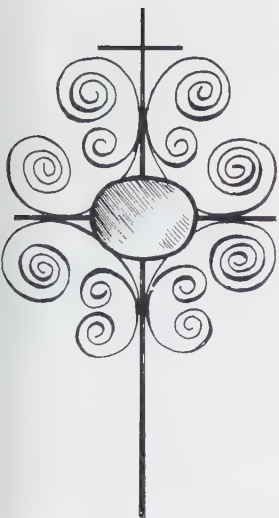

Fig. 85 Hallingeberg nr 17 (Sm), 1905.

Bandjärnskors

SMÅLAND

Benämningen, som inte är deskriptiv, avser en grupp kors, vars mest iögonenfallande drag är långa, svängda och kraftigt upprullade bandjärn, som placerats symmetriskt kring korsmitten, i ett mer eller mindre tydligt rombiskt arrangemang (Fig 85). I vissa fall, särskilt där bandjärnen har större längd, har de smyckats med ytterligare ett sådant kortare, upprullat järn. Endast ett par kors avviker påtagligt från denna enkla och klara utformning. Sammanlagt finns 22 kors av denna typ. De förekommer endast i Hallingeberg och Hjorted i Södra Tjust.

Endast 6 kors har inskriptioner. Fyra av dem återfinns på emaljerade plåtar, varav den äldsta är från 1896 och de övriga från 1905. Denna typ av inskriptionsplåtar infördes på 1890-talet.²⁷ Sannolikt har de flesta kors haft vanliga plåtar, som än idag i vissa fall är bevarade. Inskriptionerna har dock gått förlorade. Troligen är därför majoriteten av de odaterade korsens tillkomna före cirka 1890. Samtliga äldre daterade kors i övrigt i de båda socknarna är försedda med flöjel, där inskriptionen inhuggits. De yngsta av dem är från 1870-talet. De båda äldsta bandjärnskorsen har också flöjel. Det ena är från 1860-talet och det andra från 1880-talet. Bandjärnskorsen bör således, till största delen vara tillkomna efter cirka 1870.

Deras ursprung förefaller att vara otvetydigt. Två kors i Hjorted (nr 7 och 8), står mycket nära bandjärnskorsen. De är mera entydigt formade efter en rombisk princip, vilket innebär, att sidojärnen är raka och placerade på större avstånd från korsmitten. De är daterade 1876 och 1898. Ett par bandjärnskors har en i det närmaste lika tydlig rombisk utformning. Ett av dem har dödsåret 1885 inhugget i flöjeln. Bandjärnskorsen ter sig alltså som en förenkling av de rombiska.

Bågformade kors

I det föregående har vi vid flera tillfällen påträffat kors, där bågformer ingår som en del i uppbyggnaden. Genomgående används den på olika ringkorstyper antingen som krönande element eller som basform, stående på ett horisontellt järn. Bågen är alltså därvid inget självständigt formelement utan utvecklad eller inspirerad direkt av sitt sammanhang. På de kors som här skall behandlas utgör bågen ensam karaktärs-gestaltande form.

VÄRMLAND

Till denna grupp har jag hänfört 10 kors, varav 5 i Nor och Segerstad tidigare fått sin skildring i samband med redovisningen av utvecklingen av de särpräglade korsformerna i dessa trakter. Övriga fem kors har individuell karaktär. Endast ett är daterat, 1854. Sannolikt är även de andra sena.

VÄSTERGÖTLAND

I Västergötland förekommer bågformade kors av två, från varandra isolerade skolor. I Utby i landskapets nordöstra hörn finns 5 små kors, vars båge placerats på ett basjärn, som i sin tur smyckats med stående ornament (Fig 86). Ett kors har försetts med ett krönande ansikte. Sådana figurelement är synnerligen ovanliga och påträffas endast på ytterligare två kors i hela det inventerade materialet. I ett par fall har en flöjelförsedd ståndare placerats på basjärnet på var sida om bågen. Till skillnad mot egentliga grenar är dessa ståndare anbragta ett stycke in på basen i enlighet med övrig stående utsmyckning på Utbykorsen. I vissa detaljer, som kronor och flöjlar, har de gemensamma drag med andra kors i denna del av Västergötland, men i andra detaljer, som plattjärnsblommor och ornament, visar de stora likheter med vad som påträffats i södra Värmland. Utbykorsen är i daterade fall tillkomna 1765, 1768 (kan vara äldre) och 1788. Ett kors i grannsocknen Vad överensstämmer nära med dem men är förenklat. Det är daterat 1832.

I Nykyrka i landskapets sydöstra hörn finns 4 mer eller mindre tydligt bågförsedda kors av en helt annan karaktär. Bågen är här svängd nedåt, och dess uppåtriktade ändar är försedda med flöjlar. De flesta har en övre tvärså. Formen står ibland nära en upp- och nedvänd triangel eller i ett fall ett hjärta. På samma kyrkogård finns flera triangelformade kors. Det kan knappast råda någon tvekan om att dessa bågförsedda eller omvänt triangulära kors har utformats med de ordinärt triangulära som bakgrund. Detta trots att de förra, så långt man kan se av daterade exemplar, är mer än 50 år äldre än de triangelformade i samma socken. De båda daterade korsen är tillkomna 1775 och 1797. De flesta Nykyrka-korsen är inte daterade.

Fig. 86 Utby nr 1 (Vg), 1777.

SMÅLAND

I Småland finns 4 bågformade kors, alla i landskapets östra del. De anknyter till lokal tradition men har individuell prägel. Samtliga torde vara utvecklade ur triangelformade kors. Det äldsta daterade är ett från Nottebäck med dödsåret 1813. Ett annat från Hjorted är från 1856.

Kors med S-formade järn

Typen utgöres av ett latinskt kors kring vars mitt har applicerats S-formade järn.

VÄSTERGÖTLAND

I landskapets nordöstra del finns 7 kors utformade enligt denna princip (Fig 87). Två varianter kan särskiljas, en mera blygsam och en rikare utformad. Den senare har utöver de S-formade järnen flera upprullade bandjärn kring korsmitten och är oftast försedd med grenar. Det äldsta korset med denna utformning är från 1782 och det yngsta från 1822. Den enklare gestaltningen är av allt att döma äldre, i det att det äldsta är daterat 1742 och det yngsta 1792. Möjligen har ett fragmentariskt i Frösve (nr 4) ursprungligen haft denna form. Årtalet 1733 eller -53 är uthugget i flöjeln.

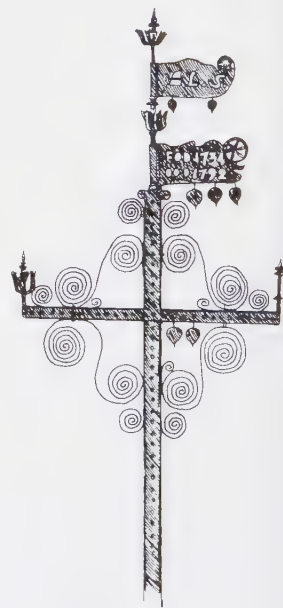

Fig. 87 Odensåker nr 1 (Vg), 1792.

I ett par fall har flöjlarna utformats på samma sätt som i centrala Värmland med ett rosettliknande, uthugget ornament som krön. Genomgående har också dessa västgötska kors en till de värmländska mycket närstående blomkalkslik krona, både som krön på korset och nederst på de korta grenarna. Genom att man ingenstades i övrigt påträffar sådana utsmyckande detaljer, förefaller det sannolikt, att de inlånats från Värmland. Här skall också påpekas den stora överensstämmelse som finns mellan mycket gamla enarmade kors i centrala Värmland och de äldsta västgöta-korsen med S-formade järn. Att det föreligger ett samband mellan de båda områdena torde vara otvetydigt.

ÖSTERGÖTLAND

I Askeby i Östergötland finns ett kors med S-formade järn. Det skiljer sig från de flesta i Västergötland genom att det saknar gren och ståndare. Åldern är osäker, men det torde tidigast vara tillkommet omkring 1800.

S-formade järn har också kommit till användning vid utformningen av de tidigare redovisade, omvänt hjärtformade korsen i Östergötland och Småland.

Smideskrön på gravvårdar i annat material

Gravvårdar där en mindre del, krönet, är utförd i smide är sällsynt bevarade. Förhållandet kan sägas vara naturligt, då dessa smidda krön placerades på trävårdar, som alltså i hög grad varit förgängliga. I bevarat material finns endast 4 sådana kombinerade gravmonument kvar, varav 3 är från Dalhem i Tjust. Flera mycket små och genomgående enkla, flöjelförsedda järnståndare, som av allt att döma använts som krön på gravmonument, har jag dock påträffat. Sådana kombinerade gravvårdar tycks åtminstone i vissa trakter varit ganska vanliga. Så t ex kan nämnas att J G Sandberg i "Ett år i Sverige" (1827–1835) avbildat en kvinna i sorgdräkt på Västra Vingåkers kyrkogård i Södermanland, där några triangelformade trävårdar har försetts med smidda krön med flöjel.

VÄSTERGÖTLAND

Vid redovisningen av ringkorsen hade vi anledning att uppmärksamma några mycket blygsamma sådana från Älgårås i landskapets nordöstra del. Det förefaller sannolikt, att de använts just som krön på gravmonument.

ÖSTERGÖTLAND

Från Simonstorp i landskapets nordöstra del finns en gravvård av denna typ. Den är det enda exemplet på kombinationen järn-sten i hela vårt material. Krönet är mycket anspråkslöst och består helt enkelt av en järnten med flöjel. Vården är inte daterad.

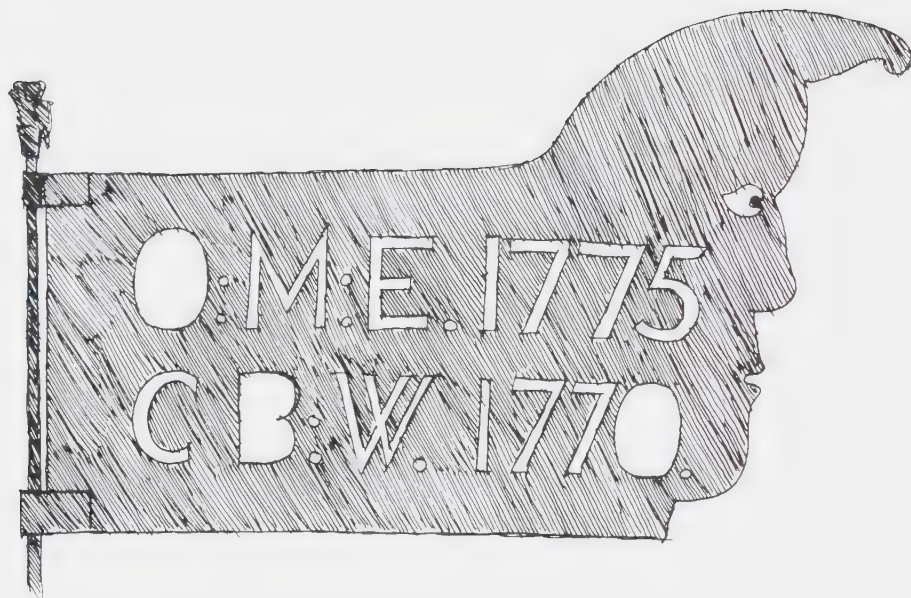

Fig. 88b Dahlem nr 16 (Sm), flöjeln, 1770.

SMÅLAND

Småland dominerar materialet. 11 kors av denna typ är kända från landskapet varav hela 10 från Tjust. Dessa senare är varandra tämligen lika. De är mycket enkla och består av en flöjelförsedd ståndare med blygsam utsmyckning (Fig 88 a). I fyra fall har utsmyckning dock anordnats firsidigt symmetriskt i ett par knippen kring stammen. Dessa kors utgör således ett undantag från den gängse tvådimensionella gestaltningen. Ett av dem har försetts med en synnerligen originell flöjel i form av ett siluett huvud (Fig 88 b). I Västra Ed finns en flöjelförsedd järnspira från 1712 och en annan från 1740. Resterande kors är från 1700-talets senare del och 1800-talets början.

Brädformade plåtkors med smidda krön

ÖSTERGÖTLAND

Rubricerade kors är enbart kända från Ekeby i Östergötland i 5 exemplar (Fig 89). Deras nedre parti utgöres av en profilerad och med genombrytningar berikad plåt, som kröns av en flöjelförsedd smidd ten med återhållen dekor. Tre av "korsen" är från 1790-talet, ett från 1829, och ett annat med betydligt avvikande utformning är odaterat men sannolikt betydligt yngre.

Fig. 88a Dahlem nr 16 (Sm), 1770.

Fig. 89 Ekeby nr 6 (Ög),
1795.

Dessa kors påträffas inom ett område där brädformade gravvårdar i trä inte sällan rikligen profilerade, har varit mycket vanliga (enl svar på frågelistan). Det synes därför sannolikt, att de kan betraktas som en direkt överföring i järn av dessa trävårdar. Troligen har därvid de trävårdar, som var försedda med smideskrön spelat en avgörande roll, då i det närmaste samma enkla krön med ten och flöjel återfinns på Ekebykorsen.

Syddalsländska korsformer

I södra Dalsland finns ett stort antal särpräglade kors, som jag tidigare behandlat i en uppsats i RIG (Aarsrud 1967). Det skulle föra för långt att här upprepa redovisningen. Jag nöjer mig med att konstatera, att inget annat område kan uppvisa en formrikedom jämförbar med den man möter i dessa trakter. Två formtraditioner kan särskiljas, en som jag kallat sydvästdalsländsk väster om Kroppefjäll, samt livsträden öster därom på södra Dalboslätten. Sedan den nämnda uppsatsen publicerades, har emellertid ytterligare material framkommit, som kastar klarare ljus över den allmänna utvecklingen i dessa bygger.

Med utgångspunkt från ett kors i Lane-Ryr i Bohuslän (Fig 112), daterat 1779 framkastade jag en förmodan om att kors med denna utformning tidigare förekommit på Dalboslätten. De nya kors jag påträffat verifierar detta antagande. Vissa karaktäristiska element hos korset från Lane-Ryr har därvid sitt stora intresse. Det utgöres av till varandra additivt fogade formelement varav märks ringen i mittpartiet med sina kryssade järn. Deras ändavslutningar har klolik utformning. Korset kröns av en fragmentarisk form med horisontell bas. Dessa karaktäristika möter man, antingen var för sig eller tillsammans på ganska många nyfunna kors med vid spridning. De påträffas sålunda i Rännelanda, Färgelanda, Sundals-Ryr och Gestad. Samtliga dessa kors är dock mycket olika sinsemellan. Det kan emellertid knappast råda någon tvekan om det inbördes sammanhanget. Slutsatsen blir därför att hela södra Dalsland, d v s båda sidor om Kroppefjäll, en gång kunnat uppvisa korsformer med dessa element. Skillnaden i formtradition mellan väst och öst tycks alltså vara av senare datum. Tydligt beror den på att kors med dessa drag fick en fast form på Dalboslätten, livsträdet (Fig 98), medan de väster om Kroppefjäll kom att ersättas och överlagras av dem, som jag kallat de sydvästdalsländska (Fig 113 och 114). Det är vanskligt att närmare ange när denna brytning skedde. Ett av de få nyfunna kors, som är daterat, 1775, påträffades i Sundals-Ryr. Det är att betrakta som ett i det närmaste fullt utvecklat livsträd. Lane-Ryorkorset, som är daterat fyra år senare, kan däremot inte anses ha livsträdsform. Vi får därför nöja oss med att konstatera, att brytningen mellan väst och öst senast skedde på 1770-talet i och med att livsträden fick sin fasta utformning.

De framförda synpunkterna ger anledning att ompröva min tidigare förmodan, att livsträden skulle ha uppstått som en ren efterbildning i smidesjärn av de s k liljestenarna. Troligen har i stället smidesteknik och lokala traditioner frambringat en form som i hög grad erinrar om liljestenens. Enskildheterna i denna utveckling låter sig dock inte följas.

Resterande kors

Det äldre gravkorsmaterialet låter sig oftast inrangeras under någon huvudtyp. Ibland har också, låt oss kalla det udda formlösningar, vunnit en hög grad av acceptans. En utpräglad lokal formgestaltning har således uppstått och tillämpats. Men ett fåtal kors kan inte ens inplaceras i ett sådant sammanhang även om jag tänjt begreppsapparaten. Ett litet antal kors eller knappt ett 10-tal, ter sig så individuella att de lämnats utanför. Men det uppträder också, mycket sällsynt och överraskande, ett fåtal korsformer med fast utformning, som påtagligt avviker från den lokala traditionen. Antalet inskränker sig till omkring 15 kors. De intressantare redovisas nedan.

VÄRMLAND

Öster om Glafs fjorden i Högerud och Stavnäs återfinns 4 ganska enhetligt utformade kors, som är uppbyggda med ett närmast kvadratisk ramarrangemang kring korsmitten. Ornament och ändavslutningar överensstämmer med vad som här tillämpats på en del andra kors i bygden. Ingetdera är daterat (Bilaga 2).

SMÅLAND

I landskapets östra del finns 5 triangulärt formade kors med en gestaltning, erinrande om ett sadeltakshus (Slätthög nr 6, Aneboda nr 8 och Berg nr 1–3). På två av dem har triangelformen ställts på ett rektangulärt utformat basparti. Triangelns sidor är spiralvridna. På två andra kors har spiralvridningen ersatts av en riklig bladdekor (Fig 90). En likartad utsmyckning förekommer även på enstaka ringkors i östra Småland och södra Östergötland. Korsen är odaterade men ett av de bladdekorerade, förvarat i Smålands Museum, anges vara tillkommet i slutet av 1700-talet.

I västra Småland finns 4 unika och mycket anspråkslöst utformade kors (Sunnaryd nr 1–3 och Färgaryd nr 1). De består av en järnten krönt av en flöjel, under vilken placerats ett prydnad upprullat bandjärn. På ett av dem är fäst en stor plåt. De andra saknar den, men har av allt att döma även de en gång varit försedda med sådana plåtar. Två kors är daterade, båda 1858.

Fig. 90 Slätthög nr 7 (Sm), 1770.

IV FORMANALYS

1. De smidda korsens självständighet

I det följande skall problem kring smideskorsens formbildning behandlas. Det är inte möjligt att göra med mindre än att vi först utreder, huruvida de förändringar, som ägde rum var beroende av direkta impulser utifrån, eller ej. D v s vi måste söka klarlägga, hur självständiga de smidda gravkorsens former är.

Ursprungligen förelåg ingen självständighet, då de äldsta enkla formerna är vedertagna kristna symboler, använda dels på kyrkspiror och dels på gravvårdar i annat material. Smideskorsen gavs dock en rikare utsmyckning, typiskt för denna teknik. Men vad som här intresserar är inte de äldsta enkla och okomplicerade formerna utan den fortsatta utvecklingen.

I vad mån står den då fri från förlagor och modestilar? Det kan genast konstateras, närmast som en självklarhet, att de illustrationer, som förekommer i figurbiblar och annan sakral litteratur, och som i övrigt haft så stor betydelse för folkkonsten, här inte spelar någon roll, då de smidda gravkorsen ju representerar en nonfigurativ formvärld. Inte heller finns inom stilkonsten några direkta överensstämmelser till de former, som möter hos de mer komplext sammansatta korsen. Några förebilder eller förlagor kan alltså inte påvisas.

Däremot finns i undantagsfall vissa överensstämmelser i detaljer med högreståndskonsten, tydligast hos några hjärtformade kors i Tjust från 1700-talets slut. De har elegant utsmidda akantusblad av utpräglad renässanskaraktär (Fig 79). Ett par av dessa kors är också försedda med timglas och korsade benknotor eller samma dödssymboler, som är vanliga på de högre ståndens gravhällar under 1600-talet (Beerståhl 1969). Även de ovanligt noggrant utarbetade drakhuvudflöjlarna är karaktäristiska för dessa krav. Men endast i en socken, Tryserum, blev de vanliga vid 1700-talets slut.

Ett annat avsevärt mer anspråkslöst exempel återfinns i norra Värmland, där de flerarmade korsen i Vitsand från och med 1830-talet, så gott som undantagslöst försågs med en urna, varur spirar bladknippen och sådesax. Blomsterurnan är visserligen ett gammalt motiv i folkkonsten (Svärdström 1934) men inspirationskällan kan i detta fall ha varit empirens urnmotiv, som den genom sin stramhet erinrar om. En annan tolkning kan också tänkas, som vi skall se.

Det är alltså direkt ovanligt att finna överensstämmelser mellan högreståndskonst och gravkorssmide, och i de fall det kan påvisas, rör det sig om detaljer, aldrig om gestaltningen i stort.

Men även inom folkkonsten saknas förebilder och överensstämmelser,

liksom i mera inskränkt bemärkelse inom smideskonsten. Dekorativt präglad smide var ovanligt i allmogemiljö och dessutom vid den tid, det här gäller, påfallande blygsamt (Aarsrud 1973, s 7). Några paralleller till korsens storslagna uppbyggnad finns inte. Vi måste även här söka oss till detaljer för att finna överensstämmelser.

Ett undantag kan dock anföras. Från Ekeby i Östergötland är flera brådformade järnkors kända. De är tillverkade i plåt med rika profileringar och är därmed en motsvarighet till de inte minst i dessa trakter vanliga, gravvårdarna i trä. Plåtvårdarna skulle alltså vara en översättning i järn av en trävård, som användes bland bönderna. Ekebykorsen är enligt Brynolf Hellner tillverkade vid Boxholms bruk (Hellner 1960, s 92).

Ännu en möjlighet till påverkan kan tänkas ha förekommit nämligen från kyrkliga myndigheter och enskilda präster. Vi vet att gravvårdarna uppmärksammats bland prästerna, något som framgår av ett förslag till ny kyrkoordning, som från prästerståndet inlämnades till Kungl Maj:t före 1686 års kyrkolag. Där heter det, "Bönderna å landet måge wäl pryda sina lägerstäder med roor och kors, allenast the igenom prästernas tidigare underwijningh och förmaningar athålles från all widskepelse och afguderij. Men i städerna tienar then prydnat intet."²⁸ Här finns således ingenting som antyder någon vilja att styra de enskilda gravvårdarnas utformning.

I Kyrkoordningen av 1686, som fastställdes av Karl XI finns heller ingenting stadgat om gravvårdsformerna.²⁹ Och inte heller senare, varken i synodakter, protokoll från biskops- och prostvisitationer eller från sockenstämmor har jag påträffat några direktiv vad gäller gravvårdarnas utformning. I och med att de inte nämns i 1686 års lag, tycks de ha blivit klassade som folkets ensak.

Men i ett avseende förefaller kyrkan ha utövat ett visst indirekt inflytande, vid användandet av det latinska korset. Från 1544 går reformationens män i öppen kamp mot den gamla folktron, både utomkristen och katolsk, (Holmqvist 1933, s 310) och därvid vände de sig också mot den s k "korskulten". Enligt Messenius beslöts detta år på mötet i Västerås att åter förstöra krucifix och förrinta andra skulpturer och bilder, och han tillägger, att ärkebiskopen Laurentius idogt uppfyllde bestämmelsen och strax begav sig till det närbelägna "Suinegardia" (Svinnegarn) och förstörde där den 23 januari det berömda krucifixet (Messenius 1700). Redan tidigare hade de stora kyrkogårdskorsen mångenstädes nedbrutits (Ahn Lund 1924, s 186 och 1928, s 73). På Uppsala möte 1593 förbjöds att föra kors och fana framför båren (Baelter 1762, kap 44, s 23). I offentliga kyrkliga sammanhang synes det latinska korset alltså nedvärderat.

Förhållandet tycks ha inverkat på användandet av denna korsform som gravvård. Vi har ytterst få bevarade enarmade smideskors från 1600- och 1700-talen, och på gravstenar från samma tid är de också sällsynta. Men i folktron behöll det sin dominerande ställning som skyddstecken, vilket framgår av ett överväldigande rikt material, inte minst knutet till sedvänjor kring dödsfall och begravning (Hagberg 1937).

De smidda gravkorsens senare utveckling, jag avser då de många nyskapelser, som tillkom efter 1700-talets mitt, är alltså framsprungen utan

influens från moderiktningar inom högrestandskonsten. Tvärt om är den formvärld de representerar i ovanlig grad isolerad från konsthistoriska stilväxlingar. Formförändringar och nyskapelser emanerar med andra ord direkt ur den folkliga miljö, där vi tidigare konstaterat, att smidesvårdarna har sin hemvist. Vårt material är således ett folkkonstmateriel i strängaste mening. Dessutom kan inga konkreta inflytanden från övrig folklig konstalstring skönjas.

2. Traditionsaspekter

Vår folkliga kultur har sina livgivande poler mellan tradition och nyskapande. Inom etnologin har dessa båda rönt ett utomordentligt intresse och har vad gäller den förra givit ämnet dess första inriktning. Etnologin gavs vid sitt framträdande till hela sitt innehåll en tillbakablickande karaktär. Senare har också nyheterna och förändringarna givits stort utrymme oftast då ställda i motsättning till det gamla, det traditionella. Därmed har också folkkulturens dynamik blivit uppmärksammas. För folkkonsten, som är en del av folkkulturen, har dessa båda poler också haft sin betydelse. Delvis beroende på ämnesval har olika forskare haft anledning att framhäva än den ena, än den andra aspekten.

Folkkonstens allmänna traditionsbundenhet har omvittnats och exemplifierats i en rad undersökningar. Ibland har man t o m varit benägen att betrakta de ålderdomliga dragen som något mer eller mindre självklart eller underförstått. Särskilt har en stor del av den tyska forskningen inriktats på ett något ensidigt framhållande av det ålderdomliga och traditionella (Se t ex Haberlandt 1926). Vissa författare har talat om ett tusenårigt formspråk av germansk, arisk eller rent av nationell karaktär (Meier 1939, s 45 och Spamer 1954, s 108). Även i mer nyanserade folkkonststudier som t ex av Konrad Hahn (Hahn 1932, s 19 ff) och Helmut Bossert (Bossert 1955) betraktas konsten som i stort sett något opersonligt, likformigt och upprepat. Med anmärkningsvärd kontinuitet löper genom den tyska forskningen sammankopplingen mellan å ena sidan folkliv, tro och sed, och den andra konstens traditionsbundenhet. (Se t ex Hahn 1932, s 21 och Bach 1960, § 395 s 529). Med undantag för vissa överdrifter är denna koppling intressant och sett ur ett nordiskt perspektiv stimulerande, då den så tydligt profilerar sig mot vår egen forskningstradition på detta område.

Även hos oss har de flesta författare haft blicken öppen mot perspektivet bakåt. Men när det har skett, i annat än allmänna termer, har det varit konkret, som t ex när Sigfrid Svensson visat vikingatidstraditioner i bondeböbler (Svensson 1972), eller analyserat det Skånska dräktsilvrets ålderdomlighet (Svensson 1947). Nils Strömbom har genom sin inriktning på konstnärspersonligheter och målarskolor i sydvästra Sverige behandlat ett material, där just traditionsaspekten varit vägledanden (Strömbom 1956). Han har också mera översiktligt behandlat, vad han kallat bonadsmåleriets "traditionskomponenter" (Strömbom 1972, s 233 f).

Nyskapandet å andra sidan har blivit föremål för mer systematiska studier. Hans Naumann lanserade termen "gesunkenes Kulturgut", varmed han avsåg från stilkonsten övertagna motiv och formideal (Naumann 1921, s 3 och 1925, s 22). Begreppet fick en nedvärderande betydelse i det att folkkonsten ansågs osjälvständig och förgrovd vid en jämförelse med förlagorna eller påstods vara resultatet av ett missförstånd av motiven. Senare har termen, och i all synnerhet vad den stått för, utsatts för en avgörande kritik, först av Wilhelm Fraenger år 1926, som i stället fann anledning att understryka den självständighet, kraft och konsekvens, varmed förlagorna omvandlats.

Studiet av denna omvandlingsprocess visade sig givande. Norrmannen Harry Fett gav den en huvudroll i en tilltänkt modell för folkkonststudierna. Han talar entusiasmerande om det rika spelet mellan centrum och periferi, där stilkonsten tillerkändes den givande centrala rollen och folkkulturen den mottagande fast därför inte helt passiva (Fett 1945, s 16 f). Hans landsman Robert Kloster ställde nyhet och tradition i ett mera direkt motsattsförhållande och såg, vad han kallade "impulsen", som det aktiva och betydelsefulla, medan traditionen fick en roll mer skjuten mot bakgrunden (Kloster 1943).

Sällan har man däremot uppmärksammat folkкультurens förmåga att fortlöpa omvandla ett konstnärligt traditions gods. Få har på senare tid bestridit folkkonstens självständighet i förhållande till stilkonsten. Men när väl omvandlingen och införlivandet har konstaterats, har intresset gärna släppt. Onekligen kan man därför lätt få uppfattningen att en, en gång etablerad formvärld sedan ständigt har upprepats. Redovisade variationer har ofta fått stå okommenterade.

Sigurd Erixon har dock framhållit folkkonstens dynamiska prägel och i allmänna ordalag berört ombildningsprocesser inom just en etablerad tradition (Erixon 1934). Några konkreta studier är det dock inte fråga om. Svante Svärdströms uppsats om rosmåleriets utveckling kommer närmare ett sådant konkret studium, men måste ändå sägas vara översiktlig och utan principiella aspekter (Svärdström 1934). Konkret och principiellt intressant är däremot Göran Gudmundssons undersökning av möbelmåleriet i Järvsö (Gudmundsson 1973). Genom en noggrann dokumentation har det här varit möjligt att följa dynamiken i utvecklingen. Allan Ludwig har i sin undersökning av puritanernas gravvårdar i Nya England i första hand intresserat sig för deras symboliska innehåll men även ingående skildrat de fortlöpande förändringar, som övergick dessa gravvårdars figurframställning (Ludwig 1966). Det dynamiska i folkkonstens karaktär har också starkt framhållits av Ulrich Bauche som med utgångspunkt från den självständiga utvecklingen hos intarsiaarbeten i Vierland gör den mera vittsyftande anmärkningen. "Die Fülle des bewahrten Materials, das viel umfangreicher und lückenloser als aus anderen Volkskonstlandschaften vorliegt, gibt zu bedenken ob nicht auch der Eigenentwicklung und der Geschichtlichkeit für den Volkskonstbegriff allgemein mehr Bedeutung zugemessen werden kann" (Bauche 1965, s 168).

Tidigare har vi funnit att smideskorsen i allt väsentligt måste anses vara självständigt utvecklade, i den miljö där de användes. Begreppen traditionalism och nyskapande skall således här appliceras på ett rent folkligt formmaterial.

Ålderdomliga drag

"Järnsmidet har starkare och längre än andra hantverk uppehållit sambandet med medeltiden", konstaterar Sigurd Erixon och nämner därvid bl a, att smideskorsen i Västsverige delvis har romansk karaktär (Erixon 1931, s 376). Hellner påpekar, att de utförts i mycket primitiv, tidlös stil av samma

slag som äldre medeltida för att inte säga förhistoriska arbeten (Hellner 1960, s 87). En analys av gravkorsmaterialet visar också många drag, med motsvarigheter i äldre smide eller arbeten i annat material. Några sådana ålderdomligheter skall här beröras.

Ibland påträffar man ur järnets sidor utkluvna, längre eller kortare tungor, som böjts utåt, bakåt eller upprullats (Fig 91). Enligt Hellner är denna smidesmetod mycket primitiv och förekommer på vitt skilda orter och vid skilda tider "utan att de olika företeelserna har något påvisbart samband" (Hellner 1960, s 18). Bland gravkorsen återfinns den i första hand i Värmland, Dalsland och Småland på triangel-, klockformade samt enarmade kors. De är samtliga gamla. Några har t o m mycket hög ålder. Av särskilt intresse är denna utsmyckning på de triangelformade, då den av allt att döma tjänat som utgångspunkt för dessa kors vidare utveckling, vilket närmare kommer att behandlas i det följande.

Ett annat ålderdomligt och närbesläktat element är de enkla kluvna och bakåtböjda avslutningarna på armar och ornament (Fig 92). Mestadels är dessa tungor emellertid rundsmidda, mer eller mindre upprullade eller bakåtböjda i eleganta slingor (Fig 93). I gravkorsmaterialet finns inga fasta gränslinjer mellan de olika utformningarna. De enklare utklyvningarna påträffas i medeltida smide. Ett utomordentligt tydligt exempel finns på tornporten till Fole kyrka på Gotland, vilket beslag Hellner daterat till 1100-tal. Han tillägger, att ornamentet är besläktat med liknande dekorationer på dörrar av andra typer från samma tid (Hellner 1960, s 20). Och i sitt stora arbete om Vasatidens dekorativa smide anmärker han generaliserande: "Metoden att klyva ett bandjárn och rulla de olika delarna är det naturligaste sättet att skapa ornament i järn" (Hellner 1948, s 197).

De enklare ändutklyvningarna är relativt ovanliga på smideskorsen, och förekommer i huvudsak på ringkorsen, vanligast i sydvästligaste Värmland och norra Dalsland, där de i vissa socknar uppträder på alla kors, medan de i andra är mera ovanliga. Oftast har sådana kors hög ålder. I nordvästra Värmland förekommer dessa ändutklyvningar ganska ofta på kombinerade ring- och flerarmade kors. Dessutom uppträder de utanför detta kärnområde här och var i Värmland och Dalsland och då i allmänhet på äldre ringkors som i Södra Råda, Segerstad och Nedre Ullerud (alla Vrml). I enstaka fall har de också kommit till användning på de triangelformade som i Östra Ämtervik (Vrml) och Järn (Ds). Utanför Värmland och Dalsland är sådana utsmyckningar mycket sällsynta. I de fall de förekommer, är de knutna till ringkors, som dock inte är särskilt gamla.

Pilspetsformade ändavslutningar är också ett ålderdomligt utsmyckande element. Det möter oss, om än inte särskilt vanligt i det rika beslagsmidet på medeltida kyrkdörrar och kistor³⁰ och mera vanligt på draglåsbeslag från Dalarna, som i många fall har medeltida ursprung (Erixon 1942). Dessutom uppträder det mycket vanligt från senare tid på gångjärnsbeslag till kistor och dörrar.³¹

På gravkorsen återfinns den pilspetsformade ändavslutningen på arm, stam eller ornament, vanligast på ringkors och en- eller flerarmade kors, men också fast mera sällsynt på de triangelformade. Särskilt frekvent

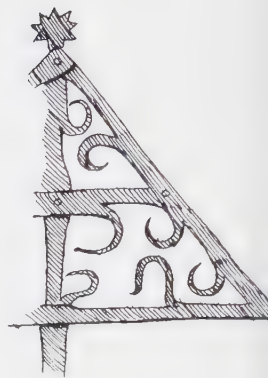

Fig. 91 Utkluvna tungor på triangelformat kors, Eks härad nr 1 (Vrml), 1766.

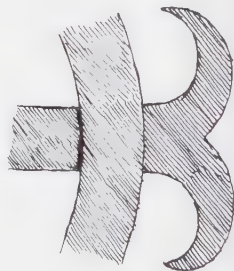

Fig. 92 Kluven ändavslutning, Häbol nr 4 (Ds), o.d.

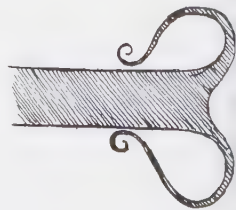

Fig. 93 Kluven ändavslutning med rundsmidda tena, Blomskog nr 4 (Vrml), 1794.

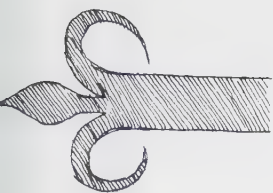

Fig. 94 Sammansatt kluven
ändavslutning, Lidhult nr 4
(Sm), 1765.

påträffas den i Värmland. På de enarmade, som ju har mycket hög ålder, är de signifikativa (Fig 43). I Dalsland saknas praktiskt taget ändavslutningar av denna typ, sannolikt då man hållit fast vid de utklurna järnen som ovan berörts. I Småland är de pilspetsformade ändavslutningarna knutna till ringkorsen i landskapets västligaste del, där de inte sällan uppträder 100-procentigt (Fig 94).

Hänglöv eller "lövkläppar", som de ofta kallas, är en av smideskorsens mest iögonenfallande detaljer. Liknande hänglöv har påträffats på melonformade knappar i Meldorf, Nordfriesland, daterade till omkring 1300 (Fjellström 1962, s 41, bild 32, 43, 47). Phebe Fjellström anser, att de förmedlats till Norden under medeltiden (a.a, s 41). På 1700-talet är löv en vanlig dekorativ utsmyckning på ljusstakar och takkronor i smide (Åberg 1968). Hellner anser dem som närmast "obligatoriska" på ljusstakar från denna tid (Hellner 1960, s 79).

De påträffas på alla typer av smideskors inom hela det undersökta området, ett förhållande, som i och för sig understryker hänglövens höga ålder. Vanligast förekommer de i Värmland och Dalsland, där de generellt smyckar 80–100% av gravkorsen i de olika socknarna. Det finns dock här vissa intressanta regionala skillnader. I Dalsland har de praktiskt taget i hela landskapet utnyttjats 100-procentigt, men inom ett begränsat område på norra Dalbosläkten utnyttjades de endast på mellan 45–80% av korsen. Avvikelsen hänger samman med förekomster av klockformade kors. I många fall dekorerades dessa med utklyvningar ur de tvärgående armarna. Ett sådant dekorativt mönster lät sig endast med svårighet anpassas till en utsmyckning med hänglöv. En efterhandsbedömning avslöjar alltså en hög grad av medvetenhet vid användandet av de dekorativa medlen. I Östergötland och nordöstra Småland har hänglöven använts mindre vanligt. I vissa socknar saknas de helt, medan de i andra återfinns på 70–80% av korsen. Den begränsade förekomsten kan skyllas på den rikt utvecklade bandjärnsutsmyckningen, som är relativt sen. Västra Småland däremot överensstämmer mycket nära med Värmland och Dalsland. Hänglöven är här lika vanliga eller påträffas på 75–100% av gravkorsen på samtliga kyrkogårdar.

Ett annat vanligt ålderdomligt element är spiralvridningen, som användes vid utformningen av stammen eller mer sällsynt andra delar av korsen. Även här möter vi en gestaltning med lång tradition. Inom den medeltida gravvårdskonsten förekommer inte sällan på gravstenshällar ett inhugget kors med spiralvriden stam eller s k repstav.³² Även dopfuntar från samma tid försågs ofta med en rundlöpande repstav, som i all synnerhet på de enklare, kanske särskilt vanliga i Värmland och Dalsland, utgör ett iögonenfallande karaktäristikum (Hallbäck 1959, 1965). Inom smidet påträffas utformningen på halsringar och hankar bland Birkafynden (Arbman 1940) och senare på t ex ljus- och blossomhållare från det medeltida Lödöse.

På smideskorsen möter vi den spiralvridna stammen företrädesvis på ringkorsen, och i norra Klarälvsdalen också på de flerarmade (Fig 95). Triangelformade liksom också yngre korsformer saknar däremot ofta detta element. Så t ex går det en högst påtaglig gräns ungefär mitt genom Dalsland mellan ringkorsen i norr och de söder därom förekommande korsfor-

merna. Den spiralvridna stammens sydgräns sammanfaller här med ringkorsens. Även annorstädes är den spiralvridna stammen i allmänhet knuten till ringkorsen. Vanlig är den dock inte. I Östergötland och Småland är endast 25% av ringkorsen försedda med sådan stam. De flesta ringkorsen i Östergötland har således slät stam, trots att några av dem är relativt tidiga. Förhållandet är detsamma i västra Småland. Tjustbygden intar emellertid en undantagsställning. Tvärt emot vad man måhända kunde förmoda, är spiralvridning här relativt vanlig. Korsen i Tryserum, Ukna och Västra Ed är till 60% försedda med spiralvriden stam, trots att de är relativt sena. I huvudsak är utformningen knuten till en korstyp, till öglekorsen, som ju har en lång och "naken" stam, som kan sägas vara väl lämpad för en sådan profilering.

Slutligen skall vi också bland ålderdomliga detaljer observera en enkel i järnet inhuggen dekor, som mera undantagsvis kommit till användning. Den består av inhuggna sicksackband, punkter, små bågar, långslöpande linjer m m (Fig 111). Dekoren har förhistoriska anor och förekommer t ex bland Birka-fyndet, där den uppträder på järnarbeten, som pilspetshalsar, remsöljor, beslag av olika typ, och på ben- och hornarbeten som t ex handtag och kammar, och på keramiska arbeten (Arbman 1940). På medeltida beslagsmide är samma utsmyckning mycket vanlig, (Wrangel 1928, s 28) liksom på ben- och hornarbeten från samma tid.³³

Denna anspråkslösa dekor finns på flera äldre korstyper, framförallt på ring- och öglekorsen. Vad gäller de senare har den mestadels utnyttjats i form av sicksackband på det släta partiet av stammen, där "öglorna" är fästade. Därigenom har den kommit att verka som en slags förbindande länk mellan de spiralvridna stampartierna ovan och nedan denna punkt. I allmänhet kan man inte koppla samman dessa inhuggningar med verkligt gamla kors. De flesta är från 1700-talets senare hälft. Förekomsten av en sådan dekor tycks därmed inte primärt hänga samman med det enskilda korsets ålder och förankring i traditionen, fast mera med noggrannheten vid arbetets utförande. Så t ex är alla de vackert detaljbearbetade ringkorsen i Horn i Östergötland försedda med inhuggen dekor. Likaså har de väl genomarbetade centralvärmländska ringkorsen en enkel inhuggen dekor av denna typ längs flöjlarnas kanter (Fig 111).

Alla dessa mer eller mindre vanliga drag med medeltida eller äldre rötter bidrar till att ge många gravkors en ålderdomlig prägel. Lokalt utnyttjades de, under hela den tid smidda gravkors var i bruk. Och när de, som inte sällan skedde, användes flera tillsammans på en och samma korsform, fick den en påtagligt ålderdomlig karaktär. I första hand gäller det ringkorsen. Men denna deras karaktär liksom vissa andra kors, är inte utslutande att härleda ur några enskilda elements lätt påvisbara ålderdomlighet. Andra faktorer medverkar, som är mindre lätta att härleda men likafullt verk-samma.

Studerar vi medeltida beslagsmide, som det kommit till uttryck på kyrkdörrar och kistor, finner vi, att dessa arbeten präglas av en yttäckande stil.³⁴ Trots rikedom i motiv härskar här oftast en enkel ordning. Genomgående är smidet arrangerat i klart särskilda fält med sina karaktäristiska for-

Fig. 95 Växelvís spiralvriden stam, Laxarby nr 1 (Ds), 1791.

mer. Varje sådant fält uppvisar stor figural enhet med försök till rytmisk gruppering, gärna i form av en löpande upprepning. Men kommunikationen mellan fälten är vag. Det ena fältet är fogat till det andra utan förmedlande element. Man kan tala om en additiv eller upprepande princip. Samma additiva princip utmärker också vissa gravkorstyper, främst ringkorsen. De behärskas så gott som alla av ett schematiskt, enkelt ornamentalt mönster, som blir så mycket mer iögonenfallande, som ringen är en så okomplicerad form. Tydligast möter vi den additiva karaktären hos de många mer komplext sammanställda ringkors, där flera ringar kombinerats på olika sätt, som t ex hos grenringkors eller trippelringkors.

Tradition

De många ålderdomliga drag, som redovisats i föregående avsnitt avslöjar en betydande traditionalism inom gravkorssmidet. Men de säger inget om de olika gravkorsformernas ålder och faktiska traditionsfasthet. Här skall vi studera just denna formens fasthet.

Traditionsbegreppet, som är så centralt inom etnologin, används här för att beteckna något upprepat eller kontinuerligt, en traditionskedja (Hultkrantz 1960, s 229 f). I en mer vittfamnande studie som denna visar det sig svårgripbart. Men vårt material är väl lämpat för en traditionsstudie då formen, tiden och rummet är kända faktorer. Men självklart äger studien sina gränser, de gränser som materialet själv sätter och som ibland känns besvärande.

Som vi skall finna är traditionsbegreppet mycket svårgripbart. Det når fram till den punkt, där traditionen upphör eller till den chockerande nyhetens nedslag. Till sin karaktär är det växlande och till sin kvalitet relativt. Traditionens högsta kvalitet återfinns i upprepning, i vårt fall i en upprepning av en viss gravkorsform. Men en sådan klassifikation måste ges en viss vidd, då korsen aldrig tillverkades efter mall. Det är ingenstans möjligt att så att säga lägga formerna täckande på varandra. Det jag här först skall visa exempel på är den tradition, där överensstämmelserna är påfallande och skillnaderna obetydliga. Dessa senare inskränker sig till skillnader i utsmyckning, dimensioner eller proportioner.

En sådan tradition av någorlunda räckvidd är ganska ovanlig. Oftast är den rumsligt mycket begränsad, inte sällan till den enskilda socknen. Men i sydvästra Värmland och norra Dalsland är den knuten till ett större område omfattande socknarna Karlanda, Blomskog, Västra Fågelvik, Nössemark, Håbol och Vårvik (Jfr bilaga 3)³⁵. Här är enkelringkors och koncentrisk ringkors praktiskt taget allena rådande och utformningen fast under hela den tid gravkors användes. Sammantaget för området som helhet varar denna fasta tradition i cirka 200 år, vilket framstår som helt särklassigt. Inom området finns dock ett par socknar, Östervallskog och Töcksmark, där dessa kors dominans bröts redan under 1700-talets senare hälft.

På södra Dalboslätten utbildades "livsträden" vid 1700-talets slut. I de få socknar det här är fråga om bildar de i Frändefors och Sundals Ryr ensamt tradition. I Sundals Ryr är den 90 år men i övrigt betydligt kortare och i

Frändefors kan endast en 10-årig tradition avläsas i bevarat material (Jfr bilaga 3).

Även i övrigt möter en relativt blygsam fast tradition. De tämligen formfasta korsen med S-formade järn i Vadsbro i Västergötland uppvisar sammanlagt en 80-årig tradition (Jfr bilaga 3). Enkelringkorsen i västra Småland har samma avläsbara traditionsdjup dock inskränkt till enbart två socknar, Bosebo och Kållerstad (Jfr bilaga 3). Ytterligare någon enstaka ort kan uppvisa lika lång fast tradition, men i allmänhet är den betydligt kortare. Som regel beror det på att olika korstyper avlöst varandra eller på att en viss form utbildades så sent, att en djupare tradition inte kunde nås innan smidesvårdarna gick ur bruk.

Resultatet kan måhända synas överraskande med tanke på den roll som tillskrivits traditionen. Men inskjutna reservationer är naturligtvis viktiga. Vi kan inte avgöra om traditionen är den faktiska, eller mera konkret är det inte alltid möjligt att bestämma när den etablerades. Dock bör här, vid en utblick över materialet, påpekas, att de flesta kors kan klassifieras som tillkomna inom en fast traditions ram. Med fast tradition syftar jag då i första hand på upprepningsdimensionen och mindre på tidsdimensionen.

Vidgar vi traditionsbegreppet och ger det en allmän kontinuitiv innebörd vidgas emellertid vårt synfält avsevärt. I det vida fältet mellan traditionalism och nyskapande träder vi långt in i nyskapandet utan att därför släppa kontakten med traditionen. Varje förändring av en viss form bygger på det tidigare tillgängliga. Traditionsbegreppet har därför vid tillämpning, och dess relevans upphör först vid den oförmedlade nyhetens nedslag. Men begreppets kvalitet blir naturligtvis inskränkt av förändringens omfattning. Vid avgörande utvecklingsprocesser fäster betraktaren gärna och med rätta större vikt vid det nya än vid kvardröjande reflexer av en äldre formgestaltning. Men likafullt är dessa reflexer viktiga, då de speglar traditionens begränsande betydelse.

Det kanske bästa exemplet på denna traditionens betydelse vid radikalt nyskapande är de sydvästdalsländska korsen. Särskilt utvecklandet av Typ 3 erbjuder ett givande studium av en överraskande formförändring under traditionens inflytande (Aarsrud 1967). En likartad utveckling ägde rum då det granlikt flerarmade korset uppstod i Segerstad. Så avgörande förändringar är emellertid ovanliga. Nästan överallt var beroendet av traditionen mera påtagligt eller om man så vill formförändringarna mindre.

De olika triangelformade korsen i Småland erbjuder ett exempel på dessa begränsade förändringar. Korstypen bildar tradition i centrala och sydvästra delen av landskapet. Men på skilda håll gavs den olika utformning. Någon enhetlig tradition för hela området förekommer således inte. Däremot uppvisar den lokala traditionen oftast stor fasthet. De många triangelformade korsen i Traryd och Göteryd tillkom under en 80-årsperiod liksom de fåtaliga i Gällaryd.

På motsvarande sätt bildar ringkorsen tradition i norra Dalsland. Här förekommer inga andra korstyper men skillnaderna mellan de olika socknarna är ofta stora liksom för övrigt ibland inom den enskilda socknen. Laxarby är ett sådant exempel, där aldrig någon fast tradition utbildades.

Skilda formlösningar avlöste här varandra, utan egentlig kontinuitet. Om man så vill kan sägas att individuella insatser här är mer lättavlästa än på många andra platser. I Ånimskog och Silbodal däremot avlöstes en äldre form av en yngre. D v s en fast tradition avlöstes av en annan. Så t ex gick trippelringkorsen ur bruk i Ånimskog, när grenringkorsen introducerades. De infördes tydligen från Fröskog, där de användes i 90 år (Jfr bilaga 3).

Övre Klarälvsdalen erbjuder ett likartat exempel på lokaltradition. Här bildar det flerarmade korset ensamt tradition efter att det, åtminstone i Ekshärad och Norra Ny, kom i bruk vid 1700-talets slut. Snart sagt varje socken fick sin egen karaktär. Där traditionen blev som djupast uppnådde den ungefär 100 år.

Norra Dalboslätten domineras av en grupp varandra närstående kors (Aarsrud 1967). Traditionen är här knuten till tre tämligen likartade utformningar, triangel-, båg- och klockformade kors. Genom att dessa närbesläktade korsformer användes utan att sammanblandas, är det tydligt, att de också uppfattades som särskilda och olika. Sammantaget för hela området uppvisar typgruppen ett betydande traditionsdjup på drygt 100 år. Traditionen inom denna bygd är emellertid värd en närmare presentation. Som vanligt om vi går till socknen, det verkliga traditionsplanet, är de enskilda och klart daterade korsen relativt få, trots att totala antalet här är stort. I Skållerud fanns före 1750 endast triangelkors. De avlöstes sedan i början av 1760-talet av ett par bågformade men framför allt av de klockformade, som sedan praktiskt taget ensamma upprepades fram till 1825. I Järns socken finns ett ganska stort antal kors från 1760- och 70-talen. De triangelformade är i majoritet, men sedan överväger de klockformade. I övriga socknar dominerar än den ena än den andra utformningen. Traditionen ser alltså lite olika ut i de skilda socknarna och traditionsdjupet för den enskilda korsformen växlar dem emellan. Det är också tydligt att man undvek att använda de olika utformningarna samtidigt (Bilaga 3).

Iakttagelsen har betydande räckvidd. I själva verket är det mycket ovanligt att finna en tradition, där olika korstyper användes samtidigt. Enda egentliga exemplen återfinns i Tjust. Här utnyttjades några korstyper simultant under flera årtionden, i Ukna i minst 60 år. Men även i Ukna är det tydligt hur en korstyp favoriserades (Fig 76). Liksom på Dalboslätten kan man konstatera att formfastheten inom varje huvudtyp är påfallande.

Traditionen ter sig alltså högst olikartad till kvalitet och karaktär. Allmänt sett kan sägas, att ju smalare vi gör vårt synfält i rumslig bemärkelse desto entydigare framstår traditionen. Dess lokalbundenhet är iögonenfallande. Man kan generellt tala om en tydlig sockenkaraktär. D v s korsen inom en viss socken skiljer sig från dem i de angränsande även om samma huvudtyp har kommit till användning. En sådan sockenkaraktär kan ha betydande traditionsdjup. Traditionen är därmed också lätt överblickbar. Men lämnar vi det verkliga traditionsplanet, socknen, får traditionen oftast en annan karaktär, och vi tvingas vidga begreppet. I allmänhet kan vi då avläsa en djupare för hela området gemensam tradition men kvaliteten är mer svårtydd. Men likafullt är det naturligtvis relevant att tala om tradition även om begreppet tvingas bli mera allmänt.

Vi kan också konstatera att här föreligger en påtaglig skillnad mellan den faktiskt avläsbara gravkorstraditionen och den ålderdomlighet, som i många fall uppenbaras vid ett studium av vissa enskilda drag. Dessa är, som tidigare visats, särskilt vanliga på ringkorsen, som också uppvisar den högsta faktiska åldern. Även om denna är aktningsvärd, pekar anhopningen av ålderdomligheter just hos denna korstyp på att den har högre ålder än vad som kan utläsas ur materialet, vilket också tidigare framförts som en förmodan. Det är därför inte alldeles osannolikt, att ringkorsen kan ses som något av en förmedlande länk mellan det medeltida dekorativa smidet och det relativt sena gravkorssmidet.

Ett traditionsstudium bör emellertid inte enbart omfatta formalia. Frekvensaspekter kan ge intressanta dimensioner på traditionen. Det är självklart att en viss frekvens måste föreligga för att en tradition skall kunna anses etablerad, och desto högre frekvens ju intressantare för ett studium. Annorlunda uttryckt avslöjar en hög frekvens en hög grad av acceptering av en företeelse. Tidigare har konstaterats, att smidda gravkors var en ovanlig gravvårdsform även i socknar, där de är högfrekventa i vårt material. Även här var de alltså vagt integrerade i allmogens begravnings sed. Ekshärad och sannolikt angränsande socknar står som det i särklass bästa exemplet på en någorlunda etablerad sed. Här upprepades en huvudform under lång tid. Gränsbygden mellan Värmland och Dalsland är ett annat sådant exempel, där utformningen i stort sett upprepas årtionde efter årtionde i ett par hundra år, men inte så frekvent som i Ekshärad. Från västra Småland möter vi också en enda någorlunda välintegrerad formtradition, dock i bevarat material inskränkt till enbart ett par socknar, och såvitt man kan se till en relativt blygsam tidsrymd.

En djup gravkorstradition sammanfaller alltså gärna med en fast utformning och en högfrekvent förekomst. Formfasthet, traditionsdjup och god integration tycks således sammanfalla. Kanske man generaliserande vågar påstå att traditionen sedan den väl etablerats tenderar att regenerera.

Undantagen från denna regel representeras av norra Dalbosläkten och Tjust. Djup tradition och frekvent användande är här inte knuten till en form utan flera. Även om en favorisering av en viss form skedde är det tydligt att man fäste mera avseende vid smidesvården som sådan än vid dess gestaltning.

Traditionen och beroendet av traditionen är utmärkande för gravkorsens formvärld. Men den tillmättes knappast i sig något egentligt värde annat än möjligen i trakter, där den var välintegrerad. Tvärtom föreligger det en uppenbar benägenhet att acceptera nya eller avvikande former. Det är, som påpekats, mycket ovanligt, att en äldre form lever kvar vid sidan av en yngre. Att dessa senare oftast står i beroende av de förra beror troligen mindre på en känsla för tradition än på brist på nya formimpulser.

3. Aspekter på förändring och nyskapande

Man kan tveka vid benämningen av den process, som lett fram till nya former. Jämför man äldre med yngre, kan de vid ett första påseende förefalla att ha föga med varandra att göra. Men vi kan nästan alltid vid en närmare undersökning påvisa en mer eller mindre tydlig kontinuitet.

Inledningsvis kan man hänvisa till människans allmänna behov av att smycka och pryda och det därmed sammanhängande att ändra och förnya en gång givna former och mönster. Flera forskare talar om leklynnets som en drivande kraft, som enligt t ex Prinzhorn ger impulser till ett spontant formande utöver det nödvändiga (Prinzhorn 1926, s 12) och enligt Boas tar sig uttryck i ett experimenterande med teknik och material, som leder till nya mönster (Boas 1955, s 152). De flesta bedömare anser dock, att förändringar och nyskapande inte är framsprungna i första hand ur ett renodlat formfabulerande utan snarare är att se som reflexer av ändrade förutsättningar.³⁶ D v s förändringar av formen beror på förändrade ekonomiska, sociala, ideella eller religiösa faktorer. Vi skall återkomma till detta.

Här skall vi tills vidare analysera några konkreta faktorer som har intresse vid vårt studium av formförändringar. Det synes möjligt att direkt ur materialet avläsa vissa förhållanden som haft betydelse härvidlag. Dessa förhållanden är att betrakta som återkommande situationer, som rymmer potentiella möjligheter till skapande aktivitet. Situationen eller faktorn har således allmänprägel.

Material och teknik

Det är på sin plats att påpeka, att förändringar liksom form överhuvudtaget givetvis står i ett visst beroende av det material, som kommit till användning. Varje material har sina karaktäristiska egenskaper, som så att säga anger ramarna för dess möjligheter. Det är således inte självklart att överföra en form i ett material till ett annat, utan att formen och karaktären i något avseende ändras. Det är i allmänhet inte heller möjligt att utveckla en viss given form på samma sätt i ett annat material. Varje material har alltså inte bara sina begränsande möjligheter utan också sina nyskapande förutsättningar.

Det järn man hade att arbeta med, och som det fanns allmän tillgång till i gravkorsbygderna var stång- och knippjärn, d v s järnstänger av grövre och klenare dimensioner. Längden uppgick i allmänhet till 5–7 alnar, medan bredden var 1,5–2 tum och tjockleken omkring 0,5 tum eller klenare för knippjärn (Stämpelbok 1694–1711). Från omkring 1800 eller något senare hade man dessutom i vissa trakter tillgång till valsat bandjärn.³⁷

Stångjärnet måste för att kunna användas vidarebearbetas, utsmidas. Därvid upphettades det och blev mycket formbart, vilket utgjorde förutsättningen för en rikare formgestaltning, än vad som eljest möter inom

gravvårdstillverkning i annat material som sten och trä. Man kan säga, att själva utsmidningsprocessen var direkt kopplad till en formbildande möjlighet eller rent av kunde erbjuda ett skapande, gestaltande moment. Formbarhetens främsta karaktäristika består i att järnet så lätt kan ges en mjuk och rytmisk kurvatur.

Periferiens betydelse

Korologiska förhållanden förefaller intressanta vid studiet av förändringar. Av vårt material synes det möjligt att påvisa, att avvikelserna från en given grundtyp inte sällan påträffas utanför dess kärnområde. Annorlunda uttryckt är det i periferin till huvudtypens utbredningsområde, som avvikelserna från grundutformningen är störst. Det är emellertid vanskligt att avgöra betydelsen av denna perifera faktor ensam då den perifera situationen är svår att fastställa, eftersom korsformerna undergått spridningsförlopp, som inte alltid låter sig rekonstrueras. Dessutom uppträder ofta andra korsformer vid periferin, varigenom influenseffekter gärna uppstått. Men i Skåne, där korsen är betydligt yngre än inom andra delar av inventeringsområdet, är förhållandena mera lättbedömbara, då utbredningsbilden här är mer ursprunglig. Expansionen mot söder skedde här i ett tomrum. Landskapets nordvästra del behärskas av kors med en korsformad stomme kring vilken bågformigt svängda bandjárn applicerats i ett symmetriskt arrangemang (Fig 96). Utbredningsområdets centrum återfinns i N och S Åsbo härader. Såväl i öst som väst men framförallt i syd möter många från grundutformningen avvikande kors (Fig 97).

Det är möjligt att de olikformade triangelkorsen i Småland är en reflex av perifera situationer. Från och med omkring sekelskiftet 1800 är här tre varianter utbildade. Den enklaste, vanligaste och äldsta, Östbovarianten, uppträder i utbredningsområdets västra del, och de båda andra med förändrat basparti öster därom, varav en med vid spridning ända upp mot Tjust.

Ett föga uppenbart men mycket intressant exempel på den perifera betydelsen möter vi i Värmland-Dalsland, inom ringkorsens utbredningsområde. En kortfattad rekapitulering av korsformernas utbredning är därför befogad. Längst i väster från Håbol i söder till Karlanda i norr, återfinns så gott som uteslutande enkelringkors eller koncentriska ringkors, inte sällan med mycket hög ålder (Fig 15). Öster därom dominerar grenringkors, varav de äldsta är från tiden strax efter 1700-talets mitt eller betydligt senare än de äldsta korsen längre västerut. Söder och öster om detta område möter dubbel- och trippelringkors av ungefär samma ålder. Ringkorsen har alltså inom dessa båda skilda områden givits nästan identisk utformning. Det ena området sträcker sig från norska gränsen i sydöstlig riktning längs Glafs fjorden till Väneren, det andra genom centrala Dalsland från gränsen i väst till Väneren. Dessa båda bälten, endast 2 å 3 mil breda, bildar en omslutande ram kring övriga ringkors. Då Glafs fjordsbäckenet och centrala Dalsland inte stått i något direkt påvisbart samband, bör vi här stå inför en högst anmärkningsvärd parallellutveckling.

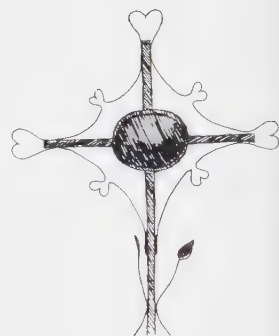

Fig. 96 Össjö nr 4 (Sk), odat.

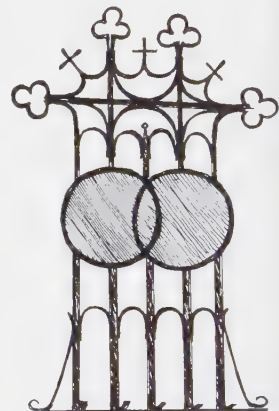

Fig. 97 Annelöv nr 1 (Sk), 1855.

Någon tillfällighet förefaller det inte heller att vara, då vi återfinner, om än i avsevärt blygsammare skala, motsvarande förhållanden i Småland. Ringkorsen uppträder ju här i landskapets västligaste del, medan de triangulära dominerar längre öster ut (Fig 21). Men här uppträder också enstaka ringkors som en påminnelse, får man förmoda, om ett äldre mer sammanhängande utbredningsområde. Det intressanta är, att några av dessa östliga ringkors är utformade som dubbelringkors. Allt pekar på att den perifera situationen har givit upphov till i stort sett överensstämmande formlösningar i vitt skilda områden.

Mötet mellan olika former

En annan faktor av mer uppenbar betydelse för uppkomsten av nya former är mötet mellan olika gravkorstyper. Ofta har man därvid helt enkelt kombinerat formerna. Ett exempel är de triangelformade korsen i Sunnerbo som ofta försetts med en ring inom triangeln (Fig 61). Ringformen bör rimligtvis ha inlånats norrifrån, från de här vanliga ringkorsen. Kombinationen får sägas vara enkel, och någon förändring av de båda grundformerna har inte skett. Ringen har fått en utfyllande roll, och man ansåg sig tydligt kunna slopa utsmyckningen. Den strama enkelhet, som således utmärker dessa kors, bör alltså vara en direkt följd av kombinationen.

I centrala Småland återfinns en annan kombination med triangel och ring. Här är den senare placerad ovanför triangeln. Några konsekvenser för formen har kombinationen dock inte fått. Möjligen kan också de triangelformade korsen med basbåge, som finns inom detta område, ha uppstått som ett resultat av mötet mellan samma båda korsformer. Det föreligger åtminstone teoretiska möjligheter för ett sådant möte, genom att ringkorsen troligen tidigare förekom också i dessa trakter. Hypotetiskt skulle därvid ringkorsets tvärarm ha anbragts sammanfallande med triangeln bas och den nedre ringhalvan slopats (Fig 65).

Ytterligare exempel på betydelsen av mötet mellan två former kan anföras från södra Dalsland. Mest anslående och för framtiden mest betydelsefullt blev mötet mellan Dalboslättens klockformade kors och ringkorsen i norr, som av allt att döma gav upphov till de gravkors, som jag kallat Typ I (Aarsrud 1967, s 14). Dessa låg ju till grund för den senare anmärkningsvärda utvecklingen av yngre korsformer i landskapets sydvästra del.

I Bolstad och Gestad på Dalbosläätten förekommer några klockformade kors, som försetts med kryssande järn. Dessa kors uppträder alltså i periferien för de klockformades utbredningsområde. De kryssade järnen har troligen lånats från de söder därom förekommande "livsträden", där just detta element inte minst hos de äldsta är ett karaktärstik. Exemplet skulle erbjuda föga av intresse, om inte sedan det timglasformade korset troligen utvecklades ur denna kombination (Aarsrud 1967, s 9 f).

Slutligen kan nämnas de centralvärmländska ringkorsen, som framvuxit ur mötet mellan å ena sidan ringkorsen och å andra de en- och flerarmade korsen.

Gemensamt för dessa båda faktorer, såväl den perifera som mötet mellan två korsformer, synes vara, att båda rymde ett osäkerhetsmoment. I det senare fallet förelåg en valsituation och därmed en osäkerhet som inte sällan resulterade i att man försökte kombinera de aktuella korsformerna. Vad gäller den perifera faktorn bör osäkerheten emanera ur själva spridningen d v s överföringen från en socken till en annan. Man kan förmoda att formen, "förlagan", var ofullständigt känd av den som introducerade den i den mottagande socknen.

Men en reduktion av den perifera faktorn till en så närmast självklart enkel nivå torde knappast motsvara begreppets alla dimensioner. Det moment av traditionslöshet, som här finns inrymt, bidrog troligen i sig till en större frihet eller enklare, avsaknaden av en bundenhet till traditionen borde medge möjlighet till egna initiativ. "Förlagan" skulle då ha tjänat mindre som förlaga i egentlig mening, fast mera som inspirationskälla, eller frigörande av kreativitet. Tydliga exempel på detta är dock sällsynta. Vi må återvända till Skåne för att finna så klara avvikelser från ursprungsformen, att de kan anses medvetna. Dessa kors i periferin är udda d v s starkt avvikande till formen och enstaka till förekomsten. Förhållandet gör det möjligt att avläsa den individuella insatsen. Men det kreativa momentet i den perifera situationen bör även annorstädes ha haft sin verkan.

Ornamentiken

Varje gravkorstyp har i stort sett sin karaktäristiska utsmyckning varmed avses såväl dess former som dess placering. I de flesta fall är den underordnad helhetsformen, typen. Den spelar då en livande, utfyllande och smyckande roll. Ibland kan den emellertid få en storslagnare uppgift. I vissa fall kan det vara svårt att avgöra om utsmyckningen skall uppfattas som enbart dekorativ eller som en del i uppbyggnaden av helhetsformen. Man kan här tala om en gränsöverskridande tendens. Ett exempel är de många korsen i Ekshärad, som försetts med ornament ovan och nedan armarna. Men vi kan lika gärna betrakta dem som mycket korta armar. Möjligen spelade dessa ornament en utlösande roll vid utvecklandet av de större och yngre, mångarmade korsen i socknen. Därvid skulle ornamenten helt enkelt förlängts eller ombildats till egentliga armar och nya ornament placerats ovan och nedan dessa. Man skulle således under bibehållande av helhetsformen ha tillvaratagit en inneboende möjlighet till förändring.

En mer anmärkningsvärd roll tycks kunna tillskrivas dekoren på de triangelformade korsen i Småland. De båda äldsta (varav ett från Blekinge) har smyckats med utklyvningar med en tydligt utfyllande karaktär (Fig 62). Båda har järnen placerade i korsets plan, varför dekoren framträder i kraftfull siluett. De flesta kors i Småland har emellertid sidojärn, och inte sällan också basjärn, ställda i 90°-vinkel mot planet, varigenom hela uppbyggnaden fick en spensligare karaktär. Men genom denna ändring fick man möjlighet att på ett lättare sätt fästa likartade dekorativa element, fast av bandjärn, med bibehållande av det nämnda utsmyckningsmönstret (Fig

64). Den kraftfulla dekorativa verkan, som möter på de båda äldsta korsen har därvid dock gått förlorad. Det förefaller inte omöjligt att den 90°-iga vridningen av järnen, framträdde för att man på ett enkelt sätt skulle kunna bibehålla mönstret med en förenklad teknik.

Utvecklingen av utsmyckningen gick sedan delvis skilda vägar. Dels knöts den till sidorna, dels fick den en utfyllande uppgift inuti triangeln. I nordöstra Småland renodlades dessa tendenser. Framför allt i socknarna Djursdala, Odensvi och Locknevi växte den inre utsmyckningen ut till en inte sällan i eleganta slingor mer eller mindre täckande bandjärnsdekor (Fig 67). Flera av dessa senare kors har lämnat den triangulära formen till förmån för en omvänt hjärtformad, varvid alltså sida och bas utgöres av *ett* järn, som nedtill svängts i en båge in mot stammen.

Den andra utvecklingslinjen består i att den långslöpande dekoren accentuerades, som t ex i Dalhem (Fig 69). Men längre söderut, i framför allt Hallingeberg och Hjorted, koncentrerades utsmyckningen kring basen (Fig 68). Här utbildades en dekor med stora upprullade bandjärn under den samma. Som vi tidigare har sett, ledde denna utsmyckning fram till en fullständig förändring av triangelformen, genom att partiet under basen kom att tillmätas samma betydelse som det ovanför. Därigenom utbildades sannolikt det rombformade korset i denna bygd, liksom också bandjärnskorset (Fig 85).

Den från början tillämpade utsmyckningen spelade således av allt att döma en avgörande roll vid detta skeende. Men samtidigt framträder här och var en vilja till förändring av triangelformen. I Dalsland förekommer kors med bågformigt svängda sidor och klockformade kors. Till dessa senare finns några motsvarigheter i norra Småland. Här focuserades i övrigt intresset till korsets basparti, som kunde ges en vågformad kurvatur. Gemensamt för nämnda gestaltningar är att de representerar en mjukare formgivning, som kanske kan ses som en strävan att tillvarata smidets möjligheter. I norra Småland är denna tendens till upplösning av triangelformen iakttagbar redan före 1700-talets mitt. Respekten för den givna formen var därmed bruten och bandjärnsdekoren tilläts växa ut på det sätt som skedde. Med facit i hand kan det förefalla följdriktigt, att det omgestaltande intresset knöts till baspartiet. Men utvecklingsförloppet är överraskande i den meningen att en ursprungligen underordnad dekor bidrog till att upplösa en etablerad gestaltning. – Som kommentar må tillfogas att "slutresultatet", bandjärnskorset, ter sig skäligen enkla. De avviker såtillvida från andra kors med motsvarande placering i en utvecklingskedja (se detta kapitel 5). En förklaring kan vara att bandjärnskorset är sena. Markeringen av korset, stam och arm, överensstämmer med andra gravkors som är tillkomna efter 1800-talets mitt.

Principer för omgestaltningen

Enklast och äldst är de smidda gravkorsen uppbyggda av en enda form. När den ändrades, följde man två olika principer, dels en mera primitiv, additiv, dels en mera utvecklad, syntetisk.

Med den förra principen förstås, att två eller flera former adderats till stammen. Ofta har de därvid staplats ovanför varandra, ibland okänsligt utan hänsyn till det relationssamband, som därvid uppstått. Flera kors i Nor och Segerstad (Vrml) uppvisar en sådan primitiv gestaltning (Fig 37). Men vanligtvis har man strävat efter att sammanställa korsets olika delar till en mera harmonisk helhet. Exempel på en sådan helhetssyn är de flerarmade korsen i Värmland, där de många armarna tillsammans i allmänhet bildar en enkel, överblickbar form oftast rombisk eller triangulär (T ex fig 56 och 57). Ett annat exempel är de flesta dubbel- och trippelringkorsen i Dalsland och Värmland, där ringarna givits en uppåt avtagande diameter och ofta, som ett samlande grepp, skär över varandra (Fig 35). Ibland har den översta öppnats upptill i en lyrliknande form, varvid höjdiriktningen po-ängterats. Även hos grenringkorsen och de centralvärmländska ringkorsen har man i allmänhet sökt underordna delarna en helhetssyn efter ett enkelt regelbundet mönster.

Den additiva principen möter vi således huvudsakligen bland ringkorsen och självklart hos de flerarmade. Det innebär att den uppträder mycket vanligt i stora delar av Värmland och mångenstädes i Dalsland. Dess betydelse som formbildande faktor vid nyskapandet i dessa trakter kan knappast överskattas. Med undantag för sydvästra Småland har den i övrigt en underordnad betydelse.

Som tidigare nämnts är principens ålder hög. Motsvarigheter återfinns i medeltida och förhistorisk ornamentik. Den höga åldern är inte heller förvånande, då en sådan berikande metod i sin enklaste form torde ligga nära till hands. Hos gravkorsen uppträder den tidigt. Enstaka flerarmade kors, ibland kombinerade med ring, finns daterade redan från 1600-talets slut. I Östfold i Norge finns några dubbelringkors från ungefär samma tid.

Med den syntetiska principen avser jag en gestaltningstendens, där strävan efter en helhetsuppfattning har varit avgörande. Man har således sökt gestalta korset i *en* form eller efter en gemensam struktur. Därvid spelar inte sällan rytmiken en avgörande roll. Man kan också häri se en vilja att tillvarata järnets naturliga inneboende möjligheter till mjuk formbildning.

Denna princip kan emellertid vid en konfrontation med gravkorsmaterialet vara svår att skilja från den additiva, då den senare sällan uppträder utan influens från den förra. Några exempel må anföras. I Segerstad och Nor i södra Värmland finns ett relativt stort antal kors, uppbyggda efter en påfallande enkel, additiv metod. Dessa bågförsedda, dubbel- och trippelringkors utvecklas sedan mot en större helgjutenhet, då den syntetiska principen fick överhand. Därvid anpassades de olika formerna till en klar och entydig helhet, som hos de mest fullgångna exemplaren äger en ovanlig harmoni (Fig 51). Andra exempel på likartad utveckling är livsträden på södra Dalbosläätten (Fig 98) och Typ III i sydvästra Dalsland (Fig 113). Låt oss något närmare studera denna utveckling.

I södra Dalsland finns ett mindre antal kors, som avviker mer eller mindre tydligt från de här förhärskande korsformerna, livsträden, och den sydvästdalsländska typgruppen. Dessa avvikande kors till vilka vi också kan

hänföra ett antal dubbel- och trippelringkors är uppbyggda efter en additiv princip. De har som vi tidigare sett, sannolikt bildat utgångspunkt för livsträden. Jag har tidigare tolkat det så, att detta samlade udda material antydningssvis ger en inblick i den formvärld, som fanns i södra Dalsland, innan de nu vanliga typerna utvecklades under 1700-talets senare del. Av bevarat material är det inte möjligt att följa utvecklingens gång. Men uppenbarligen höll man vid denna omvandlingsprocess fast vid den additiva principen varvid ring, triangel och kryssade järn bibehölls som viktigaste formelement i en i övrigt osäker tradition. Det tillfälliga och nästan experimentella avlöstes efter hand av en större fasthet i kompositionen, varvid ett visst mönster utbildades, samtidigt som den additiva metoden successivt avlöstes av en mer syntetisk uppfattning. Denna tog sig framför allt uttryck i en poängterad användning av kryssade eller strålformigt placerade järn med markerat svängda ändavslutningar, och under inflytande av den upplöstes sedan troligen ringen i två bågar med sådana ändavslutningar, som blev så vanliga på de egentliga livsträden. De kan alltså sägas vara additivt komponerade men syntetiskt genomarbetade.

En likartad utveckling ägde rum i sydvästra Dalsland. Det äldsta av de för detta område typiska korsen, Typ I, kombinerar ring och klockform efter en princip, som vi måste betrakta som additiv, även om här redan från början en viss sammansmältning av de båda elementen ägde rum (Aarsrud 1967, s 14 f). Med lätthet särskiljer man dock ett övre och ett undre parti. Denna uppdelning återkommer även på de senare typerna (Typ 2 och 3, Fig 114 resp 113). Man bibehöll således den i bygden från början dominerande kompositionsprincipen. Men Typ 3 har med sina mjukt svängda järn givits en ovanligt harmonisk och helgjuten form, där varje moment är ägnat att understryka den graciöst stigande rytmen. Trots det låter sig enskilda formelement och karaktäristika utan svårighet igenkännas eller analyseras ur äldre utformningar. Men utan tvekan har tillämpningen av den syntetiska principen här inneburit ett språng i utvecklingen, ett verkligt nyskapande. Endast kännedomen om dessa gravkors utveckling gör, att vi under deras syntetiska gestaltning igenkänner den additiva princip, som utgjorde förutsättningen för deras formgivning.

Den syntetiska principen möter vi således mestadel på mera komplext sammansatta gravkorstyper. Men ibland har den också tillämpats vid förändringar av enklare former. Klockformen på Dalbosläätten kan sägas vara behärskad av denna princip, liksom en del triangelformade kors i Småland rönt inflytande från den. Ett ytterligare exempel är de omvänt hjärtformade korsen i Tjust. Principen är således förhärskande i södra Dalsland och delvis i Tjust med angränsande bygder av Östergötland men förekommer dessutom sporadiskt på enstaka orter i centrala Småland och Värmland. Av allt att döma är den senare än den additiva, då den uppträder först från 1700-talets mitt på klockformade- och hjärtformade kors.

Utvecklingen av de centralvärmländska ringkorsen följer delvis en annan gestaltungsprincip än den, vi mött ovan. De äldsta korsen inom området, från 1600-talets slut, är enkla, latinska med enhetlig utsmyckning i kryssmitten (Fig 43). De får därigenom en utpräglad centralistisk karaktär. Ett

triangelformat kors från samma tid har givits en motsvarande dekorativ utsmyckning kring kryssmitten (Fig 58). Även några enkelringkors har med sin ramlikt grupperade ornamentik rönt inflytande av denna centralistiska princip (Fig 18). Vi kan alltså tala om en allmän centralistisk strävan, som utmärker det äldre gravkorsmaterialet inom området. Den upplöstes vid kontakten med de flerarmade korsens additiva gestaltning (Fig 39). Av allt att döma fick den senare en frigörande betydelse, genom att under dess inflytande de korsformer utvecklades, som sedan låg till grund för skapandet av det centralvärmländska ringkorset, som är helt symmetriskt uppbyggt kring korsmitten (Fig 32). I och med att det skedde, ägde alltså en återgång till ett centralistiskt synsätt rum, och den äldre principen med den djupare lokala förankringen blev avgörande. Dessa kors vann sedan också en omfattande popularitet.

4. Individ och tradition

Gravkorssmidet är en anonym konst. Endast ett kors i Ekshärad (nr 14) är tydligt signerat: "GIORT AV JOHAN T". Inom föreställande folkkonst som måleri och viss textil är det vanligare med signerade arbeten, möjligen i kraft av deras i sig estetiserande inriktning. Inom smidet är ju däremot en sådan inriktning direkt ovanlig, då det huvudsakligen haft en praktisk funktion. När smeden fick en konstnärlig arbetsuppgift föll det honom tydligt inte in att signera resultatet. Han var inte van vid det. Ett fåtal smeder som tillverkade gravkors är dock kända till namnet. Att peka ut just deras produkter är vanskligt eller omöjligt. Men det är egentligen inte heller intressant för vår studie. Det viktiga här är i stället att söka utrona den individuella insatsen, d v s den enskildes betydelse i ett större sammanhang, i den anonyma traditionen. En möjlig framkomstväg tycks vara att studera förloppet vid formförändringar.

I Segerstad i södra Värmland utvecklades på 1780-talet det granlika, flerarmade korset (Kap III 3). Men förutsättningen fanns redan utbildad omkring 1760 i grannsocknen Nor, genom att vid denna tid en basbåge applicerats på de mångringade korsen. Någon omedelbar betydelse fick emellertid inte denna förändring. Först när basbågen sträcktes ut i höjdd led på bekostnad av ringarna, inträder ett avgörande skeende. Det äldsta exemplet på ett sådant kors är från år 1780 i Segerstad. Därmed upphörde tillverkningen av de tidigare vanliga, mångringade korsen i denna socken och bågar, som gavs en klockliknande form, tog över och inom mindre än 10 år var det granlika korset utbildat. Denna korsform utvecklades således under en kort tidsrymd. Det är också just vid denna tid de flesta korsen i socknen har tillkommit och de är varandra alla mer eller mindre olika. Tydligt kan man tala om ett formmässigt experimenterande eller sökande.

Utvecklandet av det centralvärmländska ringkorset har också sitt intresse i detta sammanhang (Kap III 2). I många avseende erinrar det om exemplet ovan. Även här gavs förutsättningen för den vidare utvecklingen relativt tidigt, men kom så vitt man kan se att utnyttjas först 40 år senare. Liksom i det föregående exemplet skedde detta under en period av intensivt sökande och skapande. Från 1750-talet, varifrån de äldsta centralvärmländska ringkorsen är bevarande, återfinns också de flesta korsen i de båda socknarna Västra och Östra Ämtervik, som här är aktuella.

Utvecklingen av de timglasformade korsen, som påträffas på Dalboslätt, låter sig inte följas, kanske helt enkelt för att de inte utvecklats i ordets egentliga mening. Förutsättningen för deras form förefaller vara några klockformade kors med kryssade järn som tidigast uppträder år 1830. Det äldsta timglasformade korset är endast 12 år yngre. Någon förmedlande form mellan dessa finns inte (Aarsrud 1967, s 9 f). Det är alltså möjligt, att korsformen skapades direkt ur de antydda förutsättningarna. Även i här aktuella socknar finns ett stort antal kors, daterade till tiden omkring de timglasformade korsens första framträdande.

Plötsligt och oförmedlat framträder också Typ 2 i Råggård i sydvästra Dalsland, även här i en tid av intensiv tillverkning. Praktiskt taget alla

daterade kors i socknen är tillkomna just vid denna tid eller under 1800-talets båda första årtionden.

Ytterligare bärkraftiga exempel på snabbt utvecklade nyskapelser är svårfunna. Men å andra sidan kan knappast någon i långsam takt utvecklad gravkorsstyp påvisas. Den snabba förändringen under perioder med många tillkomna kors har betydande intresse. Man får förmoda att antalet samtidigt verksamma konstförfarna smeder i en socken var mycket begränsat. Det skulle betyda, att nyskapelserna är tillkomna på enskilda smeders initiativ. Det kollektiv där smeden arbetade skulle således lämnat honom betydande frihet. Ibland förefaller den t o m ha varit så stor, att smeden kunde tillåta sig rena formexperiment.

Den individuella insatsens betydelse inom folkkonsten har särskilt starkt framhållits av Robert Kloster. Enligt honom har den en avgörande initial betydelse för grundandet av en tradition, som sedan i stort sett innebär en upprepning av det en gång givna (Kloster 1941, s 5). Sigfrid Svensson konstaterar generaliserande: "Bakom folkkonstens ur estetisk synpunkt främsta produkter står i regel individuella specialister" (Svensson 1971, s 303).

Men det udda och unika – det personligt färgade – är som vi sett ovanligt i vårt material. Det mesta ter sig som variationer på givna temata, låt vara även de individuellt betingade. Skillnaderna inom denna relativt homogena massa är ofta större de olika socknarna emellan än inom den enskilda socknen. Det är med andra ord möjligt att, inom ett vidare område, där samma huvudtyp kommit till användning, särskilja de olika socknarna eller bygderna åt. Vi kan tala om en viss socken- eller bygdekarakter. Denna karakter är svår att definiera, då den oftast inte är iögonenfallande. Skillnaderna beror på nyanser i en forms tillämpning. Det kan handla om en tätare eller öppnare gruppering, en mer eller mindre accentuerad rytmik, en mer eller mindre reslig helhet eller en annorlunda tillämpning av den ornamentala utsmyckningen. Genomgående samverkar flera faktorer vid bildandet av en sockenkarakter.

Ett exempel må anföras. På södra Dalbosläkten är 'livsträden' närmast allena råadande. De är tämligen ensartat gestaltade. Men de är inte identiska. I Frändefors är de mer komprimerade än i grannsocknarna (Fig 98), där korsen i Gestad är resligare och mer öppet uppbyggda (Fig 99), medan Sundals-Ryr-korsen är rikare sammansatta men också mer oöverskådliga (Fig 100). Trots homogeniteten i Frändefors är det inte fråga om exakta överensstämmelser. Korsen är inte tillverkade efter mall. I daterade fall är de tillkomna under en 10-årsperiod. Vi kan därför anta att, trots vissa skillnader, sockenkarakteren här är resultatet av en enskild smeds verksamhet. Överfört till ett allmänt plan kan på så sätt den initiala insatsen ha avgörande betydelse för uppkomsten av lokalkarakterer.

Men uppenbart är det inte alltid så. Ett intressant exempel på en sockenkarakters framväxt erbjuder Ekshärad. Här finns ju ett enastående rikt gravkorsmaterial bevarat. På kyrkogården står omkring 200 flerarmade kors. Typen är närmast allena råadande i övre Klarälvsdalen. De flesta socknar har sin egen karakter.

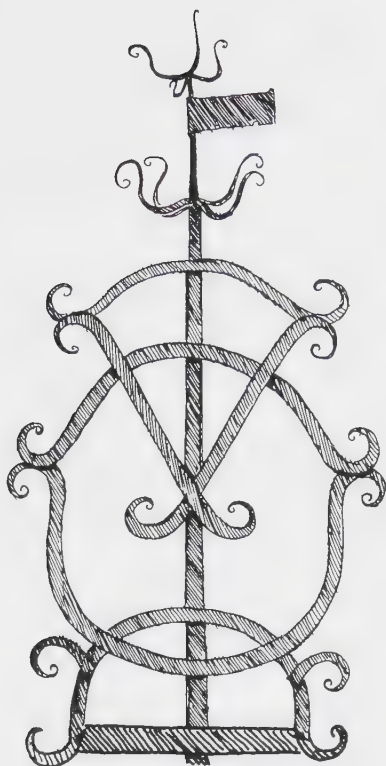

Fig. 98 Frändefors nr 5
(Ds), 1847.

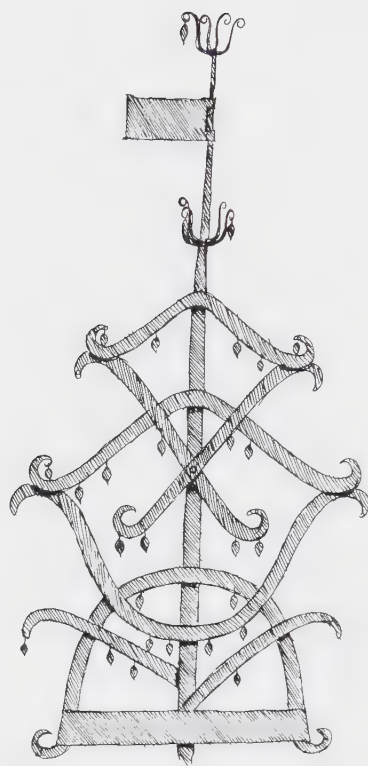
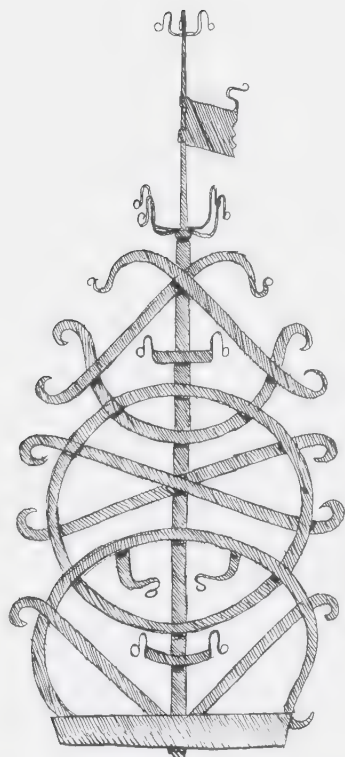

Fig. 99 Gestad nr 8 (Ds),
1848.

Utvecklingen i Ekshärad har skildrats av Brynolf Hellner (Hellner 1932). Vi skall här se den ur just sockenkaraktärens aspekt. Ekshäradskaraktären kan enklast exemplifieras av ett kors (nr 129, fig 101), det är högt (215 cm), har många relativt tätt placerade armar (5 st), som tillsammans bildar en utsträckt rombform. Dekoren är riklig, fast något schematisk. Ett äldsta dödsår är från 1841. Kors med denna utformning är inte allena rådande i socknen. Ungefär 130 st har dessa karaktäristika. De började uppträda på 1820- och 30-talen för att sedan med smärre varianter dominera gravkorsbeståndet.

De äldsta korsen i Ekshärad, efter att de triangelformade gått ur bruk är från 1700-talets tre sista årtionden. De är individuellt utformade med ett fåtal armar och andra uppbyggande element och utsmyckningar. Kors med enbart armar förekommer i några exemplar. Armarna är oftast anbragta utan hänsyn till en överblickbar helhetsform. I ett par fall uppträder dock redan nu en rombisk uppbyggnad. Utsmyckningen har redan på de äldsta flerarmade korsen många av de karaktäristika, som kom att utmärka Ekshäradskorsen. Med hänsyn till dessa äldsta kors utpräglat individuella karaktär kan det knappast råda någon tvekan om att korstillverkningen var fördelad på flera smeder. Utvecklingen är schematiskt framställd i tabell (Fig 102).

*Fig. 100 Sundals-Ryr nr 3
(Ds), odat.*

Strax före 1800 uppträder de första, fåtaliga enhetligt utformade korsen i socknens centrala del. De är försedda med 3 armar, varav den översta krökts nedåt i en båge vid stammen. De har i allmänhet triangulär uppbyggnad, men ett par rombiska förekommer också.

Endast något år senare uppträder kors med 3 eller 4 ungefär lika långa armar, som tillsammans således bildar en kvadratisk eller rektangulär form. De förekommer i samma byar som de föregående, men skiljer sig inte bara i stort utan även i detaljer så tydligt från dem, att de inte gärna kan vara tillverkade av samme smed.

Omkring 1810 uppträder en annan korsform med tre tydligt rombiskt anbragta armar. I sina äldsta exemplar framträder dessa kors samtidigt i Östra Tönnet och Basterud, två byar belägna långt från varandra. Trots det måste vi genom den i alla avseenden enhetliga utformningen ändå anta, att de tillverkats av en och samme smed.

Strax därefter eller på 1810-talet möter vi ännu en korsform, även den med en rombformad helhetsuppbyggnad, som påminner om den tidigare nämnda med krökt, övre arm. Men på dessa kors, som också är trearmade, är både den översta och understa armen svängda mot varandra. Typen vann mycket snabbt spridning över hela socknen. Men den tillverkades liksom de tidigare nämnda under mycket kort tid eller cirka 10 år, de flesta troligen av samme smed.

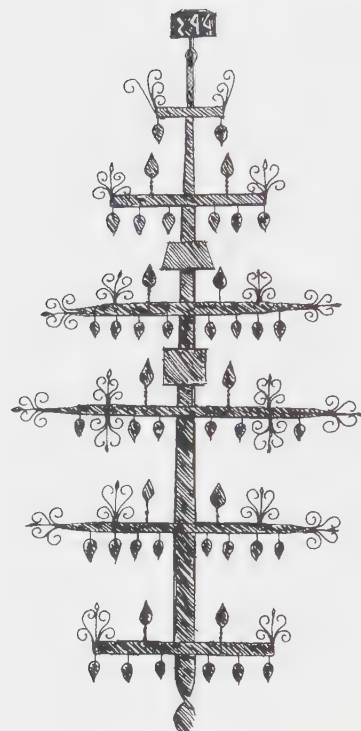

Fig. 101 Ekshärad nr 129 (Vrml), 1841.

Som ett mellanspel utan betydelse för den fortsatta utvecklingen bör några kors från socknens sydligaste del observeras, daterade till 1820 och 30-tal. De gavs en triangulär form med samma helhetsuppbyggnad och dekor som i Norra Råda. Vi kan alltså här avläsa en grannskapspåverkan från socknen i söder. Dessa kors är för de enda med ursprung från dessa byar i socknens sydligaste del. Gravkorstillverkningen upphör här på 1830-talet, och denna del av socknen deltar inte i den utomordentligt kraftiga expansion, som skedde på 1840-talet.

Från och med denna tid blir de mångarmade allenarådande, utformade efter det schema, som ovan beskrivits. Men de framträder inte samtidigt i de olika byarna. De äldsta uppträder i Hamra redan år 1812 och i Östra Tönnet år 1814 medan de i Byn, där de sedan blev mycket vanliga, introducerades först på 1840-talet.

I Ekshärad liksom annorstädes kan vi således följa en utveckling från oenhetligt och udda till enhetligt och mångfaldigt. De yttre kännetecknen är lätta att få grepp om. Men varför kom utvecklingen att gå denna väg? Att flera smeder här har varit verksamma är tydligt. Förelåg det någon gemensam strävan? Var det folkmeningen, kollektivet, som avgjorde?

Tyska forskare har med stor ihärdighet framhållit gemenskapens betydelse för folkkonsten. De har sett den som ett kollektivets konst sprungen ur

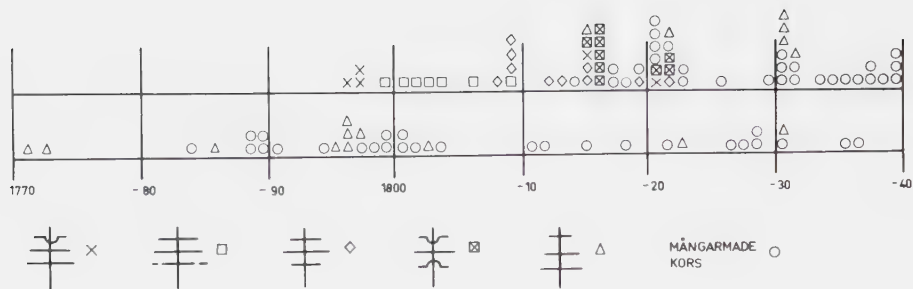

Fig. 102 Schematisk framställning av de flerarmade korsens utveckling i Ekshärad 1770 – 1840. Den övre radens symboler representerar kors med fast utformning. Den undre med individuell.

folksjälen. "Volkskunst entstand nur, wo die Kraft der Volksseele ungebrochen war, wo im Volke eine Naturkraft lebendig blieb," heter det t ex hos Max Creutz (Creutz 1924, s 43) eller som hos Busse: "Die Beschäftigung mit der Volkskunst führt tief in die Seele des Volkes hinein" (Busse 1942, s 9). Genomgående har man sett folket (läses bönderna) som en homogen, anonym massa. I dess konstalstring kan vi enligt Karl von Spiess avläsa livets och naturens eviga kretslopp (Spiess 1935, s 189 f). Enligt denna romantiska uppfattning är folkkonsten ett uttryck för en närmast mystisk förening mellan folk och natur. Folkets konstnärer blev med ett sådant synsätt, de som åskådliggjorde och uttryckte värderingar och ideal, som omfattades av helheten, "die Gesamtheit". De fungerade nästan som medium. En modernare uppfattning om förhållandet mellan folkkonstnären och gemenskapen uttrycker A Bach på följande sätt: "Natürlich bewegen sich die Erzeugnisse der schöpferischen Volksmenschen von mehr individueller Prägung in der geistigen Welt, in die sie hineingeboren und von der sie geprägt worden sind, sie reden in ihren Schöpfungen in der Formensprache ihrer Gruppe und bewegen sich im Rahmen der ihr eigenen stofflichen Welt, aber sie schaffen doch in schöpferischem und oft bewusstem Drange Neues, seither so nicht Dagewesenes, wenn auch ohne in individualistische Übertreibungen zu verfallen" (Bach 1960, s 441).

Nordiska etnologer har endast högst sporadiskt berört gemenskapens betydelse för folkkonstens karaktär. Sigurd Erixon har framkastat tanken, att folkkonstens allmänna karaktäristika skulle vara avhängig en gemensam psykologisk grund (Erixon 1931, s 110), och liknande tankar har Sigfrid Svensson framfört i sin inledning till handboken Nordisk folkkonst, där han frågar sig i vilken mån det finns ett samband mellan folkkonst och folklynne (Svensson 1972, s 8). Norrmannen Harry Fett har talat om "periferiens kunstvilje" och "stilsans", varmed han avser en hos allmogen särskild känsla för form och stil (Fett 1944, s 14). Hans landsmaninna Randi Asker uttrycker sig i liknande ordalag, då hon talar om böndernas bestämda känsla för stil och deras fasta attityd till sin konst (Asker 1965, s 72). Och slutligen har dansken Kaj Ulldal i allmänna ordalag pekat på byalagets begränsande och reglerande betydelse (Ulldal 1966, s 7). Men det måste än

en gång understrykas, vilket obetydligt utrymme dessa frågor upptagit i nordisk etnologi, och här går således en skarpt markerad skiljelinje mellan tysk och nordisk folkkonstforskning.

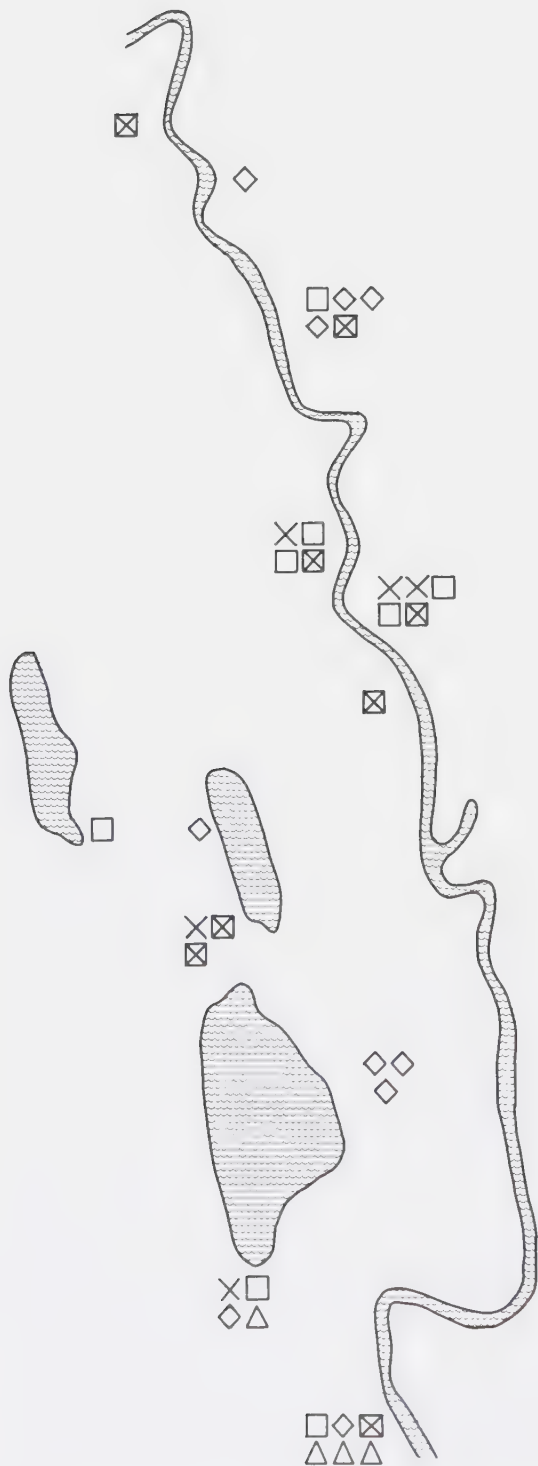
Sambandet mellan konst och samhälle uppmärksammades tidigast av kulturanthropologerna, men först genom den relativt sena konstsociologiens framväxt har detta samband blivit föremål för en mer konsekvent utforskning. Den förste var Herbert Read, som i sin bekanta "Art and society" (först publicerad 1936) underströk konsten som en funktion av och i samhället, utan att därför reducera konstnärens roll till en produkt av detsamma. Mukerjee har ungefär samma grundinställning, i det han på tal om konstens vittnesbörd, kraft och betydelse fastslår: "Art forms are largely socially conditioned and determined, while these are the most effective modes of regulation of the lives of individuals and societies" (Mukerjee 1951, s 1). Båda tilldelar konsten en i viss mån autonom karaktär, i det att den inte i och för sig är bunden av det samhälle, vari den verkar, fast mera är ett uttryck för detsamma. Mukerjee anser att konsten är det mest effektiva medlet, med vars hjälp man kan ta del i gångna tiders attityder, värderingar och erfarenheter (aa, s XI).

En möjlig väg till förståelse av folkkonstnärens situation i det samhälle, den gemenskap, vari han verkade, synes vara en kommunikationsteoretisk analys (se t ex Paulsson och Gombrich 1970). Vi skall här genomföra en sådan, enkel analys av Ekshäradskorsen för att därigenom avläsa utvecklingsförloppet som ett resultat av olika formers grad av acceptans (frekvens).

Omkring 1795 var gravkorstillverkningen livlig i Ekshärad. Varje kors representerade en mer eller mindre individuell formlösning. Men en av dem fick efterföljd. Varför producerades då just denna korsform i flera exemplar? Var smeden nöjd med sitt resultat och tillverkade fler på eget initiativ, eller fick han eller kanske andra smeder beställningar på just sådana gravkors? De tre äldsta av denna typ uppträder i tre olika byar, varav Hole är belägen i socknens västra del och alltså på avstånd från de båda centralt belägna Byn och Näs, varifrån de båda andra korsen härstammar (Jfr fig 103). Holekorset är praktiskt taget identiskt med ett av de andra. Man beställde således åtminstone ett av dessa kors av en smed, som inte bodde i det egna grannskapet. Skälet till att man på detta sätt fjärrbeställde korset måste ha varit, att man bland tillgängliga former uppskattade just den. Beställningen är resultatet av en acceptering.

1799 uppträder nästa korsform, som vann efterföljd, även den vid en tidpunkt då det förelåg andra att välja bland. Under 1800-talets första årtionde tillkommer sex sådana kors, vilka därmed som form dominerar materialet. Det är intressant att se att ett av korsen avviker ganska tydligt från de andra, men visar många överensstämmelser med ett annat och udda kors. Troligen är det samme smed som tillverkat båda. Det är tydligt, att han kommit under inflytande av rådande formideal eller också fått en beställning på ett kors med just den nya formen.

Strax före 1810 framträder en ny upprepade variant. De äldsta inom denna grupp bör vara tillverkade av en och samme smed. Hans produktion fann

avsättning i tre byar i olika delar av socknen. Då varianten introducerades hade den konkurrens endast av äldre former. Intressant är att konstatera, att de tre yngsta korsen inom gruppen sannolikt tillverkades av två andra smeder, som således kopierade upphovsmannen, kanske också det på beställning, då det vid den tidpunkten fanns andra utformningar tillgängliga.

När nästa enhetligt utformade grupp uppträder år 1815, fanns det åtminstone ytterligare en korsform, som bör ha utgjort ett verkligt alternativ. Detta kors, som tillkom året innan, var för sin tid ovanligt högre, och överensstämmer ganska väl med de korsformer, som något senare blev utmärkande för socknen. Men tydligen valde man den mer anspråkslösa utformningen, som redan året efter introduktionen spreds i en stor del av socknen.

En utveckling som den i Ekshärad kan i efterhand te sig följdriktig. Men här liksom på andra platser finns udda korsformer vid sidan av denna utveckling. Men i det gestaltande ögonblicket var de naturligtvis inte det. De var lika adekvata som alla andra, då ju varje avvikelse från det förutvarande i initialögonblicket är något udda och individuellt. Det är först när det inte accepteras, vinner efterföljd, som det blir udda och kanske ointressant i den meningen, att det ter sig som ett sidoskott i den påvisbara utvecklingen. Som produkt av sin tid har dock dessa kors sitt egenvärde. Den tillgängliga formvärlden vid ett visst tillfälle ger oss inblickar i den enskilde smedens arbetssituation och möjlighet att bedöma hans produkter.

En allmän slutsats är att gravkorssmeden sällan eller aldrig fritt experimenterade med formen. Smeden var ingen uppfinnare med "oskyldiga ögon" för att använda ett lånat uttryck. Han var hänvisad till att verka inom ramen för en starkt begränsad erfarenhet, inskränkt till en synkrets, som omfattade den egna bygdens eller socknens formvärld.

Men vid något tillfälle fanns dock utrymme för formexperiment. Så är förhållandet i Ekshärad vid 1700-talets slut, då de triangelformade korsen gick ur bruk. Att detta kom åtskillig förvirring åstad är också tydligt. Man befann sig så att säga vid en skiljeväg med en manande tradition och en utmanande nyhet. Kanske den triangulära uppbyggnaden, som är vanlig hos de äldsta flerarmade korsen, är utslag av ett behov att förankra det nya i en känd form.

Då den första nya formen blev accepterad, inträffade något betydelsefullt. Det uppstod ett kommunikativt utbyte mellan producent och avnämare. Då nästa typ i många avseende anknöt till den föregående, är kontinuiteten tydlig från omkring 1800.

Man nådde således genom ett samspel mellan smed och beställare, fram till en tillfredsställande lösning av formproblemet. Smeden kunde med viss trygghet falla tillbaka på de accepterade formlösningarna, och något sökande efter en form i samma bemärkelse som tidigare var överflödig. Vi ser också av tabellen (Fig 102) hur de udda formlösningarna blev allt mera ovanliga. Det finns heller ingen anledning att tro, att den enskilde smeden

Fig. 103 Schematisk kartering efter bytillhörighet av flerarmade kors med fast utformning i Ekshärad 1790 – 1820.

kände något behov av att "profilera" sig. Men han förföll inte till ett trist upprepande. De favoriserade formerna gav snarast anvisning vid gestaltandet av nya kors. Samtidigt är det uppenbart, att ju fler kors som tillverkades inom ramen för dessa formkriterier, ju mindre blev utrymmet för avvikelser från denna kontinuitet. En tradition hade etablerats.

Avslutningsvis skall vi återknyta till de allmänna synpunkter på folkkonsten som tidigare berörts. Utvecklingen i Ekshärad tyder på en medvetenhet om formella kvaliteer, då ju *en* gestaltning kom att favoriseras på andras bekostnad. Men inledningsvis var ju förvirringen betydande. "Den fasta attityden" eller det sanna uttrycket för "folksjälen" efterlyser man förgäves. Att märka ord finns här ingen anledning till, då onekligen en vinnande gestaltungsprincip utarbetades mycket tidigt. Först i ett komparativt sammanhang är det möjligt att söka den djupare innebörden av en folklig formkänsla. Den i och för sig intressanta termen "fast attityd" till konsten är ingalunda en självklarhet.

5. Form, innehåll och värdering

Vår analys har i kraft av smideskorsens formella kvaliteer koncentrerats till formaspekter. Men dessa kvaliteer bör inte undanskymma innehållsmässiga och värderande dimensioner. Att lämna dem därhän vore att lämna en väsentlig del av vad som bör innefattas i vårt undersökningfält, oberört. Men de låter sig inte så lätt penetreras, då materialet härvidlag är stumt. Det är naturligtvis möjligt att inläsa en betydelse, ett innehåll, i formen. Egentligt stöd för mer eller mindre spekulativa tolkningar i den vägen söker man dock förgäves. Inga inskriptioner ger anvisningar. Endast en vag och kanske tvivelaktig muntlig tradition synes anvisa en utgångspunkt. På ett par platser kallas gravkorsen "livsträd".

Det finns all anledning att beträda detta undersökningsfält med stor försiktighet. Enda möjliga vägen till meningsfulla tolkningar torde sökas i den samhälls- och tidsmiljö, där gravkorsen skapades. I den mån här överhuvudtaget finns någon betydelse utöver den "sköna formen" bör den sökas i allmogens dödsuppfattning. Dess tro, ångest och förhoppning inför döden bör återspeglas i smideskorsens formvärld. Föreställningar, så som de tog sig uttryck i tro och sed kring död och begravning, kan därmed också ge infallsvinklar för denna vidare undersökning. Louise Hagberg har i sitt samlingsverk "När döden gästar" rikligt exemplifierat detta (Hagberg 1937). Ur hennes mycket omfattande material låter sig några grundläggande tendenser eller skall vi säga intressedominanter framvaskas.

Således kan inledningsvis konstateras, att någon egentlig dödsfruktan knappast låter sig utläsas. Så t ex har det omfattande varselsökandet, vad ankommer på de efterlevande, en i grunden saklig karaktär, som inskränker sig till vem, som stod i tur att härnäst kallas hädan, och när det kunde förväntas ske. Det är möjligt, att rent av utläsa en fatalistisk inställning. Dödsfruktan har lika lite som sorg givits några manifestationer. Sorg borde enligt gammal uppfattning behärskas, och kom den någon gång till tydligare uttryck, ansågs det en smula stötande eller rent av skadligt. Det kan tillfogas, att inhuggna inskriptioner på smidesvårdar, liksom förövrigt på andra gravmonument, utmärks av en torftig saklighet, karaktäriserad av knapphändiga identifikationsdata, oftast bestående endast av den dödes initialer och dödsår. Direkta uttryck för sorg förekommer inte. Endast på ett kors i Ekshärad (nr 8) finner man inhugget: "HUR FADER OCH MODER KAN VÄL SÖRGA SET EGET BARN".

Av Hagberg redovisade seder och trosföreställningar vågar man dra slutsatsen, att det folkliga intresset – vid sidan av sociala aktiviteter – koncentrerades till den döde. Det är i första hand till denne, som ett vidlyftigt varseltagande är knutet. Av dess innehåll är det möjligt att utröna de efterlevandes föreställningar, förhoppningar och fruktan. Helt dominerande är en önskan att utröna, huruvida den avlidne nått salighet eller ej. Det kan förefalla självklart, att intresset dikterades av omtanke. Men så alldeles självklart var det inte. Omtanke parades med fruktan. Han ansågs vara en "levande likman" med övernaturliga krafter, som både kunde skada och hjälpa. Särskilt orolig var man för att han inte skulle finna ro i graven utan

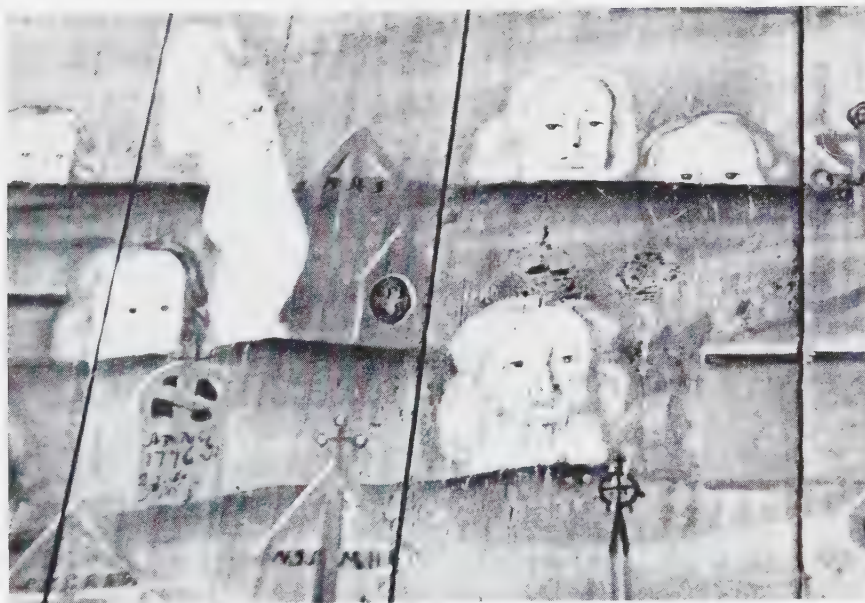

Fig. 104 Detalj ur framställning av yttersta domen. Takmålning i Fröskogs kyrka (Ds) av Hans Georg Schiöfner år 1739.

De döda har återuppväckts och stiger ur sina gravar. Motivet som återkommer på hans många plafondmålningar i dalsländska kyrkor är alltid schematiskt framställt. Som ett undantag lägger man här märke till det smidda ringkorset. I Fröskog finns i dag inget så gammalt kors bevarat.

”gå igen”. Därför hade man i praktiskt taget varje moment vid död och begravning att iakttaga en hel rad regler för att förhindra just detta. Man tillförsäkrade sig själv lugn för den döde genom att iakttaga seden. Den pietet som visades den döde, blev på så sätt samtidigt ett skydd mot honom. Det grundläggande innehållet i de många regler man hade att rätta sig efter, var alltså sökandet efter skydd, skydd för den döde och skydd för egen del mot den döde. Den ena skyddsaspekten var sammanvävd med den andra inte sällan i ett och samma handlingsmoment.

Slutsatsen är viktig för fortsättningen, när vi nu skall övergå till att studera smidesvårdarnas formvärld ur innehållsmässiga aspekter. Formrikedom är emellertid relativt sen. Med eventuellt undantag för ett par korstyper i Tjust, inskränker sig korsformerna före 1700-talets mitt till enkla ringkors, trianglar, och en- eller flerarmade kors, de senare i några fall kombinerade med ringar. Därmed har vi också en utgångspunkt för den vidare analysen, då alla dessa former är välkända kristna symboler.

Ringkorset är en förhistorisk symbol, som övertogs och införlivades i kristenheten, där det kom att symbolisera det i kristen bemärkelse gudomliga eller Gud tillhöriga (Montelius 1901, s 20, 25 f och 1904, s 103). Vi möter det under medeltiden exempelvis som invigningskors, konsekrationkors, i kyrkorna, inte sällan i mer komplex form, ibland påminnande om de sentida smideskorsen.³⁸ På medeltida gravvårdar är ringkorsen vanliga. Smidda ringkors placerades också gärna som spiror på kyrkornas gavlar och

torn. Så t ex återfinns de på så gott som alla Johannes Rhezelius teckningar från 1634 av medeltida öländska kyrkor (Rhezelius 1634), där de inte sällan givits en mer dekorativ utformning. Även på andra tidiga avbildningar av kyrkor möter oss ringkorset, som den vanligaste formen för torn- och gavelutsmyckning.³⁹

Inom allmogens konst- och formvärld intar emellertid ringkorset en mindre framskjuten plats, men dess användningsområde var vidsträckt. På Gotland liksom ute i Europa upprestes ringkors av sten på platser, där någon omkommit eller dödats (Bampers 1932, s 366 ff och Karlinger 1923, s 23). De gotländska gårdskorsen, som placerades på tunet eller på husgavlarna bör ses som motsvarigheter till kyrkans spiror (Bampers 1932, s 365). På norska dryckeskärl förekommer ibland hjul- eller ringkors som magiska tecken (Gjærder 1975, s 276). Samma tecken uppträder också på dörrar (Berge 1921, s 58). Mest anmärkningsvärt är dock dess placering i härden och på spisgalgen, som Berge visat exempel på från Norge. Någon prydnad uppgift kunde det inte ha där, då det snart blev så nedsotat, att det inte syntes. Dess uppgift var i stället att "vigsla elden" (aa, s 63). Dessutom må nämnas, att de skellakorsen, som skyddade mot sjukdom och bars som amulett, ofta gavs ringkorsets form (Montelius 1904, s 12). Det syns alltså tydligt, att heligsymbolen hos allmogen blev ett magiskt tecken, vars egentliga betydelse och verkan var den skyddande kraft, som utgick från det.

Även det enkla korset är som symbol äldre än den kristna kyrkan, där det blev det centrala och enande tecknet för hela kristenheten (Ursin 1949, s 67). Som sådant har det en rik innebörd och vidsträckt användning. Men bland de äldsta smidesvårdarna möter vi det sällan, trots att det var vanligt på gravstenar och som fristående gravvård under medeltiden (se t ex Gardell 1945 och Löffler 1889). I folktron ansågs det som profylaktiskt verkande medel framför andra. Allmogen utnyttjade det på mångahanda sätt, inte bara i samband med begravning utan också i vardagslivet. Det ristades eller målades på husgeråd och dörrar till visthusbodar och logar (se t ex Arill 1923, s 20 och Tillhagen 1958, s 36). Att det hade en skyddande uppgift är alla bedömare överens om.

En annan tidig smidesvård är det flerarmade korset. I katolska kyrkan användes det tvåarmade som patriarkkors och det trearmade som påvekors. Så vitt jag vet användes det inte som gravvård i allmogemiljö i vårt land, men i Tyskland uppträder det som takspira, gårdskors och gravvård,⁴⁰ och av en bönelapp från 1776 framgår, att det ansågs, som ett starkt verkande skydd mot åsknedslag och trolltyg (Karlinger 1923, s 38). Inom det undersökta området förekommer det som smidesvård endast i Värmland, där det tyska befolkningsinslaget, som vi tidigare kunnat konstatera, blev betydande i samband med den värmländska järnhanteringens framväxt. Som påpekats infördes troligen korsformen av tyskarna. Sannolikt hade därför också de flerarmade korsen ursprungligen en skyddande betydelse.

Triangelformade, smidda gravkors är som regel ganska unga. Men enstaka gamla finns också. Triangeln uppträdde redan i fornkyrkan och är belagd som treenighetssymbol under medeltiden (Molsdorf 1926, s 6). Den

är alltså den kristna gudens, i bemärkelse Den Heliga Treenighetens egna symbol, och som sådan fylld av gudomlig kraft. Efter Peringskiölds teckningar att döma förekom den vid 1600-talets slut, om också sällan, som gavelspira på kyrkans tak (Peringskiöld 1710, s 337). Inom svenska kyrkan tycks den huvudsakligen ha använts över altaret, på mässkrudar och som vinjett i biblar och psalmböcker. Som gravvård förekommer den i England och Frankrike ganska ofta på 1400-talet (Molsdorf 1926, s 6). Men hos oss är formen mindre vanlig under medeltiden (Gardell 1945, bilddelen), och i bevarat material från senare tid uppträder den såvitt jag vet endast i sydvästra Dalsland, där den inristats på stenvårdar (Aarsrud 1981). Som trävård var triangelformen däremot mycket vanlig, något som framgår av äldre kyrkogårdsavbildningar⁴¹ och av framställningar av den yttersta domen i dalsländska kyrkmålningar från 1700-talet, där de återuppväckta inte sällan stiger ur gravar, utmärkta med just sådana vårdar (Fig 104). Men i folktron spelade den en underordnad roll. Louise Hagberg anför dock från Sörmland, att en sjuk person som botemedel kunde svälja ett triangelformat urklipp ur en psalmbok (Hagberg 1932, s 77).

De äldsta gravkorsen har alltså välkända kristna symboler som bärande form. Att de också uppfattades så, finns det ingen anledning att betvivla. Men i folktron hade de en vidare innebörd. Genom att de var tecken för det gudomliga, fick de också kraft och förmåga att skydda mot onda och okända makter. Som vi sett, var behovet av skydd såväl för den döde som för de efterlevande av dominerande intresse vid ett timat dödsfall. Det förefaller därför sannolikt, att man till dessa äldsta gravkors knöt värderingar av skyddsmagisk innebörd. Det är väl inte heller osannolikt, att sådana värderingar var förknippade med själva materialet, järnet, då ju stål och järn i andra sammanhang tillskrevs en skyddande förmåga.

Från och med 1700-talets mitt undergick gravkorsen mångenstädes betydande förändringar. Vi har tidigare diskuterat de formella principer, som därvid tillämpades. I detta sammanhang är den enklaste, den additiva av intresse. Det förefaller troligt, att upprepningen av en viss form inte endast dikterades av strävan till förändring och formrikedom. Upprepandet eller anhopandet av symboler bör också haft till uppgift att förstärka den skyddande kraften (Bach 1960, s 497).

Vid adderingen användes dels samma formelement, som på vissa ringkors, där flera ringar kombinerats på olika sätt, dels olika former, som staplades på varandra, som när en triangel ställdes samman med en ring. På motsvarande sätt kan man påträffa anhopade magiska tecken på logdörrar och husgeråd. Det vanligaste skyddstecknet på norska träkärl är således koncentriska cirklar i mindre eller större antal, och i vissa fall även olika tecken i botten på ett och samma kärn (Weisser-Aall 1947, s 118 f). Logdörrar är ofta försedda med olika tecken: kors, pentagram och någon avskräckande mansfigur (Erixon 1939, s 72). Sannolikt tillskrevs de vissa skillnader i betydelse, varigenom skyddet blev mer heltäckande och därmed mer verkningsfullt.

En direkt parallell till folkkonstens magiskt färgade upprepningsprincip möter vi inom folklig magi i egentlig mening. Det är här utomordentligt

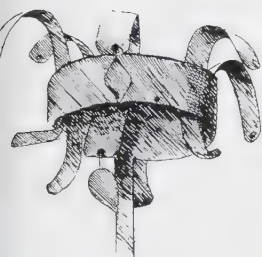

Fig. 105 Krönande kronor:
Norra Råda nr 16 (Vrml),
1820, Nedre Ullerud nr 9
(Vrml), 1798?, Frösög nr 2
(Ds), 1843, Aneboda nr 4
(Sm), 1807.

vanligt, att en handling repeteras ett visst föreskrivet antal gånger, för att den skall få åsyftad verkan. Exempelen är många och några må anföras. Den skyddande effekten hos en amulett ökades, om man i den sammanförde olika magiskt verkande objekt (Bach 1960, s 497). S k ellakors skulle smidas 3 torsdagsnätter av ärvt silver, som var hopbragt från 9 olika håll (Tillhagen 1958, s 36). En ko kunde skyddas mot troll- och finnskott genom att 9-greniga alepinnar fördes runt henne 3 gånger, medan man tecknade kors i luften och på sidorna (Heurgren 1923, s 229). Från folklig sjukdomsbot kan otaliga exempel anföras (Tillhagen 1958).

Om vi alltså på goda grunder kan tillskriva det äldre gravkorsmaterialet en skyddande betydelse, kan vi knappast göra det, vad gäller de yngre formerna. Här har vi inget direkt jämförelsematerial att grunda en tolkning på, utan måste söka oss fram på andra vägar. Att vi står inför en betydelseförskjutning i dödstron är tydligt. Ett exempel må klargöra detta.

Som krön på gravkorsens stam användes en hel rad element, såsom pilspetsar, stjärnor, kors, blomsterurnor, blommor, knoppar i sättsmide och kronor. Formerna är rikt varierade och inte sällan svåra att klassificera. Särskilt gäller det de tre sistnämnda. Uppenbart är emellertid, att verkliga kronor, som i storlek och utformning motsvarar brudkronor uppträder relativt sent, i allmänhet först från 1700-talets slut. Utformningen växlar avsevärt, men många är försedda med ett tvärgående sammanhållande järnband (Fig 105). Sådana kronor påträffas här och var över snart sagt hela inventeringsområdet. Vi möter dem också på nästan varje gravkorstyp. De saknas dock i Tjust och är mindre vanliga på ringkorsen. Den vida spridningen och det någorlunda samtidiga framträdandet talar för en influens av allmän räckvidd.

Jag har mött uppfattningen, att kronan skulle ha placerats på gravkors över ogifta kvinnor eller ibland över barn (Hellner 1932, s 14 och Hagberg 1937, s 481). Tanken har ett visst fog för sig, då det i den folkliga begravningsseden förekom, att inte bara giftasvuxna utan också yngre flickor sveptes som brudar.⁴² Oftast placerades då också en krona eller en krans på deras huvud, ibland rent av kyrkans brudkrona, som hyrdes för ändamålet. Man talar om brudsvepning. Pojkar kunde fördes med en pappers- eller blomsterkrans på huvudet, bröstet eller kistlocket (Hagberg 1937, s 194).

Vårt material visar emellertid, att kronorna inte enbart kröner kors resta över flickor. Däremot kan det sägas med en viss grad av säkerhet, att de är vanligare på kvinnors gravkors än på mäns. I Ekshärad finns t ex 14 kors med krona. På tre av dem är inskriptionerna otydbara eller oklara. Av de övriga 11 korsen är 4 resta över hustrur, ett över en man, ett över en vuxen flicka samt 5 över barn, varav minst 3 över flickor. I Norra Råda (Vml) är hela 21 kors försedda med kronor. Tyvärr låter sig inte inskriptionerna tolkas på mer än 8 av dessa kors. Troligen är 6 av dem resta över kvinnor, inget över något barn och 2 otvetydigt över män. I Dalsland dominerar inte kvinnorna på samma sätt. I Tydje är det tvärt om männens kors, som försetts med kronor. Längre söderut, på Dalbosläppen, kröns de s k "livsträden" nästan alltid av spensliga kronor. I Gestad finns 19 kors med krona, varav knappt hälften är resta över män. Några barn förekommer inte

överhuvudtaget. Det är alltså tydligt, att kronorna användes olikartat i skilda bygder, och att de ingalunda är entydligt kvinnliga attribut. Innebörderna måste vara en annan.

Bibeln talar om en "livets krona" (Joh Upp 2:10, Jakobs br 1:12) och en "skön krona" (Vish 5:16). Temat togs upp i psalmerna. En begravningspsalm i 1695 års psalmbok talar om, hur Gud med egna händer skall ge åt envar "en krona fin och ren" (1695 års Ps-bok, Ps 412, v 14), i en annan om "ärones krona" (aa Ps 411, v 2) och i ytterligare en om en krona, som evigt förvaras åt dem, som håller sig till Herren (aa Ps 388, v 5).

I Arndts "Sanna kristendom" finns en bön om kraft att inte förspilla "Livets krona" (Arndt 1647, s 474) och om de döda säger han, att vi ej behöver hysa oro för dem då "Den Högsta hafwer omsorg för dem, därför skola de få ett härligt rike och en schön krona af Herrens hand" (aa s 483). Kröningen går igen i all uppbyggelselitteratur avsedd som tröst vid dödsfall.⁴³ Också i likpredikningarna spelade talet om kampen för livets krona en väsentlig roll (Hedlund 1955, s 89). Den krona som väntar på den rättroende är i dessa exempel inte bunden till kön. Men exempel på kronan som ett kvinnligt attribut finns också. I samma psalm där kronan uppges kunna vinnas av var och en, talas det om en härlig skrud, som Kristi brud skall bära (1695 års Ps-bok, Ps 412 v 12). Och i andaktslitteraturen möter man inte sällan en påtaglig brudmystik, där bruden kan bära både krona och krans (Quirfeldt 1729).

Kronan tycks trots exempel på motsatsen, i första hand vara tänkt som ett attribut för den troende, oavsett kön, och som sådan stå som en symbol för det eviga livet i paradiset, och så synes den också i allmänhet vara använd på smideskorsen.

De krönande kronorna pekar alltså till sin innebörd på någonting nytt, som utgör en tydlig kontrast till de skyddsmagiska föreställningar som knöts till de äldsta gravkorsformerna. De antyder en ny och ljusare syn på döden och den döde, som måste bero på ändrad ideologisk bakgrund.

Den rådande stränga ortodoxin började uppluckras vid 1700-talets början av nya religiösa strömningar. Pietismen och något senare herrnhutismen betonade det personliga fromhetsengagemanget. Innerlighet, förtrostan och salighetshopp sattes framför dogmatisk renlärighet. Befolkningen runt om i landet kom i kontakt med dessa strömningar, ibland från predikstolen, ibland och kanske oftare genom andaktslitteraturen.

Ortodoxin hade ett betydligt undervisande drag, som syftade till en förkovran av folkets kristendomskunskap. Därför ivrade kyrkan för en ökad läskunnighet och man strävade också att sätta biblar och psalmböcker i folkets händer (Pleijel 1935, s 100). Intresset speglades i lagstiftningen. Husförhör stadfästes i 1686 års kyrkolag och husandakten konfirmerades i 1726 års religionsplakat, där särskilt påpekades att "biblar och andra gudliga böcker" skulle användas. Andaktslitteraturen fick därmed officiell sanktion.

En del litteratur med renodlat pietistiskt innehåll förbjöds emellertid av censuren, men de nya strömningarna färgar ändå uppbyggelselitteraturen. Hit hör t ex Arndts skrifter, några av genrens tidigaste, och snarast att se

106 Frysände nr 5 (Vrml), 1837.

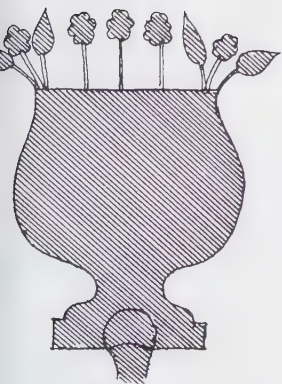

Fig. 107 Krönande urna med blomster, Vitsand nr 3 (Vrml), 1855.

som föregångare till de mer renodlade pietistiska, som kom under 1700-talets förre hälft. Men också i den år 1695 utgivna psalmboken möter vi psalmer, influerade av det nya, inte minst dödspsalterna genomströmmas av en ljus salighetstro.

En undersökning av bokbeståndet i allmogehemmen i tre olika i detta sammanhang intressanta områden år 1810, ger vid handen att det var tämligen likartat i alla tre.⁴⁴ Bortsett från biblar, psalmböcker, postillor och evangelieböcker förekom ett 15-tal namngivna verk, som i stort sett var desamma i alla tre områdena, trots att litteraturutbudet på detta område var mycket omfattande (Olsson 1944 upptar 301 verk). Som enskild bok var psalmboken den i särklass vanligaste och förekom i ungefär 70% av hemmen. Andaktslitteratur som grupp uppträder nästan lika vanligt i Älvdalen (Vrml) men i övrigt i ungefär 20% av hemmen. Att allmogen genom denna litteratur verkligen kom i kontakt med en ljusare dödstro är tydligt.

De nya strömningarna tog sig emellertid inte uttryck endast i en detalj som de krönande kronorna. Mera avgörande är att korsen från ungefär samma tid ibland gavs en grönskande utsmyckning. Den består oftast i att de försågs med löv ställda på små skaft, som växer ut direkt från de formbildande järnen, varigenom de alltså tydligt skiljer sig från de äldre och mycket vanligare hänglöven. Ibland kan korsen vara översållade med sådana skaftade löv (Fig 106), ibland mera sparsamt, ibland samlade i knippen på bestämda punkter, eller ibland med en ny blom- och bladlik ornamentik helt skild från den enkla lövformen (Fig 107, 108). I Tjust lät man på en del omvänt hjärtformade kors lövformen, i det här fallet akan-tuslöv, bilda ändavslutning på de formuppbyggande järnen (Fig 79). Någon gång påträffas t o m kors, där sådana järn har ersatts, bildats av eller kompletterats med blad och löv (Fig 109). Även hänglöven kunde ges en markerat naturalistisk prägel genom att de, churu sällsynt, försågs med inpusade "nerver" eller tandad kant. Några kors är också försedda med dekorativa slingor av omiskännlig växtkaraktär (Fig 110).

Det finns alltså många exempel från vitt skilda håll på hur korsen gavs en vegetativ karaktär. Förhållandet är så tydligt, att det knappast kan råda någon tvekan om att det återspeglar en verklig strävan att låta dessa kors "grönska". Inspirationskällan synes vara andaktslitteraturen.

I den populära sångboken "Andlig Duwforöst" utspelas livet efter detta i "en sommar alltid skön, och lustegård alltid grön" (Kolmodin 1734, nr 125, v 13) och sägs att "efter stor bedröfwelse, börjar hoppets träd att blomma" (aa, nr 120, v 2). I en av sångerna liknas människan vid ett träd, som Gud skall flytta ur jordens gytja till paradiset, "der de ewigt grönska skall" (aa, nr 123, v 10). I en dödspsalms sägs, att "från döden vi till lifwet gå" (1695 års Ps-bok, Ps 182, v 4) och i en annan: "Mig gör stor lust och glädje den sköna sommartid" (aa, Ps 412, v 1), varmed åsyftas livet i paradiset. I tidens andliga litteratur framställs alltså döden som en "vinning" för att tala med Arndt (Arndt 1647, s 485). Den eviga saligheten, jordelivets mål, framställs i tidstypisk och bokstavligen blomstrande symbolisk dräkt.

En sådan i symbolens dräkt överförd beskrivning av det eviga livets lycksalighet var ingalunda ny. Snarare var det en pånyttfödelse av ett

mycket gammalt föreställningskomplex, som med de nya strömningarna fick förnyad aktualitet. Det evigt grönskande trädet, livsträdet, är en gammal kristen symbol, använd inom gravvårdskonsten i vårt land kanske främst under medeltiden, då framställningar av grönskande kors och livsträd uppträder inhuggna på gravhällar i många bygder (Gardell 1945). Till det grönskande artificiella trädet knöt allmogen dessutom föreställningar av magisk natur. I vilken mån de bidrog till framväxten av grönskande gravkors är vanskligt att avgöra.

Kronorna och de "grönskande" korsen kan i kraft av sin existens tas som påtagliga bevis för att nya värderingar verkligen vann insteg inom gravkorssmidet. Men i det stora hela får ändå dessa manifestationer sägas vara marginella. De nya värderingarnas betydelse var av allt att döma betydligt mera långtgående. Det förefaller troligt att de urholkade de skyddsmagiska föreställningarna, som sannolikt knöts till de enkla och ursprungliga korsformerna. Vår formvärld borde därmed också återspegla en sådan värderingskonflikt. Här och var låter den sig anas. En del kors, inte sällan med mer komplex uppbyggnad, är försedda med "utsmyckningen" i form av enkla kristna symboler eller samma former som möter hos de äldsta korsen. Dessa småskaliga utsmyckningar är ofta iögonenfallande placerade. Det bästa exemplet är ett centralvärmäländskt ringkors från Östra Ämtervik (Fig 111). Triangeln synes i det formella sammanhanget överflödigt för att inte säga stötande. Men vi erinrar oss att triangelformade kors tidigare förekom i socknen. Det ligger nära till hands att tolka denna reminiscens av en utgången form som en i det nya inpassad återförsäkran om det gångnas värderingar.

De yngre mera komplexa korsformerna skulle kunna ses som uttryck för de nya idealen och värderingarna. Men det stöter på stora vanskligheter att konkret sammankoppla form och innehåll. Vad gäller påtagliga och enkla former eller gestaltningar som kronor och "grönskande" kors och kanske också hjärtan, som här inte diskuterats, är det som vi funnit enkelt att finna stöd för förekomsten i en ny sakral litteratur. Går vi den andra vägen och söker formens motivering utifrån ett "givet" innehåll stöter vi på svårigheter. I Ekshärad och Frändefors kallas gravkorsen "livsträd". Benämningens ålder kan inte avgöras, och därmed inte heller dess relevans för gestaltningen.

Det äldsta livsträdet av sydöstdalsländsk typ återfinns i Lane Ryr (Bo), och är daterat redan 1779 (Fig 112). Utöver gängse identifikationsdata har korset följande inskription "Kristus är mitt liv och döden är min vinning". Texten öppnar onekligen vissa perspektiv för tolkningen av gestaltningen. Den komplicerade och vittförgrenade livsträdssymboliken kom även att omfatta Kristus själv. Genom sin död på korset frälste han människorna och gav dem evigt liv. Lane Ryrskorset, liksom även de senare livsträden, skulle kunna uppfattas som en abstraherad framställning av Frälsaren. Halvcirkeln nederst skulle då vara regnbågen, på vilken Kristus ofta avbildas sittande. Mittpartiet skulle vara Kristus själv abstraherad till en ring med två kryssade järn. De kryssade järnen skulle utgöra ett förenklat kristusmonogram och ringen måhända symbolisera oblaten eller patén. De

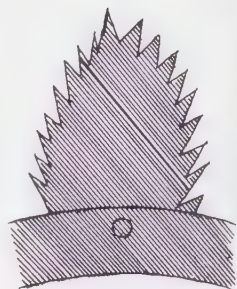
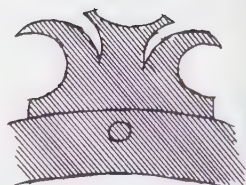

Fig. 108 Ornament, Bäcker nr 1 (Ds), 1795.

Fig. 109 Detalj, Släthög nr 6 (Sm), odat.

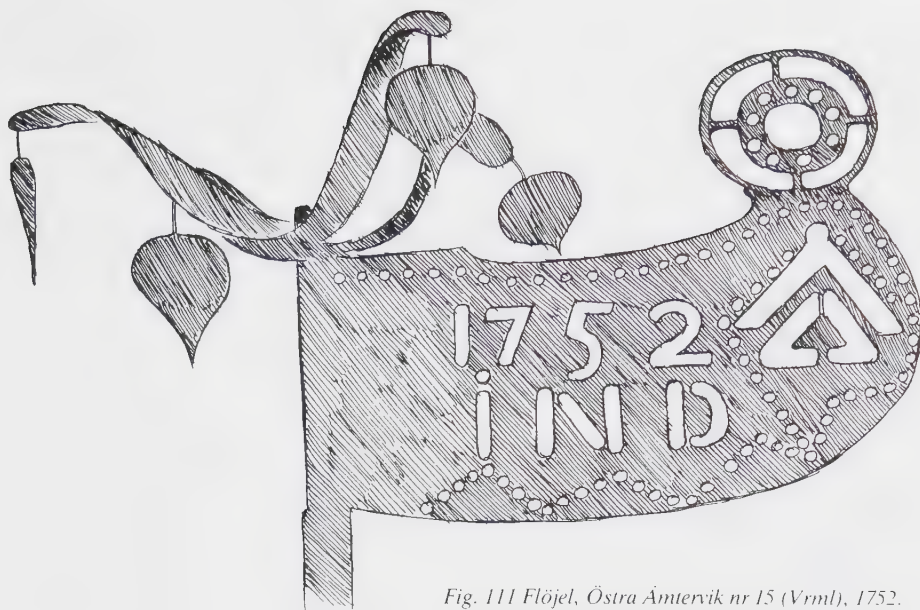

Fig. 111 Flöjel, Östra Ämtervik nr 15 (Vrml), 1752.

båda krönande kronorna skulle uttrycka att själen får sin salighetskrona av den himmelske konungen, ett motiv som återfinns i figurbiblarna.

Vårt övriga material och den tidigare analysen stöder inte tanken på en sådan medvetenhet vid formgivningen. Det skulle förutsätta att en ny eller avvikande form också var bärare av ett nytt innehåll. Teoretiskt är det naturligtvis tänkbart under förutsättning att det nya markerar ett brott mot det gamla i något avgörande hänseende, och att den nya formen står mer eller mindre färdig genast. Men verkligheten är en annan. Det är mycket sällsynt att finna, att en ny gestaltning markerar ett brott mot traditionen, och i de fall den verkligen gör det, kan man misstänka att det beror på ett ofullständigt bevarat material. Oftast är det, som vi sett möjligt, att steg för steg följa en forms utveckling. Det gäller t ex just "livsträden" i Ekshärad och det finns skäl att tro, att det också gäller dem på Dalbosläätten. Förändringarna är till en början tämligen obetydliga, även om slutprodukten, den accepterade, avsevärt kan skilja sig från utgångspunkten. Det successiva i en sådan process låter sig svårligen förenas med ett eskatologiskt skapande. Förhållandet pekar snarare mot ett trevande efter form än ett sökande efter innehåll och symbolisk betydelse.

Dessutom må tillfogas som en mera allmän reflektion, att ett eskatologiskt skapande av den antydda karaktären, skulle förutsätta ett spekulativt symboltänkande av en utomordentligt abstrakt art, som allmogen knappast besatt. Visserligen spelade religionen en betydelsefull roll i deras liv, men någon fokusering till religiösa spörsmål kan knappast skönjas. Snarast synes religionen haft en självklar existens, som ett långt gånget klerikalt förmynderskap gjorde allt för att vidmakthålla. Det hindrar naturligtvis inte

att man kunde läsa in värderingar av symbolisk natur i en viss form. D v s värderingarna knöts till formen sedan den blivit accepterad. Sannolikt är det så man får uppfatta livsträdsbenämningarna.

Det viktiga förefaller alltså ha varit att lösa de formgestaltande problemen, eller kanske snarare att finna en acceptabel form. Redan vid en första kontakt med materialet faller dess formella kvaliteer i ögonen. I all synnerhet gäller det de mera utvecklade korsformer, som framträdde under 1700-talets senare del. Dess kvaliteer låter sig emellertid ej diskuteras med mindre än att vi nödgas tillgripa en värderande analys. Det ligger i sakens natur, att de begrepp, vi här har att röra oss med, är relativa. Man kan tala om mer eller mindre harmoniskt uppbyggda korsformer, mer eller mindre väl genomförda strukturella helheter, mer eller mindre väl balanserade former o s v.

Det kan heller knappast råda någon tvekan om, att man vid gestaltandet arbetade med sådana värderingar för ögonen. Vi har i det föregående ofta i detalj kunnat följa utvecklingen av flera nya korsformer.

”Slutprodukten” i en sådan utvecklingskedja, är alltid mera frekvent än de enskilda mellanformerna i denna process. Det är till och med ovanligt, att en sådan mellanform upprepas. D v s den slutgiltiga formen är också den som accepterades, och att den gjorde det i kraft av sina formella förtjänster skall jag här exemplifiera.

Det kanske intressantaste och samtidigt mest komplicerade exemplet är utvecklingen av det granlika flerarmade korset i Segerstad (Vrml). Utgångspunkten för formförändringen var ju dubbel- och trippelringkors. Mellanformerna utgörs av 13 kors. Endast ett par utformningar upprepades vardera en gång, medan den accepterade formen, det granlika korset, uppträder i 6 varandra mycket lika exemplar. Denna utformning vann sedan också viss spridning i grannsocknarna Ed och Värmskog.

I allmänhet är emellertid förhållandet mellan accepterade kors och mellanformer mera entydigt. I Segerstad fick de förra trots allt en begränsad avsättning. De användes bara i 30 år fram till 1818, varefter gravkorstillverkningen här upphörde. I Dalsland däremot nådde slutprodukten en högre grad av acceptans. Det timglasformade korset, uppträder således i 10 exemplar medan dess omedelbara föregångare, klockformen med kryssade järn, finns belagd i 4. Av Typ 3 i landskapets sydvästra del finns 10 stycken medan av dess föregångare, eller mellanformerna mellan Typ 2 och 3, utgöres av 2 kors. Slutligen kan nämnas de centralvärmländska ringkorsen som finns bevarade i hela 38 exemplar medan mellanformerna representeras av 9 kors.

I samtliga dessa exempel kan man fastslå, att den accepterade formen är överlägsen sina föregångare. Den är det i avseende på en klarare uppbyggnad och ett mer välberäknat samspel mellan de enskilda komponenterna. Segerstadskorsen är sällsynt väl lämpade som exempel. Det är t o m ovanligt att finna smideskors, som är så disharmoniskt gestaltade som de mellanformer vi här möter. Kompositionsprincipen är enkelt additiv. På flera kors har helt skilda formelement staplats ovanför varandra på stammen utan något som helst försök till sammankoppling. I bästa fall är det samma

Fig. 110 Vegetativa detaljer:
Södra Ny nr 4 (Vrml), 1806,
Risinge gamla nr 3 (Ög),
odat.

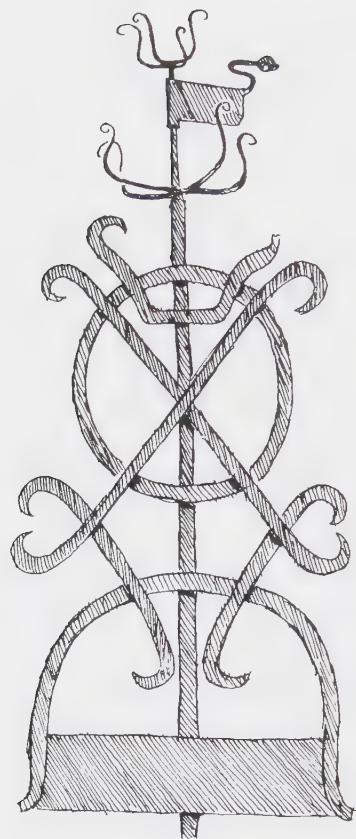

Fig. 112 Lane-Ryr nr 1 (Bo), 1779.

formelement som upprepas ett par, tre gånger, men även här utan att uppnå någon helhetsverkan. Det ter sig därför anmärkningsvärt, att man med denna bakgrund förmådde skapa en korsform som den granlikt flerarmade (Fig 51). Den äger i ovanlig grad en kompositionell klarhet och harmoni men också en rikedom i det formella spelet mellan vertikalt och horisontellt strävande element.

Typ 3 i sydvästra Dalsland är ett annat exempel på en vacker och lyckad lösning av formproblemen (Fig 113). Korsformen uppstod ur en strävan att nå en mer syntetisk form än den som utmärker Typ 2, som är splittrad i horisontellt, vertikalt och diagonalt placerade järn, där de vågformade sidojärnen inte heller bidrar till att ge den någon lättöverskådlig helhet (Fig 114). Den syntetiska strävan utmärker delvis mellanformerna men de ter sig samtidigt slutna och utan struktural signifikans. Men Typ 3 gavs i hög grad en sådan. Den karaktäriseras av sin djärva men välbalanserade rytmen.

Fler exempel på de accepterade korsens estetiska värde kunde med lätthet anföras. De påträffas i vitt skilda bygder och är varandra mycket olika. Men så gott som alla skapades under influens av den syntetiska gestaltungsprincipen. Här föreligger alltså ett gemensamt skapande ideal.

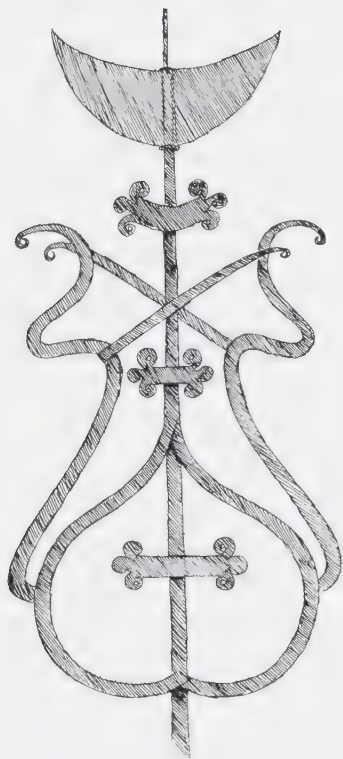

Fig. 113 Gesüter nr 3 (Ds), 1846.

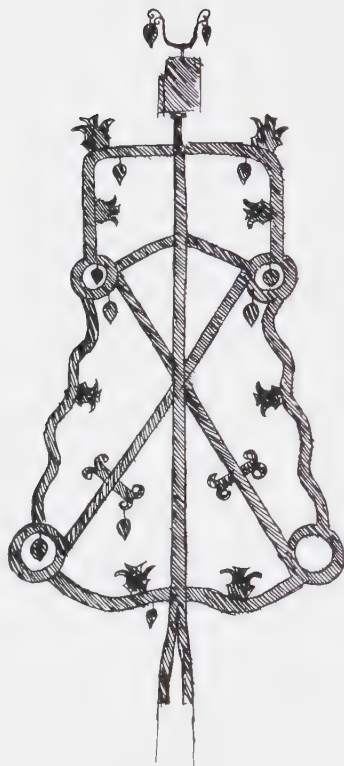

Fig. 114 Lerdal nr 7 (Ds), odat.

V SYNTES

Smidda gravkors är en utpräglad folklig gravvårdsform. Den användes av landsbygdens befolkning, främst den burgnare allmogen, och var i vissa trakter jämförelsevis vanlig. Men användandet blev aldrig högfrekvent. Tvärtom måste man konstatera, att det var sällsynt och undantag, när en vård av denna typ restes på en grav. Knappast ens i Ekshärad var seden välintegrerad, trots att här finns så många kors bevarade. Som mest tillkom här ett drygt 20-tal per årtionde vid 1800-talets början, en i detta sammanhang utomordentligt hög siffra. Annorstädes kunde man i några enstaka fall nå upp till en nyproduktion av ett 10-tal kors, men i allmänhet tillkom en knapp handfull per årtionde, när tillverkningen var som högst (Bilaga 3).

Produktionen var ofta ojämnt fördelad till tiden. En del socknar uppvisar perioder med betydande tillverkning, som följs av andra utan någon alls. Andra socknar visar en jämnare tillverkningstakt. Här och var är det berättigat att tala om smidesvårdar som modeföreteelse. Ser vi till deras förekomst i stort är det uppenbart, att de kunde ha den karaktären. På Dalbosläkten avlöste de under 1700-talets förra hälft de västgötska importstenarna och blev i sin tur avlösta strax efter 1800-talets mitt av gjutna kors och ännu mera påfallande av stenvårdar av "modern" typ (Fig 115).

Men om produktionen i allmänhet var blygsam, utnyttjades i stället de enskilda korsen under lång tid ofta i flera generationer, något som i stigande grad är giltigt med stigande ålder. Vid ett nytt dödsfall hämtades korset, nya inskriptioner högs in, någon gång vidtog man justeringar i formen som gjorde den mer aktuell och korset restes på nytt på graven, kanske efter att ha förts framför begravningsståget. Korsen sågs och uppmärksammades och den formvärld de representerade blev sockenborna förtrogen. Det var här smederna fann sina förebilder eller beställaren en korsform som han ville ha eftergjord. Det var också här, i existerande former, utgångspunkterna erbjöds för en omgestaltande fantasiförmåga.

Det var inom socknen och bygden, som smidesvårdstraditionen nådde stadga eller utvecklades. Påståendet äger principiell giltighet och har betydande räckvidd. Men det är inte absolut. All förändring var inte egenutveckling ur lokala förutsättningar. Nyhetsnedslag och mer eller mindre långväga impulser förekom. Dessa impulser var i allt väsentligt begränsade till gravkorssmidets egen formvärld. Influenser från t ex stilkonsten förekom i stort sett inte. Vår formvärlds vitalitet är med andra ord en vitalitet hämtad ur egna förutsättningar.

Ursprungligen var gravkorsen, om än oftast väl genomarbetade, stereotyp gestaltade. Varje typ hade, såvitt man kan se, en större uniformitet än senare. Likheter kan ibland vara slående även vid jämförelse mellan vitt

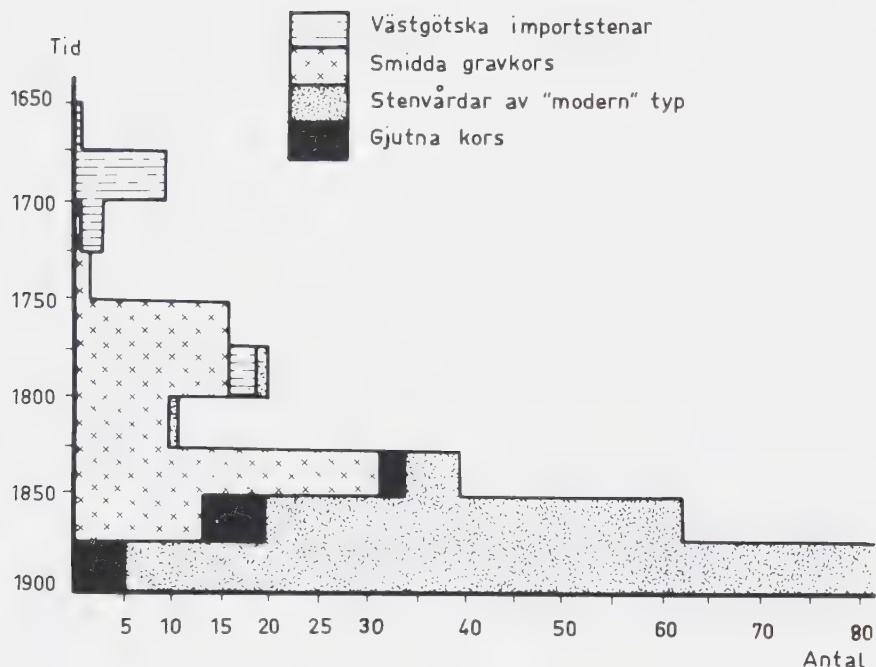

Fig. 115 Fördelning av olika gravvårdstyper på Dalbosläkten (Ds). Ligghällar är uteslagna, då endast ett fåtal är daterbara och som gravvårdstyp knappast är intressant för vår del. Ungefär hälften av de västgötska importstenarna är daterbara.

skilda bygder. Materialet är dock litet och mera långtgående slutsatser svåra att dra. Dessa äldsta kors har för vår del sitt främsta intresse i det att de bildar utgångspunkter, oundgängliga för förståelsen av det fortsatta skeendet. I vissa bygder bibehöll man hela tiden dessa enkla former mer eller mindre oförändrade. Men på de flesta håll ägde en utveckling mot större komplexitet rum, varvid de formella och dekorativa kvaliteerna sköts i förgrunden. Denna avgörande förändring inom gravkorssmidet inträffade på skilda orter vid olika tillfällen under 1700-talets senare del och 1800-talets början.

I enstaka fall ägde en förändring rum så tidigt, att vi inte kan få grepp om den. Men oftast kan vi någorlunda väl tidsbestämma avvikelser och framväxten av ett bygdepräglat gravkorssmide. På vissa håll blev denna prägling mer påtaglig än eljest. Jämfört med de ursprungliga relativt enkla korsen ter sig dessa yngre och bygdepräglade, självständiga och formellt avancerade. De kan representera en gestaltande förmåga av ansevärda mått. Det förefaller troligt att denna skapande frigörelse hänger samman med att värderingar av skyddsmagisk natur knutna till de ursprungliga – enkla – formerna släppte sitt grepp i och med att den stränga ortodoxa religionsuppfattningen upplöstes. Behovet av skydd blev mindre då en mjukare trosuppfattning som värnade om människans lycksalighet vann

insteg. De "grönskande" korsen och de krönande kronorna är att se som direkta uttryck för en ljusare dödsuppfattning. Men kanske det är på sin plats att påpeka att expansionen inom gravkorssmidet står i samklang med en allmän kraftutveckling inom folkkonsten vid denna tid.

Vårt materials dynamiska framtoning beror på formförändringar och deras spridning. Formförändringar eller de egentligt skapande momenten representerar ett aktiverat förhållande till formen. De har lokal upprinnelse och förankring i lokala förutsättningar. Det är förändringarna som i första hand tilldrar sig vårt intresse. Spridningen gör det i mindre grad genom att den, åtminstone i princip, kan sägas återspegla ett passivt förhållande till formen. Genom spridning förändrades visserligen den lokala traditionen i det att en ny form accepterades, men något skapande moment rymmer naturligtvis inte detta faktum. Framförda synpunkter kan uppfattas som principiella. Verkligheten är inte alltid så schematiskt enkel.

Det är sällsynt att finna exempel på spridning eller influens mellan avlägset belägna orter. Men det förekommer och märks främst i överensstämmelser mellan kors i centrala och södra Värmland och södra Östergötland liksom mellan dessa områden och norra Västergötland. Överensstämmelserna inskränker sig till detaljer och dellösningar. Utan att ha undersökt förhållandet närmare, vågar man anta att de uppstått genom förbindelser upprättade av flyttande smeder knutna till bruken. Bruksmederna använde ju, om än i begränsad omfattning, smideskors som gravvårdar.

Sannolikt är det också förklaringen till de triangelformade korsens förekomst på norra Dalbosläätten. De uppträder på 1700-talet. Det intressanta är de korologiska förhållandena, där trianglarna så chockartat plötsligt avlöser ringkorsen, som är allena rådande i socknarna norr därom. Brottet står utmanande oförmedlat och tarvar en förklaring. Den närmast till hands liggande är grundandet av Uppruds bruk år 1674. Därvid inkallades smeder från Värmland, och det finns all anledning att tro, att dessa smeder medförde triangelformen. I Värmland finns ett mindre antal kors av denna typ bevarade, med hög och i detta sammanhang aktuell ålder. Exemplet visar alltså på just ett sådant passivt mottagande av en ny form som introducerades utifrån och som sedan kom att bilda en ny formtradition.

Men i övrigt tycks fjärrpåverkan av detta slag ha varit sällsynt. Grannskapspåverkan, eller spridning från socken till socken, var däremot vanlig, och vi närmar oss därmed det intressanta lokalplanet. Det finns exempel på närspridning av samma typ som den ovan framförda, att alltså en viss korsform vinner spridning och accepteras i så att säga färdigt skick. Det flerarmade granlika korset i södra Värmland är ett exempel på det liksom det centralvärmländska ringkorset. Men spridningsbilden var inte alltid så mekaniskt enkel.

Det särartade i närspridningen ligger bl a i att den nya korsformen ofta nådde ut över en bygd med en gemensam formtradition. Den nya formen eller varianten var därför inte sällan förberedd, och ibland t o m förbådad till sin allmänna karaktär. Det kan därför vara svårt att avgöra var det egentligt nya uppstod. Ibland förefaller det att ha utvecklats ur ett ömse-

sidigt givande de olika socknarna emellan inom en sådan bygd. Grenringkorsen i norra Dalsland och angränsande socknar i Värmland är ett exempel. Upplösningen av triangelformen i norra Småland ett annat. Utvecklingen i sydvästra Dalsland som ledde fram till så unika korsformer ytterligare ett. Den konkreta formgivningen tenderar alltså ibland att reduceras till en gestaltande idé som synes framvuxen ur ett utbyte av likartade formerfarenheter och strävanden.

Men då en viss korstyp spreds över ett område mötte den ibland mot periferin andra helt olikartade. Därvid uppstod en valsituation, som oftast resulterade i att den nya accepterades medan de äldre gick ur bruk. – Det finns egentligen bara ett exempel, från Tjust, på att olika typer användes samtidigt. – Men valsituationen kunde också initiera en skapande process i det att man sökte tillgodogöra sig de olika formerna. På så sätt kunde kompromisslösningar uppstå som ibland resulterade i nya korsformer.

Men den perifera situationens aktiverande betydelse är inte uteslutande ett resultat av mötet mellan olika former. Det förefaller tydligt att själva spridningsprocessen är sammankopplad med frigörande krafter, som mot utbredningens periferi tenderar att förändra den givna formen. Det synes berättigat att tala om den perifera friheten i motsats till bundenheten i centrum.

Den skapande aktiviteten behöver alltså inte nödvändigtvis ha en yttre utlösande faktor. Förändringsaktiviteten kunde springa direkt ur lokala förutsättningar. Vi kan kalla det egenutveckling varmed avses en utveckling ur en existerande form. Utvecklingsförloppet var successivt och ter sig i efterhand inte nödvändigtvis följdriktigt. Naturligt nog uppstod utformningar som låg vid sidan av det till synes logiska. Man kan tala om ett visst experimenterande med formen. Men nästan alltid uppnåddes efter en relativt kort tid en större formell entydighet.

Genom att förändringar och nyskapande har så tydlig lokal förankring har också gravkorsen som helhet lokal präglighet. Det är inte bara så att en bygd har sina karaktäristiska kors utan inom en bygd med gemensam formtradition finns ofta än mer lokalpräglade kors. Det förekommer t o m att den enskilda socknen har sin egen karaktär inom ett sådant vidare sammanhang. Den traditionalism som förhållandet är ett uttryck för är alltså resultatet av en permanens av en "slutgiltig" formlösning. Men som regel innebär det inte att man förföll till ett enkelt upprepande. Gravkors-tillverkning blev sällan liktydigt med serieproduktion efter mall.

Varje nyskapande äger således sin förankring i det förgångna eller bättre i det skapande ögonblickets tillgängliga former. Och nyskapandet står i direkt beroende av dem. Traditionen, som bör uppfattas som ett kontinuitetsbegrepp, är därmed inte bara en förutsättning utan en del i nyskapandet. I ett konkret material är det inte görligt att skilja begreppen åt. Det finns ingen gräns för traditionens räckvidd eller en punkt där nyskapandet når den grad av självständighet att kontinuiteten blir irrelevant.

Men begreppet tradition rymmer i gängse språkbruk, inte så vida ramar. Oftast används det i betydelse av upprepning, låt vara en någorlunda generöst fattad sådan. En tradition i denna mera inskränkta bemärkelsen

var också det normala. Där traditionen bröts skedde det antingen i form av en egenutveckling, eller av att nya korsformer infördes utifrån. Men i vissa fall bildade en enda korsform en sammanhängande tradition alltifrån den tidpunkt gravkors överhuvudtaget är gripbara i bevarat material. De enkla ringkorsen i nordvästra Dalsland och angränsande socknar i Värmland är det mest anslående exemplet på en sådan obruten fast tradition iakttagbar i ungefär 200 år. Då upprinnelsen ej kan fastställas kan den vara än djupare. Som regel går emellertid en fast tradition, där den äger någorlunda djup, endast att följa 100 år eller mindre. Förhållandet kan ses som exempel på stabiliteten inom folkkonsten och äger såtillvida ett intresse i sig.

Det är vanskligt att övergripande karaktärisera den nyskapande aktivitetens innehåll. Den är inte entydig. Men den låter sig avläsas mot en känd formell bakgrund, då som vi har sett avlägsnandet från denna bakgrund skedde successivt. Aktivitetens utgångspunkt var ju den givna formen eller bättre de i en given form inneboende möjligheterna till förändring. De växlar naturligtvis högst avsevärt med olika korsformer. Så t ex är ju ringkorset en enkel, distinkt och entydig form, som inte låter sig ändras med mindre än att dess identitet går förlorad. Triangelformen däremot är mera komplext sammansatt och erbjöd med sina vinklar och snedställda sidor större potentiella möjligheter till förändringar. Man kan säga att dess brist på entydighet öppnade vägen för omgestaltningar, inte minst i smides-tekniskt avseende. Ju rikare formen var ju gynnsammare förutsättningar. Yngre korsformer erbjöd därför också en skapande förmåga stora möjligheter till nyskapande aktivitet. Men han stod aldrig fri därvidlag. Hans konst var det möjligas konst.

Förändringsförloppet kan karaktäriseras som en vidarebyggnad på givna förutsättningar eller som en barockisering. Begreppet står här för en renodling av ett formellt tema. Någon gång kunde det gå till överdrift och kunde då få ett bisarrt drag, som när ornamentiken hos de triangelformade korsen i Småland bidrog att upplösa grundformen, eller som när man i Ekshärad tvingades staga de många armarna med en slags ram av järn. Men ett renodlande med karaktär av överdrift är ovanligt. Sannolikt var det traditionen som här trädde in som en bromsande och reglerande kraft. Traditionen tillhandahöll inte bara utvecklingsbara former utan också gestaltande principer som gav stadga åt den skapande aktiviteten. Barockiseringen frigörande betydelse kom därför att begränsas av den etablerade gestaltungsprincipen eller om man så vill av ett den "goda" smakens mönster. Den tidigare diskuterade folkliga "fasta attityden" till konsten är här ett relevant uttryck.

Den enklaste metoden att gestalta en omformning var att till ursprungsformen foga ytterligare formelement, oftast de samma, efter en additiv princip. Metoden tillämpades också allmänt, i synnerhet i Dalsland och Värmland. Sannolikt hänger principens frekvens i dessa trakter samman med förekomsten av ringkors och en- och/eller flerarmade kors. Ingendera formen låter sig ju gärna förändras men väl påbyggas med flera formelement av samma slag. Inte sällan utgjorde den additiva gestaltningen här en första omgestaltande princip. Dess resultat kunde sedan ligga till grund

för fortsatta omvandlingar, som utmärkte sig för helhetssökande formlösningar och rytmiska strävanden, en syntetisk princip. Det var vid tillämpningen av denna princip, som man nådde de mest anmärkningsvärda resultaten och de vackraste uttrycken för självständig formbildning.

Men den syntetiska principen användes också i blygsammare sammanhang. Triangelformen blev mångenstädes föremål för förändringar under dess inflytande, varigenom formen gavs en mjukare, av kurvatur präglad helhet. Därvid spelade givetvis järnet som material och smidet som teknik en betydande roll, genom att det erbjöd möjligheter till just en sådan formförändring. Och det bör sägas med generell syftning, att järnet gav förutsättningarna för den syntetiska principens tillämpning inom gravkorssmidet. Eller bättre uttryckt, principen användes eller växte fram i ett medvetet försök att tillvarata smidets inneboende möjligheter till en rikare formbildning.

Det har ofta sagts att det gamla bondesamhället var konservativt. Social och ekonomisk struktur var så uppbyggd, att den kom att motverka förändringar och nyheter. En etablerad social kontroll gav föga utrymme för individuella manifestationer. Allmogens (kulturella) aktiviteter skulle enligt detta betraktelsesätt, som särskilt har omhuldats i tysk forskningsstradition, bygga på och uttrycka ett allmänt, ett kollektivt ideal. Inte minst skulle det gälla artister verksamma inom denna miljö. Och denna deras förankring skulle förklara en ständigt framhållen folkkonstens traditionalism, lagbundenhet och brist på individuella profileringar.

Resultatet av vår analys skiljer sig i många avseenden från denna bild. Det kan tänkas bero på smidesvårdarnas status. De användes ju endast av ett litet fåtal av landsbygdens befolkning och dessutom i princip av dess mest burgna skikt. Det är därför möjligt att den sociala kontrollen här ej verkade i full omfattning, vilket kanske skulle förklara skillnaden. Oavsett om vår analys ger en bild med en vidare tillämpning eller ej står det klart att gravkorssmidet äger ett tydligt drag av exklusivitet, just genom denna sociala förankring. Kanske vi rent av bör betrakta det som en perifer konstart.

Men lokalt var seden att använda smidda gravkors någorlunda väl integrerad. Ekshärad är det bästa exemplet, och vi har sett hur en tämligen enhetligt utformad gravkorsform här växte fram under stegrad konsekvens. Allt eftersom antalet kors steg blev antalet udda eller mera markant avvikande kors mindre. Det är tydligt, att medvetandet om de formella normerna ökades, och det förefaller också klart att det skedde under inflytande av en kommunikation mellan tillverkare och avnämare. Här utbildades alltså successivt en tradition, om vars innehåll man blev mer och mer medveten. Det är signifikativt, att försöket att införa den gravkorsform som användes i grannsocknen Norra Råda avbröts, och att nu endast 3 sådana kors står kvar på kyrkogården i Ekshärad som ett minne av detta. Det förefaller berättigat att frammana bilden av en tradition under etablering, som i kraft av en social kontroll gav allt mindre svängrum för individuella insatser av avvikande karaktär.

Det är inte heller osannolikt att man till en sådan i traditionen väl

förankrad korsform knöt värderingar utöver de rent formella. Åtminstone antyder "livsträds"-benämningen i Ekshärad och annorstädes att gestaltningen gavs en eskatologisk förankring. Därifrån är steget inte heller långt till att ge en accepterad form en sådan motivering. Men om det verkligen skedde, vet vi inte. Vad vi däremot med hög grad av säkerhet kan avgöra är att en ny formgivning inte från början motiverades av medvetna eskatologiska strävanden. Därtill förefaller den vara allt för mycket ett resultat av tillfälliga omständigheter och mer eller mindre lyckade formexperiment. Det hindrar inte att nya religiösa strömningar underlättade en brytning med gamla (föråldrade) formideal och konkret kunde ge utslag i detaljer som grönskande korsarmar och krönande kronor.

Vår formvärld tycks inte heller generellt sett avspegla någon kollektivets formkänsla, då den enskilde gravkorssmeden tycks ha verkat i en anda av självständighet och frihet. Hans begränsande ramar synes mera sällan ha varit av kollektivet utstakade utan mera nödtvungna av bygdetradition och brist på formella impulser. Det får naturligtvis inte fattas så, att här förelåg en allmän latent strävan mot nya formlösningar. Tvärtom nöjde man sig som regel med att i stort sett upprepa kända former. Men något hinder för den enskilde att finna nya formlösningar förelåg knappast, då man allmänt sett inte kan uppvisa något motstånd mot nyheter och en därtill svarande hög värdering av traditionen. Som vi har sett gick ju gamla korsformer ur bruk, då nya introducerades.

Snarast förvånas man av beredvilligheten att acceptera förändringar och nyheter. Man gör det i all synnerhet som förändringarna vid den första introduktionen knappast kan sägas vara fullgångna formlösningar och därmed knappast heller borde uppfattas som verkliga alternativ till en tidigare använd form. Det successiva i ett förändringsförlopp resulterade ofta i ett antal korsformer, mellanformer, som representerar mindre lyckade formlösningar. De upprepades inte heller, men uppenbarligen användes de. Det antyder en okritisk inställning bland avnämarna. Men man nådde, och det kan konstateras i efterhand, *en* tillfredsställande formlösning, eller en form som accepterades. D v s den upprepades och vann spridning inom socknen eller inte sällan inom en vidare bygd. Det förefaller alltså klart, att det var den enskilde smeden som stod för formgestaltningen och att han gjorde det under artistisk medvetenhet. Han var den anlitade specialisten, men samtidigt kunde hans kundkrets uttrycka sitt gillande genom att välja en viss korsform.

Gravkorsens formvärld är i hög grad en spegling av traditionens betydelse, den skapande individens artistiska förmåga och kollektivets känslighet för formkvaliteer.

ZUSAMMENFASSUNG

Einleitung

Die geschmiedeten Grabkreuze in Schweden sind der Form nach reich abgewandelt. Gerade der Abwandlungsreichtum hat mich dazu gelockt, diese Studie auszuführen. Damit ist auch gesagt, daß dies keine Untersuchung eines Grabmaltyps ist, sondern eine Analyse eines Volkskunstmaterials. Die geschmiedeten Kreuze haben eigentlich als Spurenelemente gedient, bei einem Versuch, Einblick in die volkstümliche Formenbildung zu gewinnen. Der Zweck ist, von einer Anzahl einzelner Analysen eine holistische Auffassung von der Komplexität dieser Formenbildung zu gewinnen.

Nach ziemlich umfassenden Studien fand ich eine übergreifende prinzipielle Sehweise, die ich auf das Material anwenden konnte. Der Schwerpunkt der Untersuchung wurde zum Spannungsfeld zwischen Überlieferung und Veränderung einerseits und zwischen Kollektiv und Individuum andererseits verlegt.

Meine Arbeit baut auf eine Bestandsaufnahme, die das südliche Schweden bis zu einer geographischen Linie umfaßt, die durch die Nordspitze der Provinz Värmland verläuft (Fig 2). Die Grenzen wurden durch das entschieden, was über das Vorkommen der Kreuze früher bekannt war. Es war die Bestrebung, die Bestandsaufnahme wenn möglich vollständig zu machen. Insgesamt umfaßt sie 2 700 geschmiedete Kreuze, von denen so gut wie alle auf den Kirchhöfen wiedergefunden wurden. Kaum 1 000 sind von dieser Untersuchung ausgeklammert worden, da sie so spät entstanden (nach etwa 1850), so daß ihre Formen nicht durch die Überlieferung bedingt waren, und deshalb auch keinen Platz innerhalb dessen finden, was man gewöhnlich unter dem Begriff Volkskunst versteht.

Eine Untersuchung mit dem aufgestellten Zweck stellt hohe Anforderungen an das Material, das untersucht werden soll. Sie muß Abwandlungsreichtum aufweisen, und die Abwandlungen müssen zueinander bezogen werden können. Örtliche Entwicklungslinien müssen verfolgt werden können. Der Formenreichtum ist schon erwähnt worden. Die drei ethnologischen Dimensionen Zeit, Raum und soziale Beziehungen stellen sich durch die Inschriften der Kreuze selbst vor. Alles deutet auch darauf, daß das erhaltene Material für das repräsentativ ist, was es einmal gab. Die Schlußfolgerung baut darauf, daß die einzelnen geschmiedeten Kreuze bei wiederholten Gelegenheiten angewendet wurden. Eine umfassendere Zerstörung kann also erst gegen Ende des 19. Jahrhunderts stattgefunden haben. Aus dieser Zeit gibt es aber ein umfassendes Bildermaterial, mit dem erhaltene Kreuze der Form und dem Vorkommen nach verglichen werden können. Erwähnenswerte Unterschiede können dabei nicht festgestellt werden.

Die Arbeit ist stufenweise aufgebaut. Die einleitenden Kapitel sind deskriptiv und

die abschließenden prinzipiell. Die berichterstattende Methode ist typologisch und evolutionistisch, aber auch diffusionistische Überlegungen spielen eine Rolle. Die letzten Kapitel sind um die oben erwähnte Fragestellung herum aufgebaut.

Soziale Verankerung

Abnehmer

Der soziale Hintergrund geht meistens aus den auf den Kreuzen angegebenen Daten hervor. Bisweilen werden direkte Berufsbezeichnungen angegeben. Meistens müssen wir aber hinter den Anfangsbuchstaben und den Todesdaten in den Kirchenurkunden den einzelnen Menschen hinter Anfangsbuchstaben und Todesdaten suchen.

Auf der Dalboebene in der Provinz Dalsland gibt es 24 Kreuze aus der Zeit von 1840 bis 1850. Es ist möglich gewesen, von diesen Kreuzen 18 zu identifizieren. Alle waren Bauern oder Bauersfrauen und fast ohne Ausnahme wohlhabende Leute (Fig 10). Das Übergewicht der Bauern ist fast ebenso vollständig in Ekshärad in Värmland. Aus Fig 11 geht die soziale Verteilung hervor. Die Bauern werden von den Säulen 1 bis 9 vertreten und die Schmiede von der Säule 10. Von 400 Personen, die in den Jahren von 1785 bis 1885 verstarben, können 320 als Angehörige des Bauernstandes identifiziert werden. Die Wohlhabenderen verwenden auch hier geschmiedete Kreuze wie Grabsteine (Fig 12). Auch in Tjust in Småland ist der Bauerstand vorherrschend (Fig 13). Der Einschlag von anderen Sozialgruppen ist hier deutlicher als in den vorher erwähnten Beispielen. Die Grabkreuze sind auch nicht mit der wohlhabenderen Bevölkerung so ausschließlich verknüpft (Fig 14). Eine naheliegende Erklärung ist, daß die Kreuze in Tjust kleiner und einfacher sind und damit in der Herstellung billiger.

Die sonst wohlhabende Verankerung dürfte vor allem durch den wirtschaftlichen Wert erklärt werden können, den diese Kreuze darstellten. Eisen war gegen Mitte des 19. Jahrhunderts immer noch eine verhältnismäßig seltene und teure Ware. Aber es war in den Eisenhüttengebieten billiger, was auch teilweise das Vorkommen von geschmiedeten Kreuzen gerade in diesen Gebieten erklärt.

Es kommt äußerst selten vor, daß man in Archivmaterialien auf Angaben von den Kosten eines Kreuzes stößt. Auf einige Angaben dieser Art bin ich aber gestoßen. Ein Kreuz in Ekshärad wurde 1844 mit 16 Reichstalern bezahlt, was reichlich den Kosten einer Kuh entspricht. Einige andere Angaben aus derselben Gemeinde geben die Kosten zu 14 bzw. 9 Talern an.

Hersteller

Es ist sehr ungewöhnlich und mehr oder weniger ein Zufall, daß man feststellen kann, wer im einzelnen Fall das Grabkreuz herstellte. Einige wenige Schmiednamen sind bekannt.

Es ist eine gewöhnliche Auffassung, daß Hüttenschmiede die Kreuze herstellten. Hier und da ist es auch vorgekommen, und an wenigen Orten in bedeutender Umfang. Im großen ganzen sind ihre Einsätze sehr begrenzt. Entscheidend für die Richtigkeit der Hypothese, daß die Dorfschmiede meistens die Hersteller sind,

ist die Tatsache, daß die Kreuze in der einzelnen Gemeinde meistens einen eigenen Charakter haben. Die Herstellung hat also örtlich stattgefunden und das Vorkommen von geschmiedeten Kreuzen ist nicht ausschließlich an Gemeinden mit Eishütten gebunden.

Wir müssen also damit rechnen, daß die Hersteller vorwiegend unter der schmiedekundigen Bevölkerung in den ländlichen Gemeinden ohne Eishütten zu finden sind. Aus Vermögensverzeichnissen geht es hervor, daß der Besitz von Schmiedeausrüstung vor allem an die Wohlhabenden und die weniger Begüterten geknüpft war. Bei den früheren konnte es durch die Bedürfnisse des Hofes begründet werden, bei den späteren durch einen Beruf oder eine wichtige Nebenbeschäftigung. Wahrscheinlich finden wir deshalb unter diesen späteren die meisten Kreuzhersteller.

Formbildung

Ringkreuze

Die Ringkreuze sind mit ihren 500 Exemplaren die Kreuzform, die nächst den mehrarmigen in erhaltenem Material am reichlichsten vertreten ist. Sie sind sehr weitverbreitet und treten im westlichen Wämland, im nördlichen Dalsland (Fig 15) und im westlichen Småland auf (Fig 21), und, außerhalb des Gebiets, wo Bestandsaufnahme gemacht worden ist, in Jämtland sowie im östlichen Norwegen. Der Umfang der Verbreitung spricht an sich für ein hohes Alter, etwas, was durch die ziemlich klare westliche Verbreitung verstärkt wird. Mehrere altertümliche Kulturelemente weisen ein ähnliches Verbreitungsbild auf.

Es hat sich feststellen lassen, daß das älteste Ringkreuz aus dem Jahre 1611 stammt. Es läßt sich aber feststellen, daß ein heutzutage verschwundenes Kreuz aus Inshang in Norwegen nicht später als aus den 90er Jahren des 16. Jahrhunderts stammt. Vieles spricht dafür, daß Ringkreuze aus Schmiedeeisen mittelalterlichen Ursprungs seien.

Die ältesten Kreuze – aus den 17. Jahrhundert – sind meistens schön verarbeitet und besitzen einen Reichtum an Einzelheiten, der bei den jüngeren (Fig 24) weniger hervortretend ist. Außerdem liegt eine größere Einheitlichkeit im Aufbau vor. Das örtliche Gepräge, daß in unserem übrigen Material so deutlich ist, scheint also erst während des 18. Jahrhunderts allmählich entstanden zu sein. Vergleichen Sie verschiedene, einfache Ringkreuze (Fig 17 – 20, 22 – 24).

Aber schon im ältesten Material treten in einzelnen Exemplaren einige von den Kreuzformen auf, die später sehr gewöhnlich wurden. Die Methode, die gebraucht wurde, um die Ringkreuze abwechselnd zu gestalten, war einfach additiv. Man fügte also mehrere Ringe oder andere Formelemente hinzu. Verdoppelte Ringkreuze (Fig 34) oder Tripelkreuze (Fig 35) wurden ziemlich gewöhnlich. Sie treten in einem Randgebiet außerhalb des Zentrums der einfachen Ringkreuze auf, ein Verhältnis,

das bemerkenswert ist, da wir in Wärmland-Dalsland sowie in Småland auf diese Form von Kreuzen stoßen. Ringkreuze mit mehreren Armen sind (Fig 40, 41), nicht überraschend, in Wärmland in unmittelbarem Anschluß an das Verbreitungsgebiet der mehrarmigen Kreuze zu finden. Ringkreuze mit Zweig sind allem Anschein nach jünger und treten um die Mitte des 18. Jahrhunderts auf (Fig 26 – 29). Sie sind an vielen Orten zu finden und erhielten oft ausgeprägt örtlichen Charakter.

Die Herstellung der Ringkreuze samt deren Verwendung hörte etwa um 1850 im großen ganzen auf.

Einarmige Kreuze

Kreuze von diesem Typ sind in älterem Material ungewöhnlich. Sie treten im großen und ganzen nur in Wärmland auf und auch hier nur im begrenzten Umfang (Fig 42).

Vor allem bemerkt man einige alte Kreuzé aus dem Ende des 17. Jahrhunderts; sie sind in dem mittleren Teil der Provinz zu finden (Fig 43). Trotz ihrer Anspruchslosigkeit haben sie dadurch großes Interesse, daß sie das erste Glied einer Entwicklungskette ausmachen, die bis zu einer Ringkreuzform mit besonderem Gepräge führte, die während des späteren Teils des 18. Jahrhunderts große Verbreitung fand (Fig 32).

Weiter nördlich in der Provinz gibt es weitere einarmige Kreuze. Sie sind wesentlich jünger und unterscheiden sich augenfällig von den oben erwähnten (Fig 44). Von Interesse sind sie vor allem durch ihr Verhältnis zu den mehrarmigen Kreuzen.

Mehrarmige Kreuze

Mehrarmige Kreuze sind in unserem Material die häufigst vorkommenden. Ihre Anzahl beträgt 560, von denen so gut wie alle in den mittleren und nördlichen Teilen Wärmlands zu finden sind (Fig 42).

Diese auffallend begrenzte Verbreitung deutet an, daß die mehrarmigen Kreuze einen anderen Hintergrund haben als die Ringkreuze und die dreieckigen Kreuze. Allem Anschein nach wurde der mehrarmige Kreuztyp von den Deutschen eingeführt, die bei der Gründung der ersten Eisenhütten am Ende des 16. Jahrhunderts nach Värmland gerufen wurden. Kreuze von diesem Typ wurden in Deutschland manchenorts verwendet.

Deshalb muß man annehmen, daß das ursprüngliche Zentrum dieser Kreuze im östlichen Wärmland liegt, wo die ältesten Eisenhütten gelegen waren. Heute fehlen Grabkreuze aus Eisen in diesen Gebieten, warum das heutige Vorkommen für peripher gehalten werden sollte. Die Expansion fand am augenfälligsten im Norden statt. Sie ging vor sich am Ende des 18. Jahrhunderts und war sehr umfassend. Der Kreuztyp ist im nördlichen Teil der Provinz praktisch allein herrschend; nicht selten ist er auf gewissen Kirchhöfen in großer Zahl vertreten: In Eksnäs gibt es 200 Stück (Fig 4). Außerdem wurde ihm in vielen Gemeinden ein eigener Charakter verliehen (Fig 48, 50, 54, 56, 57).

Die ältesten Kreuze im Süden, von denen eines schon auf das Jahre 1663 datiert werden kann, können als vereinzelte Fälle außerhalb des eigentlichen Zentrums im östlichen Wärmland aufgefaßt werden. Die Expansion im Süden wurde nicht so umfaßend. Ein sehr interessantes Beispiel einer Entwicklung aus örtlichen Voraussetzungen heraus bietet eine Variante, die in Segerstad entstand (Fig 51).

Die mehrarmigen Kreuze kamen im allgemeinen zu derselben Zeit wie die anderen Kreuztypen aus dem Gebrauch. Im nördlichen Värmland wurden sie aber, obwohl immer seltener, bis zur Jahrhundertwende 1900 verwendet.

Dreieckige Kreuze

Insgesamt gibt es etwa 200 Kreuze von diesem Typ. Sie haben innerhalb des untersuchten Gebiets eine den Ringkreuzen entsprechende weite Verbreitung, aber kommt außerhalb dieses Gebietes nicht vor, soweit mir bekannt ist. Reichlich die Hälfte ist in Småland anzutreffen (Fig 60). Die ältesten Kreuze in erhaltenem Material stammen aus dem Ende des 17. Jahrhunderts (Fig 58).

Es gibt zwei verschiedene Gestaltungen. Die eine hat alle Eisen *auf der Grunde des Kreuzes* (Fig 62). Derartige Kreuze sind mit weiter Verbreitung anzutreffen. Trotzdem sind diese Kreuze wenig abwechselnd gestaltet.

Die andere Variante hat die Seiteneisen und bisweilen auch das Fuß Eisen in einem Winkel von 90° zur Kreuzebene angebracht (Fig 64).

Diese Gestaltung ist nur in Småland und Östergötland anzutreffen. Wahrscheinlich ist sie deshalb jünger, etwas, wofür tatsächliche Datierungen auch sprechen. Mehrere örtlich eigene Gestaltungen treten auf. Am interessantesten sind die Gestaltungen, die dazu neigen, die Grundform aufzulösen – das Dreieck. Die auflösende Neigung hat vor allem die Fußpartie getroffen (Fig 63, 66). Auch eine für diese Kreuze kennzeichnende Ausschmückung, die immer wildgewachsener wurde, trug zur Auflösung des Dreiecks bei (Fig 68).

Die Herstellung der dreieckigen Kreuze samt deren Verwendung hörte um die Mitte des 17. Jahrhunderts im großen und ganzen auf.

Schleifenkreuze

Kreuze von diesem Typ kommen in einigen Gemeinden im nordöstlichen Småland und im mittleren Östergötland vor. Insgesamt gibt es etwa 85 derartige Kreuze.

Diese Kreuze haben keine Verankerung in der christlichen Symbolsprache. Wahrscheinlich haben sie in den Aufsatz- und Gabelspitzen der Kirchen ihren Ursprung. Die ältesten Grabkreuze von diesem Typ treten um 1760 auf. Allem Anschein nach ist diese Grabkreuzform auch nicht sehr viel älter.

Drei verschiedene Varianten treten auf (Fig 71, 73, 74).

Umgekehrt herzförmige Kreuze

Der Kreuztyp kommt vor allem im nordöstlichen Småland vor, in demselben Gebiet wie der vorhergehende Typ, und in einzelnen Exemplaren in Östergötland. Die Gesamtzahl sind etwa 80.

Nicht auch dieser Kreuztyp ist ursprünglich als Grabmalsform. Wie die Schleifenkreuze ist er wahrscheinlich den Spitzen der Kirchen nachgebildet worden, trotz der Tatsache, daß mehrere dreieckige Kreuze im nordöstlichen Småland eine Gestaltung haben, die im großen und ganzen mit dem umgekehrt herzförmigen übereinstimmt. Die Verwandtschaft mit den Schleifenkreuzen ist bei einem näheren Studium trotz allem größer. Tatsächlich sollten wir uns um die Mitte des 18. Jahrhunderts einen gemeinsamen Entstehungsvorgang für die beiden Kreuztypen denken.

Drei Varianten treten auf, eine jede typisch für ihre Gemeinde (Fig 77, 79, 80).

Übrige ältere Kreuzformen

Es gibt etwa zehn andere Kreuzformen mit dem wir jedoch in diesem Zusammenhang nicht zu beschäftigen brauchen. Jede form hat zwar eine ziemlich einheitliche Gestaltung, aber diese Kreuzformen sind in wenigen Exemplaren mit ausgeprägtem örtlichem Charakter und ausgeprägter örtlicher Verbreitung vertreten. Oft erscheinen sie als Formexperimente, die nur begrenzte Nachmachung gefunden haben. Das Gesagte hindert nicht, daß sie in vielen Fällen prinzipielles Interesse haben.

Glockenförmige Kreuze treten verhältnismäßig häufig auf: in 25 Exemplaren im südöstlichen Dalsland und in vereinzelt Exemplaren im nördlichen Småland. In beiden Fällen kommen sie im Anschluß an dreieckige vor. Die dalsländischen sind am ältesten, mit einer ersten Datierung vom Jahre 1760. Es herrscht kaum Zweifel darüber, daß sie aus dieser Kreuzform entstanden sind, und dabei eigentlich als ein Ergebnis der weichen Formenbildung zu betrachten sind, die durch das Material, Eisen, ermöglicht wird.

Rhombische Kreuze treten an einigen Orten in begrenzter Anzahl auf. Im westlichen Småland gibt es zwei Varianten. Die eine hat eine so bescheidene rhombische Anordnung um die Kreuzmitte herum, daß sie an einarmige Kreuze erinnert (Fig 83). In Einzelheiten gibt es außerdem Übereinstimmungen. Vieles spricht dafür, daß diese rhombischen Kreuze auf einarmige zurückgehen. Dafür spricht auch eine frühe Datierung: Das älteste Todesjahr ist 1732. Weiter südlich gibt es eine andere Variante mit eindeutig rhombischem Aufbau (Fig 84). Wahrscheinlich ist die Form als eine Art Kompromißlösung zwischen den dreieckigen Kreuzen im Osten und den Ringkreuzen im Westen entstanden. Diese verschiedenen Varianten der einundderselben Form haben also verschiedene örtliche Voraussetzungen für ihre Entstehung.

Bandeisenkreuzen treten nur in zwei Gemeinden im nordöstlichen Småland auf. Insgesamt gibt es 20 Stück. Die meisten sind nach 1870 entstanden. Die Form erinnert in hohem Grad an die obigen letztgenannten und haben ohne Zweifel denselben Hintergrund (Fig 85).

Formenanalyse

Die Selbständigkeit der geschmiedeten Kreuze

Eine Voraussetzung der fortgesetzten Analyse ist, daß die vielen Typen und Varianten, die es innerhalb des Grabkreuzschmiedens gibt, wirklich das Ergebnis eines volkstümlichen Schmiedhandwerks sind. Wir müssen also klarlegen können, daß die Grabkreuze im Verhältnis zu Modestilen und anderen denkbaren Einflüssen selbständig sind.

Es bietet auch keine Schwierigkeit, festzustellen, daß die komplexere Formenwelt, die hier zu finden ist, im wesentlichen eine derartige Selbständigkeit besitzt. Die Ausnahmen bestehen aus Einzelheiten. Am deutlichsten ist dies im nordöstlichen Småland, wo eine Gruppe umgekehrt herzförmige Kreuze aus dem Ende des 18. Jahrhunderts mit elegant ausgeschmiedeten Akanthusblättern von ausgeprägtem Renaissancecharakter versehen worden ist (Fig 79). Einige sind außerdem mit den aus den Grabplatten der höheren Stände wohlbekannten Todessymbolen, Stundenglas und gekreuzten Knochen, versehen.

Die Formen der geschmiedeten Grabkreuze haben auch keine Übereinstimmungen innerhalb der Volkskunst; deshalb ist die Formenwelt, die sie darstellen, in sich geschlossen.

Überlieferungsaspekten

Viele Forscher, nicht zuletzt deutsche, haben die Traditionsgebundenheit der volkstümlichen Kunst hervorgehoben. Andere haben auf neuschaffende Momente mehr Gewicht gelegt. Im allgemeinen ist man doch geneigt gewesen, das Neuschaffen oder die Veränderung als ein Ergebnis von außen kommender Einflüsse aufzufassen. Die Fähigkeit der Volkskunst, einen Formenstoff nach und nach umzuwandeln, ist dagegen seltener zum Gegenstand einer Analyse gemacht worden

Altertümliche Züge

Die Grabkreuzarbeiten weisen viele einzelne altertümliche Züge mit Wurzeln in vorgeschichtlichem oder mittelalterlichem dekorativem Schmieden auf. Beispiele davon sind aus dem Eisen herausgesplattene und dann aufgerollte Zungen (Fig 91), pfeilspitzenförmige Endabschlüsse, Hängeblätter, Spiraldrehungen (Fig 95), und eingehauene Zickzackbänder. Die meisten von diesen Altertümlichkeiten bieten sich uns auf den Ringkreuzen. Ein Vergleich mit mittelalterlichen Beschlagschmiedearbeiten, auf die man an Kirchentüren und auf Truhen stößt, zeigt, daß sie von einem einfachen wiederholenden Prinzip beherrscht werden. Dasselbe additive Prinzip ist in unserem Material auch gewöhnlich. Am deutlichsten stoßen wir bei den vielen Komplex zusammengesetzten Ringkreuzen darauf (Sehen sie z B fig 37).

Überlieferung

Die oben mitgeteilten altertümlichen Züge deuten einen bedeutenden Traditionalismus innerhalb des Grabkreuzschmiedens an. Hier werden wir die Traditionsfestigkeit der Form näher studieren.

Überlieferung in der Bedeutung „Wiederholung“ ist die Regel, wenn die Bedeutung auch mit einiger Spannweite verstanden wird. Es ist aber selten, daß sie größere Tiefe hat, und wo dem so ist, ist sie räumlich sehr begrenzt. Die einfachsten Ringkreuze im südwestlichen Värmland und in angrenzenden Gemeinden in Dalsland weisen eine derartige Überlieferung auf.

Hier ist im großen und ganzen eine und dieselbe Kreuzform etwa 200 Jahre wiederholt worden, d.h. solange Grabkreuze in diesen Gegenden überhaupt verwendet worden sind (Beilage 3).

Im übrigen ist eine derartige feste Tradition höchstens ungefähr 100 Jahre alt. Oft ist sie davon wesentlich weniger abhängig, daß neue Typen eingeführt wurden, oder von einer fortlaufenden Formenveränderung.

Wenn der Überlieferungsbegriff erweitert wird und einen Sinn von allgemeiner Fortdauer erhält, wird ein größeres Material unter den Begriff eingeschlossen. Binahe überall findet man dann, daß die Überlieferung wirksam ist, auch wo höchst augenfällige Veränderungen stattfinden. Erst beim Niederschlag der Neuerung wird der Begriff irrelevant.

Überlieferung erscheint aber nach Qualität und Charakter verschiedenartig. Im allgemeinen kann gesagt werden, daß die Überlieferung immer eindeutiger hervortritt, je schmäler wir unseren Gesichtskreis machen. Die örtliche Gebundenheit ist mit anderen Worten auffallend. Nicht selten kann man auch von einem deutlichen Gemeindecharakter sprechen: Die Kreuze in einer gewissen Gemeinde unterscheiden sich von denen in der angrenzenden, auch wenn derselbe Haupttyp verwendet worden ist.

Trotz der augenfälligen Bedeutung der Überlieferung für die Formengestaltung kann man keine entsprechende Einschätzung davon ablesen. Im Gegenteil liegt im allgemeinen eine offenbare Neigung vor, neue oder abweichende Formen zu akzeptieren.

Veränderungen und Neuschaffen

Hier werden einige Faktoren vorgelegt werden, die für unser Studium der Formenveränderung Bedeutung haben. Diese Faktoren sind unmittelbar aus dem gesammelten Grabkreuzmaterial ablesbar.

Es ist am Platze, einleitend die Bedeutung hervorzuheben, die das Material, das schmiedbare Eisen, gehabt hat. Die reiche Formengestaltung, oft durch eine weiche und rhythmische Kurvatur gekennzeichnet, hat als Voraussetzung vor allem die Formbarkeit des Eisens.

Von den Verbreitungskarten, die zu dieser Dissertation gehören, geht hervor, daß korologische Verhältnisse beim Studium von Formenveränderungen interessant sind. Es kommt deutlich vor, daß Abweichungen von einem gegebenen Grundtyp in der Peripherie des Verbreitungsgebiets zu finden sind. Am bemerkenswertesten ist das Vorkommen von Doppel- und Tripelringkreuzen in einem Gürtel östlich und südlich von dem Kerngebiet der Ringkreuze in Värmland und Dalsland. Diese beiden peripheren Gürtel sind durch den Vänersee getrennt und haben also mit einander keine Verbindung. Eine gleichartige Entwicklung hat also in zwei verschiedenen Gebieten stattgefunden. Auch in Småland gibt es eine Entsprechung; sie ist aber recht bescheiden: Östlich von den einfachen Ringkreuzen treten auch hier einige Doppelringkreuze auf.

Die periphere Lage ist auch auf eine andere Weise ergiebig und fruchtbar. Am Rande eines Verbreitungsgebietes stoßen verschiedene Kreuztypen oft aufeinander. Dabei entstanden leicht Kompromißformen, meistens in der Form einer ziemlich einfachen Kombination beider Kreuztypen. Diese komplexeren Kreuzformen konnten dann weiterentwickelt werden. Besonders in Dalsland entstanden auf diese Weise einige außerordentlich bemerkenswerte Kreuztypen.

Auch die Ornamentik ist in diesem Zusammenhang interessant. In den weitaus meisten Fällen ist sie der Ganzheit untergeordnet. In gewissen Fällen kann es aber schwierig sein, zu entscheiden ob die Ausschmückung nicht etwa eine entscheidendere Rolle für die Gestaltung spielt. Man kann sagen, daß sie eine grenzüberschreitende Funktion hat. Das beste Beispiel ist die Ausschmückung der mehrarmigen Kreuze, die mit Ornamenten oberhalb und unterhalb der Arme oft versehen worden sind. Dadurch daß die Ornamente dieselbe Gestaltung wie die eigentlichen Arme haben, können sie auch als solche aufgefaßt werden. Die mehrarmigen Kreuze sind vielleicht so einfach entstanden, daß die Ornamente zu wirklichen Armen "verlängert" worden sind und neue Ornamente oben und unten hinzugefügt worden sind.

Bemerkenswerter ist die Rolle, die die Ausschmückung bei der Veränderung der dreieckigen Kreuze in Småland spielt. Die ältesten Kreuze haben alle Eisen auf der Grundebene des Kreuzes und aus den Seiteneisen herausgespaltene Zungen (Fig 62). Die meisten Kreuze in der Landschaft haben aber die Seiteneisen in einem Winkel von 90° zur Kreuzebene angebracht. Die Anordnung ist wahrscheinlich zugekommen um die Bandeisendekor längs den Seiten beibehalten zu können. Wie sie an einige ganz frühere Kreuze auftreten. Diese Dekor schliesst sich der ältesten herausgespaltenen an. Im nordöstlichen Småland erhielt sie eine breitere Verwendung. In gewissen Fällen neigt die Bandeisenausschmückung dazu, das Dreieck auszufüllen (Fig 67). In anderen Fällen wurde die Ausschmückung am Fuß hervorgehoben. In einigen Gemeinden wurden große aufgerollte Bandeisen unter dem niedrigsten Eisen herausgebildet (Fig 68). Die eindeutige Dreiecksform ging damit verloren. Dies ist wahrscheinlich auch der Grund, deshalb das rhombförmige Kreuz und das Bandeisenkreuz entstanden sind. Eine ursprünglich untergeordnete dekorative Ausschmückung führte somit nicht nur dazu, eine gut verankerte Form aufzulösen, sondern sogar dazu, ein Neuschaffen auszulösen.

Prinzipien für die Umgestaltung

Die ältesten Grabkreuze sind aus einer einzigen einfachen Form aufgebaut. Als sie geändert wurde, folgte man zwei Prinzipien, einem additiven und einem entwickelteren, synthetischen Prinzip.

Unter dem ersteren Prinzip versteht man, daß zwei oder mehr Formen dem Stamm hinzugefügt worden sind. Meistens wurden sie ganz einfach über einander gestapelt. Dies konnte sehr unempfindlich erfolgen, ohne Rücksicht auf den Beziehungszusammenhang, der dabei entstand. Gewöhnlich versuchte man aber, der Ganzheit eine harmonischere Gestaltung zu verleihen. Das additive Prinzip wurde vor allem auf die Ringkreuze und selbstverständlich auf die mehrarmigen Kreuze angewendet. Das Prinzip ist schon lange bekannt und ist schon in unserem

Material aus dem 17. Jahrhundert vertreten. Entsprechungen treten in mittelalterlicher und vorgeschichtlicher Ausschmückung auf.

Das synthetische Prinzip bezweckt einen Gestaltungswillen, wo das Streben nach einer Ganzheitsauffassung entscheidend gewesen ist. Das Prinzip kann den natürlichen Möglichkeiten des Eisens zur weichen Formenbildung zugeschrieben werden. Es ist nicht erstaunlich daß es sich auch herausstellt, daß die reifsten und selbständigsten Kreuzformen unter der Anwendung dieses Prinzips entstanden sind (Fig 51, 98, 113).

Individuum und Überlieferung

Die Grabkreuzschmiedekunst ist eine namenlose Kunst. Wenige Schmiede, die Kreuze herstellten, sind bekannt, aber eine Bindung einzelner Kreuze an bestimmte Personen ist so gut wie unmöglich. Für unsere Studie ist es auch nicht sehr interessant, da die eine allgemeinere Zielsetzung hat. Hier soll statt dessen versucht werden, den Einsatz des einzelnen im großen Zusammenhang zu ermitteln.

Aus dem Material geht hervor, daß neue Kreuzformen, soweit man sehen kann, während Zeiträumen mit intensiver Grabkreuzherstellung entstanden. Man kann vermuten, daß die Zahl gleichzeitig tätige Schmiede, die die Kunst des Kreuzschmiedens beherrschten, innerhalb eines bestimmten Gebietes, der Gemeinde, sehr begrenzt waren. Dies würde bedeuten, daß die Neuschöpfungen durch einzelne Schmiede entstanden sind, die sich nicht selten reine Formenexperimente erlauben konnten. Auch der örtliche Charakter einer Form, der Gemeindecharakter, ist von dem anfänglichen Einsatz eines einzelnen Schmiedes meistens abhängig.

Aber dies ist nicht überall der Fall. Ekshärad, im mittleren Teil der Provinz, Wärmland stellt eine Ausnahme dar, soweit man sehen kann. Das typische Ekshäradskreuz (Fig 101) wurde allmählich entwickelt; dem Kreuz gingen mehrere mehrarmige Kreuzformen voraus. Erst nach etwa 50 Jahren entstand hier die Form, die für die Gemeinde kennzeichnend wurde. Es ist deutlich, daß mehrere Schmiede tätig waren, als die Form ausgestaltet wurde und sich allmählich durchsetzte. Interessanter ist, daß die Formenauffassung für die Entwicklung Bedeutung hatte. Es ist offensichtlich, daß gewisse Formen auf Kosten anderer bevorzugt wurden.

Form, Inhalt und Wertung

Es ist schwierig, unter der Form Bedeutungen oder Wertungen zu suchen. Die einzige Möglichkeit scheinen die Auslegungsmöglichkeiten zu sein, die die Todesauffassung des Bauernstandes bereiten kann. Bräuche und Vorstellungen im Zusammenhang mit dem Tod konzentriren sich um die Suche nach einem Schutz für den Toten und gegen den Toten.

Die ältesten geschmiedeten Kreuze sind einfache christliche Symbole. Alle hatten auch im Volksglauben magisch schützende Bedeutung. Wahrscheinlich hatten deshalb auch diese geschmiedeten Grabmäler eine solche Bedeutung, ganz besonders da diese aus Eisen gemacht waren, einem Material, dem beschützende magische Eigenschaften zugeschrieben wurden.

Um die Mitte des 18. Jahrhunderts erfuhren die Kreuze vielenorts bedeutende Veränderungen. Die einfachsten Veränderungen waren additiv. Das Wieder-

holungsprinzip hatte wahrscheinlich nicht nur eine ästhetische Bedeutung, sondern auch eine magische. Das Wiederholungsmoment ist ein wichtiges Element in aller Magik, und das Prinzip kommt auch innerhalb der Volkskunst vor. Die Anhäufung von magischen Zeichen an z.B. Scheunentüren und Hausgeräten ist wohl bekannt.

Jüngeren Grabkreuzformen können kaum beschützend magische Eigenschaften zugeschrieben worden sein. In einigen Fällen werden sie „Lebensbäume“ genannt, in einer Überlieferung, die aber unsicher ist. Wahrscheinlich ist es aber nicht aus der Luft gegriffen. Mehrere jüngere Grabkreuze, die über dem ganzen Gebiet, wo Bestandsaufnahme gemacht ist, anzutreffen sind, „grünen“, womit die aus Überlieferung gewöhnlichen Hängeblätter nicht gemeint sind. Ich beziehe mich statt dessen auf die vielen Kreuze, die mit gestielten Blättern in einer oder anderer Form versehen worden sind (Fig 106, 108). Diese „grünenden“ Kreuze, wie die vielen, die mit kronender Krone (Fig 105) versehen worden sind, deuten eine andere und hellere Todesauffassung an. Wahrscheinlich haben der Pietismus und ihm nahestehende christliche Strömungen das Aufkommen dieser Elemente beeinflusst. Wahrscheinlich erleichterten diese Strömungen das Aufkommen jüngerer Kreuzformen, die mit den alten beschützend magischen Vorstellungen brachen.

Es ist aber nicht möglich, aus einer gewissen Kreuzform einen gewissen symbolischen Inhalt herauszulesen. Die neuen Kreuzformen entstanden nicht als bewußte symbolische Gestaltungen. Es besteht kaum Zweifel, daß die formalen Gesichtspunkte entscheidend waren, etwas, was aus der Entwicklung der jüngeren Kreuze direkt herausgelesen werden kann. „Das Endprodukt“ in einer Entwicklungskette ist ästhetisch befriedigender als die Zwischenformen und das Endprodukt hat auch eine häufigere Verwendung gefunden. Daß hier ein ästhetisches Bewußtsein vorlag, ist über jeden Zweifel erhoben.

Synthese

Geschmiedete Grabkreuze sind eine ausgeprägte volkstümliche Grabmalform, die vor allem von dem wohlhabenden Bauernstand verwendet wurde. Die Verwendung wurde aber nie sehr häufig. Die Produktion war zeitlich meistens ungleich verteilt. Die einzelnen Kreuze wurden lange Zeit oft mehrere Generationen lang verwendet. Die Formenwelt, die sie vertraten, war für die Gemeindeglieder vertraut und gerade hier, auf dem Kirchhof der Gemeinde, fanden die Schmiede ihre Vorbilder oder der Besteller eine Kreuzform, die er nachmachen lassen wollte.

Ursprünglich hatten die Grabkreuze eine größere Einheitlichkeit als später. Innerhalb jeden Typs waren die Ähnlichkeiten, auch zwischen weit auseinander liegenden Gegenden, größer als später. Das der einzelnen Gemeinde eigene Gepräge wuchs erst während des späteren Teils des 18. Jahrhunderts empor, oder zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Die Befreiung von den einfachen Formen hängt wahrscheinlich damit zusammen, daß die beschützend magischen Wertungen, die damit verknüpft wurden, am Kraft verloren, sobald sich die strenge orthodoxe Religionsauffassung auflöste.

Das schaffende Moment bei Formenveränderungen hatte immer seine Verankerung in örtlichen Gegebenheiten. Der Entwicklungsverlauf war allmählich und nicht selten mit Einschlägen experimenteller Natur. Aber fast immer wurde nach verhältnismäßig kurzer Zeit eine größere formale Eindeutigkeit erreicht. Jede

Veränderung hat also ihre Voraussetzung in der Vergangenheit oder in den verfügbaren Formen des schaffenden Augenblicks. Es gibt deshalb auch keine Grenze für die Reichweite der Überlieferung. Das Neuschaffen erreicht mit anderen Worten nie Grad von Selbständigkeit, daß es dadurch die Kontinuität überflüssig macht.

Die einfachste Methode, eine Umformung zu gestalten, bestand darin, der Ursprungsform weitere Formenelemente hinzuzufügen, meistens dieselben, nach einem additiven Prinzip. Sie ist vor allem auf Ringkreuze und mehrarmige Kreuze angewendet worden. Nicht selten wurde die additive Gestaltung als ein erstes umgestaltendes Prinzip ausgenützt. Ihr Ergebnis konnte dann fortgesetzten Umwandlungen zugrunde liegen, die sich durch ganzheitssuchende Formenlösungen und rhythmische Bestrebungen, ein synthetisches Prinzip, ausgezeichnet haben. Bei der Anwendung dieses Prinzips erreichte man die schönsten Ausdrücke für selbständige Formenbildung. Es ermöglichte auch, die natürlichen Möglichkeiten der Schmiedentechnik zu weicher und rhythmischer Formenbildung auszunützen.

Die örtliche Entwicklung ließ örtliche Typen entstehen. Nicht selten ist das örtliche hier als die Gemeinde, als die wirkliche Überlieferungsebene, aufzufassen. Auch wenn derselbe Kreuztyp in der Regel innerhalb einer großräumigen Gegend auftritt, ist es sehr oft der Fall, daß er innerhalb der einzelnen Gemeinde seine eigene Signifikanz, seinen eigenen Gemeindecharakter bestitzt. Man wiederholte also eine gewisse Gestaltung, die wir nachträglich eine „endgültige“ Formenlösung nennen können. Die Wiederholung fiel aber der Serienfertigung nach Muster nie anheim.

Daß eine gewisse Form wiederholt wurde, war das Normale. Überlieferung in diesem engeren Sinne läßt sich allerhöchst einige Hunderte von Jahren verfolgen: Die einfachen Ringkreuze im nördlichen Dalsland und in den angrenzenden Teilen von Värmland weisen schon bei den ältesten dieselbe Form auf, die man dann beibehielt, solange sie hergestellt wurden. Überlieferung kan also hier noch tiefer sein als die tatsächlich wahrnehmbare. Im übrigen schränkt sie sich allerhöchst auf etwa Hundert Jahre ein. Der Grund ist ganz einfach, daß neue Kreuzformen frühestens um die Mitte des 18. Jahrhunderts auftreten und daß dieser Typ von Grabmalen in der Regel um 1850 aus dem Gebrauch kam. Gegenüber dem Hintergrund ist es deutlich, daß die Überlieferung nicht tiefer werden konnte. Gleichzeitig unterstreicht dies, wie unser Material von der Überlieferung beherrscht wird.

Die Überlieferung hört erst bei dem Niederschlag der schockierenden Neuerung auf. Von derartigen von der örtlichen Überlieferung abweichenden Neuerungen gibt es auch Beispiele. Daß diese Neuerung einer größeren Kreis berührte, ist jedoch selten; dagegen prägte sie öfter die nächste Umgebung der Lokalgemeinde. Auf diese Weise konnte eine örtliche Überlieferung plötzlich geändert werden. Eine derartige Veränderung enthält aber natürlich kein schaffendes Moment.

Interessanter ist dann die Veränderung, die bei der Verbreitung einer Form über ein großräumiges Gebiet oft eintrat. Unsere Studie hat gezeigt, daß potentielle Möglichkeiten zu Formenveränderungen vorlagen. Man kann von der Gebundenheit in der Mitte und von der Freiheit in der Peripherie sprechen. Die periphere Lage enthielt auch andere Möglichkeiten zu Formenveränderungen. Oft traten andere Kreuztypen an dem Rand eines Verbreitungsgebietes auf, wobei Kompro- miß formen gern entstanden.

Nicht zuletzt innerhalb der deutschen Volkskunde ist hervorgehoben worden, daß

die alte Bauerngesellschaft konservativ war. Der Volkskünstler sollte nach dieser Betrachtungsweise ein allgemeines, ein kollektives Ideal ausdrücken. Unsere Analyse bekräftigt die besagte These nicht. Im Gegenteil ist es auffallend, wie leicht man neue Formenlösungen akzeptiert. Der Schmied hatte eine bedeutende Freiheit. Daß die Überlieferung trotzdem eine so entscheidende Rolle spielt, muß an einer notgedrungenen Gebundenheit an das Bekannte oder eher an einen Mangel an formalen Impulsen liegen.

Aber allem Anschein nach wurde doch die herkömmliche Form in Gegenden geschätzt, wo die Überlieferung gut integriert war. Es ist möglich, in Ekshärad zu sehen, wie eine gewisse Form emporwächst und unter einer sozialen Kontrolle allein herrschend wird, die immer weniger Spielraum für individuelle Einsätze von abweichendem Charakter anbot.

Die Formenwelt der Grabkreuze ist in hohem Grade eine Widerspiegelung der Bedeutung der Überlieferung, ihrer Anpassungsfähigkeit, der künstlerischen Fähigkeit des schaffenden Individuums und der Empfindlichkeit des Kollektivs für formale Werte.

NOTER

1 Sammanlagt omfattar det inventerade yngre materialet knappt 1.000 kors. Av dem återfinns ungefär en tredjedel i de gammaldanska landskapen. De former som här uppträder representerar ett yngre smide, utan anknytning till det vi här skall behandla, men med paralleller i Danmark (Kristensen 1951). Av allt att döma började dessa korsformer användas först strax före 1800-talets mitt. Av fåtaligt bevarade inskriptioner tycks de ha varit vanligast på 1870- och 1880-talen. Trots den sena förekomsten visar de en till det äldre materialet motsvarande traditionsbetingade bygdekarakteristik.

2 Undantagna från inventeringen är Öland, Gotland, Bohuslän och västra Västergötland. Dalsland inventerades tidigare och vad ankommer på landskapets södra del har resultatet redovisats (Aarsrud 1967). I fortsättningen hänvisas till denna uppsats vad gäller de syddalsländska korsen.

Utanför det inventerade området är ett större antal kors kända endast från Jämtland. Min kännedom om detta material bygger på det ganska stora antal kors som förvärvats till Nordiska museet.

3 Exempel 1751–1775

7 (1)

Av de sju kors som tillkommit mellan 1751 och 1775 är ett osäkert daterat.

4 Som exempel har här valts Dalsland. I nedanstående tabell har jag dragit gränsen vid 1800, vilket innebär, att kors med äldsta dödsår före denna tidpunkt, men som utnyttjats senare, har förts till den äldre gruppen. Efter denna gränsdragning har antalet kors fördelats efter respektive regioner och antalet användningar.

Före 1800

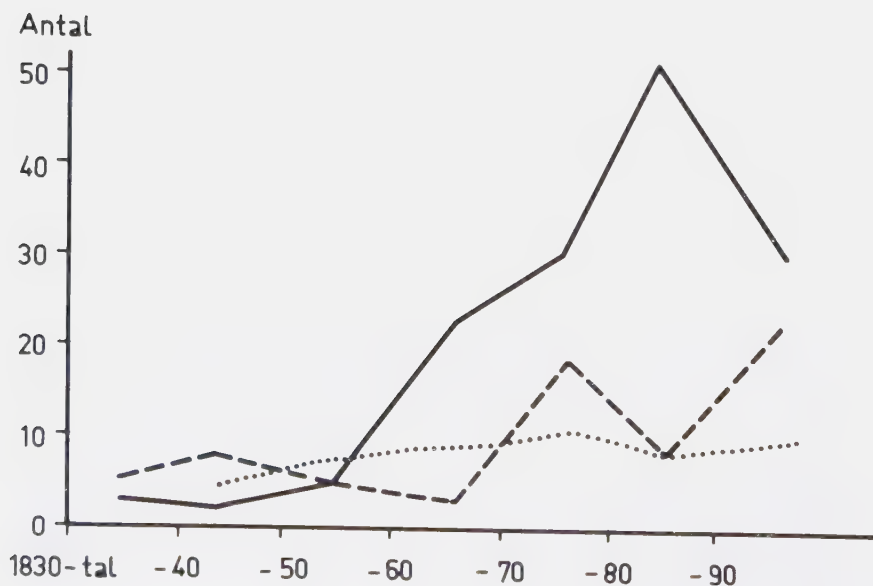
Antalet användningar	1	2	3	4	5	6	7	Flera	Summa
Norra Dalsland	14	8	9	2		1			34
Norra Dalbosläätten	6	8	7	3	3	3	3	3	36
Södra Dalbosläätten	5	2							7
Sydvästra Dalsland	2		1		1				4
Summa	27	18	17	5	4	4	3	3	81

Efter 1800

Antalet användningar	1	2	3	4	5	6	7	Flera	Summa
Norra Dalsland	11	3	2				1		17
Norra Dalbosläkten	8	4		1					13
Södra Dalbosläkten	45	4							49
Sydvästra Dalsland	22	7	4	1		1			35
Summa	86	18	6	2		1	1		114

Före 1800 användes således 67% av korsen mer än en gång. Dessutom bör påpekas, att en stor del av de blott en gång använda tillkommit strax före 1800. Efter 1800 användes endast 25% av korsen mer än en gång. De lokala skillnaderna är dock stora. Samtliga regioner med undantag av södra Dalbosläkten visar en större benägenhet (37%) att i enlighet med traditionen använda korsen flera gånger även efter 1800, medan detta på södra Dalbosläkten endast förekommer i 8% av fallen.

5 Dalsland har fått tjäna som exempel. Genom jämförelse med ATA:s bildarkiv från andra delar av landet framgår, att exemplet tillfredsställer skäliga krav på representativitet. Nedanstående diagram är byggt på en inventering, som vad gäller Dalbosläkten är fullständig, medan den för de båda övriga områdena är ungefär 50%-ig. I dessa båda senare fall torde med visst undantag det faktiska förhållandet uppnås vid en dubblering av angivna siffror.

Med få undantag har de äldsta dödsåret fått tjäna som datering av gravvården.

I Dalsland är det således först från och med 1860-talet, som stenvårdar blev mer frekvent förekommande, något som ingalunda innebär, att de blev vanliga. Tvärtom torde användandet av stenvårdar ännu något årtionde in på 1900-talet varit undantag. Vad gäller Dalbosläkten beror den tidiga, höga frekvensen på en lokal gravvårdstillverkning i Dalskog, där man utnyttjade förekomsten av glimmerskiffer för detta ändamål. På motsvarande sätt utnyttjades redan från 1800-talets första årtionden förekomsten av täljsten i norra Dalsland. Den nedgång, som i samtliga områden kan konstateras under 80- och/eller 90-talen, sammanhänger med en nedgång i den lokala tillverkningen och kanske också i en konjunktturnedgång för jordbruket. På 90-talet började "utifrån importerade" gravvårdar att i allt högre grad göra sig gällande.

- 6 I daterade fall fördelar sig socken och insamlingsår enligt följande:
Romfartuna 1876, Sunne 1877, Askeby 1881, Södra Vi 1882, Ukna 1882, Hallen 1885, Mörsil 1885, Mattmar 1885, Åre 1887, Söderbärke 1890, Nössemark 1891, Hinnersyd 1891, Lysvik 1894, Norra Ny 1898, Aneboda 1899, Odensåker 1905, Rännelanda 1915, Staga 1927.
- 7 Kontrollen har skett genom en direkt jämförelse mellan hans teckningar och dagsläget. Kyrkorna är avbildade med den största noggrannhet, något som också gäller kyrkogårdarna och deras gravvårdar. Det innebär således inget problem, att i dagsläget identifiera de vårdar, som han avbildade, dels genom att varje teckning är daterad, dels genom hans tydlighet i detaljer. Kontrollen omfattar ett 25-tal kyrkogårdar i Ås och Vedens härader.
- 8 Annehärad (ringkors, ej känt i min inventering), Nykyrka (5 st triangelformade), Toarp (2 st armförsedda, ej kända i min inventering), Floby (1 st) samt Öreryd i Småland (1 st enarmat).
- 9 Bosebo (4 ringkors, 1 triangulärt), Våthult (2 triangulära), Aneboda (1 triangulärt), Hagshult (2 triangulära), Rydaholm (2 triangulära), Tannåker (1 rombiskt, otydligt), Öreryd (1 enarmat), Hallingeberg (cirka 50 st av olika form).
- 10 Mandelgrenska samlingen nr 197 (Högerud 3 st), nr 298 (Svanskog 4 st), nr 299 och 309 (Sillerud 3 st).
- 11 Mandelgrenska samlingen nr 300 och 306 (Moheda 5 st).
- 12 Ett par större arbeten är intressanta som jämförelse, genom att båda behandlar ett mycket omfattande material. I sin undersökning av de norska dryckeskärlen av trä använder Gjärder (1975) bl a en typologisk-evolutionistisk metod som påminner om den här tillämpade. Metoden kan inte sägas vara kommenterad. Indelninggrunden är dock dikterad av formen (s 9).
Även Granlunds avhandling om svepta kärl (1940) bygger på en typologisk indelning. Utifrån en närmast dissekerande analys av detaljer bygger han upp sitt typologiska system. Men inte heller han kommenterar det annat än vad gäller de fem huvudgruppernas nomenklatur.

Social förankring

- 13 Sammanställningen avser samtliga på korsen förekommande namn (inklusive initialer) eller inalles cirka 400 döda. I allmänhet är inskriptionerna tillfyllest för att göra den gruppering som här skett. Under 1800-talet och i all synnerhet från 1830-talet är det vanligt att påträffa beteckningar som danneman och hemmansägare. Pagana namn utan angivelse av yrkesbeteckning har förts till lämplig grupp bland allmogen (stapel 1–9). Att därmed inget våld gjorts på verkligheten kan konstateras i bouppteckningar. 57 sådana efter avlidna med smidda gravkors har genomgåts. Bouppteckningar från åren 1820–40 saknas dock nästan helt.
- 14 För att få uppfattning om järnpriserna och den allmänna prisutvecklingen har jag valt vissa varuslag, mot vars värden järnpriserna relaterats. Därvid har de senare år för år jämförts med summan av dessa varuslag, varefter relationstalen till höger i tabellen uträknats.

År	Ko	Får	Lin- garn	Dags- verke 1 mark	Havre 1 tunna	S:a 1 lsp.	Stång- järn 1 lsp.	Förhållande
1800	8.32	1.16	-16-	-14-	4.16	14.46	-40-	Specie 36,0- 1
1820	25.--	3.--	-42-	-27-	5.--	34.21	1.36	Riksgälds 25,1- 1
1840	30.--	3.--	1.--	-24-	4.25	38.00	1.32	" 21,0- 1
1850	31.24	3.36	1.--	-27-	5.12	42.30	1.24	" 34,1- 1
1860	50.--	5.50	1.25	1.--	8.--	60.75	2.--	Kronor 30.-- 1

Järnet var således jämförelsevis billigast vid seklets början och dess mitt, under det att det var dyrare 1820 och 1840. Jörberg har gjort en noggrannare undersökning av bl a järnpriserna i hela riket och därvid funnit att de var relativt lägst omkring 1810 (Jörberg 1972, del I s 23 och 51, del 2 s 298).

- 15 Slutsatsen bör närmare kommenteras. Tabellerna (Fig 10, 12 och 14) redovisar alla identifierade förstagångsavnamare under aktuella perioder. Men i Ekshärad (Fig 12) har ytterligare 5 oidentifierade personer begravts under smideskors under perioden. En identifiering av dessa skulle sannolikt förstärka bilden av en i första hand de förmögna gravvårdsform. Den var alltså här så allmänt använd av de välbärgade att den hade karaktär av statussymbol. En identifikation av den ende oidentifierade i Sundals hd (Fig 10) skulle inte nämnvärt ändra bilden, av en visserligen av de förmögna favoriserad gravvård, men därför ingalunda allmän. Vid det aktuella tillfället fanns här f ö andra gravvårdstyper att välja på (Jft fig 115). Endast upptäckten av ett flertal förkomna kors skulle kunna ge dem karaktär av statussymbol. I Tjust (Fig 14) slutligen är det uppenbart att gravkorsen inte hade denna karaktär.

Den här tecknade bilden skiljer sig alltså från den gängse, där norra Sverige ofta framställs som mindre benäget att ge kulturella manifestationer socialt särskiljande betydelse (Bringéus 1978). Men Ekshärad är av allt att döma ett undantag.

- 16 Uppgiften är lämnad av komminister J Engwall, Kristinehamn.
- 17 Uppgiften är lämnad av hembygdsforskaren O Ljung, Ör.
- 18 Romdahl 1914, s 244 ff, Wrangel Konstnärligt smide . . . 1928, s 83 ff, Wrangel Järntillverkning . . . 1928, s 7 och Lundberg 1927.
- 19 För att få en uppfattning om detta smide har jag inventerat de flesta hembygdssamlingars samlingar i Dalsland samt vissa större museers (Vänersborg, Borås, Växjö, Jönköping och Skara). Dalslandsinventeringen redovisades i en uppsats i Hembygden (Aarsrud 1973).
- 20 Enligt bouppteckningarna från Tjust innehade 47% av dem som begravdes under smidda gravkors åren 1770–1840 rikhaltig smidesutrustning. I Ekshärad är motsvarande siffra 36–46%. Variationen beror på oklara bouppteckningar.
- 21 Någon systematisk undersökning av sockensmeder har inte gjorts, men i genomgångna bouppteckningar från N Älvdals hd (Vml), Sundals och Nordals hd (Ds) har jag inte påträffat någon. Däremot uppträder någon enstaka i Tjust. Ur Grinstad sockenstämmoprotokoll av den 12/6 1795 kan anföras att: "Carl Brunberg anmälde sig närvarande at blifwa antagen till Sockensnickare och dess bror Anders Brunberg at få warda antagen till Sockensmed och som de båda woro kända för skickeliga arbetare och socknen hade sådana hantvarkare nödiga biföll församl deras begäran . . .

Formbildning

- 22 I Jämtlands museum finns ytterligare kors, som ej besiktigats.
- 23 De återfinns i Våle, Sörum, Trögstad, Skedsmo, Bostad, Skiptved och Eneback.
- 24 De är från Ås (Norsk Folkemuseum nr 784–10), Skiptved 2 st, Askim, Våler, Hobøl och Nesodden.
- 25 Korsen återfinns i Frogner, Lörenskog, Trögstad och Svindal.
- 26 I avseende på fästans ordning vid mötespunkten mellan stam och bas måste jag reservera mig, då korsor olyckligtvis fotograferats så, att den täcks av en plåt.
- 27 Enligt uppgift av Erik Lehman var det hans far, som vid denna tid började tillverka sådana plåtar. Idén fick han från emaljerade urtavlor i södra Tyskland, varifrån han invandrat.

Formanalys

- 28 Otto von Feilitzen 1881. II delen kap X: Biskop Olof Emporagius koncept. I del I sid 440 finns ett ytterligare koncept av biskop Olof Lauretius, Västerås, där det

sägs, att tecken till rättighet å graven kunde man ”gjöra med it lijtet kors heelt af jern giort, eller ock uthi een staka nederslagit. Men på Domkyrkeiogårdarna eller andra städers bogårdar skola likstenar brukas.”

- 29 Kyrkoordningen 1686 kap XXVI § 9. Wilskmans utgåva 1782, s 345.
- 30 Romdahl 1914, fig 9, Lundberg 1927, fig 3, Wrangel (1) pl XXX och Hellner 1960, s 66.
- 31 Bedömningen bygger på en genomgång av beslagssmidet vid hembygdsmuseerna i Dalsland samt museerna i Vänersborg, Borås, Jönköping, Växjö samt Kulturen i Lund.
- 32 Gardell 1945. Av här publicerade avbildningar visar ett 20-tal eller omkring 1/3 sådana med repstav uppburna kors. Löffler 1889, bildmaterial.
- 33 Kulturens samlingar, Lödöse museums samlingar samt Blomqvist, Mårtensson 1963, s 203–205.
- 34 Se t ex Romdahl 1914, och Lundberg 1927, bildmaterialet, Wrangel (1) 1928, Pl XXVIII–XXX.
- 35 I bilaga 3 visas den lokala utvecklingen sockenvis tiden 1720–1860. Redovisningen omfattar bygder som uppvisar djup tradition eller intressant utveckling. Vissa socknar eller områden av särskilt intresse, som Ekshärad, Segerstad-Nor och nordöstra Småland, har tidigare på likartat sätt redovisats i den löpande texten.
- 36 Kloster 1943, s 157, Bauche 1965, s 19 och 170, Hauglid 1965, s 7, Paulsen 1966, s 157.
- 37 Bergverksrelationerna 8:e bergmästardistriktet 1793–1800, 1816–1845.
Bergverksrelationerna 9:e bergmästardistriktet 1816–1845.
- 38 Se t ex Söderberg 1951, och Sveriges kyrkor, särskilt de delar som behandlar Gotland.
- 39 Hadorphs 1676–1685. Av 37 kyrkor har 33 ringkors som torn- eller gavelspira. Brenner, Elias 1670. Av 10 kyrkor har 6 ringkors.
Peringskiöld 1710. Av 27 kyrkor har 10 ringkors.
Ihrfors 1882–1891. (Hans teckningar återger i många fall äldre avbildningar). Av 12 kyrkor har 7 ringkors.
- 40 Karlinger 1923, s 38, Hahn 1926, s 23.

- 41 Ihrfors 1888–1889. Teckningar s 246, 248.
 Dahlberg 1970. (Linköping, Gudhem, Varnhem m fl)
 Hermelins målningar från slutet av 1800-talet varav en återges av E. Liljeröth 1965, s 39 och en av Hagberg 1937 s 393.
- 42 Hagberg 1937, s 193 f. Gyllenius berättar i sin dagbok den 11 maj 1666, hur en liten dotter till honom sveptes till brud. Gyllenius s 259.
- 43 Se t ex Florén 1706, s 63 och Kolmodin 1734, nr 22:15, 31:3, 34:8, 124:2.
- 44 Undersökningen omfattar bokbeståndet enligt bouppteckningar år 1810 i Övre Älvdals hd (Vrml), Nordals hd (Ds) och Tjust hd (Sml). Som andaktslitteratur har räknats endast med titel angiven sådan. Angivna siffror kan alltså vara högre.

	N. Älvdal	Nordal	Tjust
Antal bouppteckningar	73	48	105
Hushåll med litteratur	60	32	89
Hushåll med bibel	25	8	48
Hushåll med psalmbok	60	32	69
Hushåll med andaktslitteratur	53	12	22

BILAGA 1

SMIDDA GRAVKORS M. M.

Församling Uppgifterna lämnas av

Kyrkogårdens namn Namn:

Landskap Adress:

Överkorsa det ej tillämpliga!

Frågor:

1. Finns smidda gravkors på kyrkogården i Eder församling?
2. Står de alltjämt på ursprunglig plats? Var annars?
3. Ungefärligt antal bevarade kors?
4. Har det funnits smidda gravkors tidigare? När ungefär försvann de?
5. Har något kors överlämnats till museum? I så fall till vilket?
6. Känner Ni igen någon av vidstående typer från Eder kyrkogård? Markera i så fall detta med kryss i rutan under skissen!

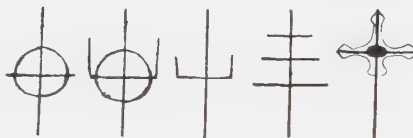
Svar:

Nej. Ja,

Ja. Nej,

Nej. Ja,

Nej. Ja,

annan
typ

Var god vänd!

7. Vad brukar man i Eder ort kalla de smidda gravkorsen?	
8. Är det bekant vem som smidde dem?	Nej. Ja, Gårdens eget folk. Bysmeden. Brukssmeder
9. Har det funnits järnbruk i Eder bygd? Vilket?	Nej. Ja,
10. Finns gjutjärnskors på Eder kyrkogård? Från viken järnbruk?	Nej. Ja,
11. Finns alltjämt träkors på Eder kyrkogård?	Nej. Ja, ett fåtal. Ja flera
12. Finns det brädformade gravkors av trä på Eder kyrkogård? Vad kallas de?	Nej. Ja, ett fåtal. Ja flera
13. Har sådana tidigare funnits?	Nej. Ja,
14. Uppställer man alltjämt granar med avbrutna toppar vid sorgehuset eller processionsvägen vid begravninngar?	Nej. Ja,
15. Har seden tidigare förekommit?	Nej. Ja, den upphörde omkr. år
16. Vad anses bruket innebära?	
17. Övriga upplysningar rörande gravvårdarna på Eder kyrkogård.	

BILAGA 2

Register

Ringkors

ENKELRINGKORS

Värmland: Sunne nr 59 (NM nr 19558, Bl 12), V Ämtervik nr 2–7 (Bl 13), Eda nr 1a (Arvika museum nr 397, Bl 14), Skillingmark nr 4–8 (nr 7,8 Arvika museum nr 1768 resp 1767, Bl 18), Karlanda nr 1–5, 12–14 (Bl 19), Östervallskog nr 14 och Töcksmark nr 9 (Bl 20), V Fågelvik nr 1,7,11 (Bl 20), Blomskog nr 4,11 (Bl 21), Silbodal nr 1–5 (Bl 22), Sillerud nr 17–19 (Bl 22), Högerud nr 2 (Bl 23), Svanskog nr 1 (Bl 24) och S Råda nr 1–5 (Bl 35). I Värmlands museum finns dessutom ett kors utan proveniens.

Dalsland: Nössemark nr 4,5,7 (NM nr 71439, 71446 resp 71442, Bl 28–29). Härtill kommer ytterligare ett kors (NM nr 178363) utan angiven proveniens men som av typen att döma bör komma från Nössemark och därför i min förteckning fått nr 11. Vårvik nr 1–4 (Bl 3), Håbol nr 1–6 (Bl 2), Ed nr 3,7 (Bl 1), Steneby nr 1 (Bl 4), Tösse nr 2 (Bl 30) och Töftedal nr 4,5 (Bl 1). Ett ganska stort antal ringkors är fragmentariskt bibehållna. De kan därför inte närmare klassificeras, men man kan utgå från att flertalet har varit utformade som enkelringkors. **Värmland:** Karlanda nr 11,15, Högerud nr 8 (Bl 23), Holmedal nr 1, Blomskog nr 15–17, Trankil nr 1 och Sillerud nr 1–3, 4a, 4b.

Västergötland: Älgåräs nr 1,2 (Bl 2).

Östergötland: Strå nr 1 (Linköpings museum, Bl 2), Askeby nr 1 (Bl 4), Vårdsnäs nr 1–7, 9–11 (Bl 5 och 6), Tjärstad nr 1,3 (Bl 6), Horn nr 1–9 (Bl 6) samt en st okänd ort (Linköpings museum, Bl 6).

Småland: Tryserum nr 29, 30 (Bl 4), Våthult nr 1–3 (Bl 21), Bosebo nr 1–13 (12 i Kulturens samlingar nr 9938–9945), Kulltorp nr 1 (Bl 21), S Hestra nr 1 (Bl 22), Gryteryd nr 1,2 (Bl 22), Kållerstad nr 1–8, 10–16 (Bl 22–23), Långaryd nr 1,2 (Bl 23), Dannäs nr 1 (Bl 23), Dörap nr 1 (Bl 24), Annerstad nr 1 (Bl 24), Lidhult nr 1–4 (det sistnämnda i Göteborgs historiska museum nr 1053. 1, Bl 24), Gårdsby nr 1,2 (Bl 28), Drev nr 1 (Bl 32), Nottebäck nr 5 (Bl 31) samt två st okänd ort (Göteborgs historiska museum nr 4708, 4709, Bl 32).

Halland: Okänd ort (Hallands museum nr 16129, Bl 4).

SÄRREDOVISADE OSYMMETRISKA ENKELRINGKORS I VÄRMLAND OCH DALSLAND

Värmland: Karlanda nr 6–10 (Bl 19), V Fågelvik nr 2–6, 8 (Bl 20), Blomskog nr 12–14 (Bl 21), Silbodal nr 6 (Bl 22).

Dalsland: Nössemark nr 6 (NM nr 71445, Bl 28), Ed nr 5 (Bl 1).

KONCENTRISKA RINGKORS

Värmland: Lysvik nr 5 (NM nr 78807, Bl 11), Ny nr 1 2 (Arvika museum nr 1176 resp 1177 Bl 16), Skillingmark nr 3 (Bl 18), Högerud nr 1, 7 (Bl 23), Stavnäs nr 1–3 (Bl 23).

Dalsland: Nössemark nr 1–3 (NM nr 71447, 71437 resp 71444, Bl 28), Håbol nr 5, 7 (Bl 2), Laxarby nr 11, 12 (Bl 3), Tisselskog nr 1, 4 (Bl 5) och Lerdal nr 17, 18 (Bl 26).

Västergötland: Sätla nr 1 (Bl 7) och Kungsäter nr 1 (Borås museum nr 15671, Bl 7).

Småland: Villstad nr 1 (Bl 22).

RINGKORS MED BÅGAR

Värmland: Lysvik nr 4 (NM nr 176519, Bl 11), V Fågelvik nr 9, 10 (Bl 20).

Dalsland: Töftedal nr 3 (Bl 1), Laxarby nr 3–5, 7 (Bl 3–4), Steneby nr 2 (Bl 4), Tisselskog nr 4 (Bl 5), Fröskog nr 5 (Bl 5), Ånimskog nr 10 (Bl 10), Gunnarsnäs nr 7 (Bl 13), Lerdal nr 16 (Bl 26), Gesäter nr 5 (Bl 27), Rölönda nr 1, 2, 7, 8 (Bl 27) och Nössemark nr 9, 10 (Bl 29).

Småland: Långaryd nr 3 (Bl 23).

GRENRINGKORS

Värmland: Östervallskog nr 9–13 (Bl 19), Töcksmark nr 1–8 (Bl 20), Silbodal nr 7–9 (Bl 21), Blomskog nr 1–3 (Bl 21), Sillerud nr 5–10, 16. Två små ringar nr 20, 21 bör ha hört till grenringkors (Bl 22). Långserud nr 1, 2 (Bl 24) och Svanskog nr 3–11 (Bl 24).

Dalsland: Ed nr 8 (Bl 1), Laxarby nr 1–4, 6, 8, 10 (Bl 3, 4), Tisselskog nr 2 (Bl 5), Fröskog nr 2–4, 6 (Bl 5), Tösse nr 1 (Bl 6), Tydje nr 1–11 (Bl 6), Ånimskog nr 6–9 (Bl 7), Holm några fragment och Ör nr 1 (Bl 15).

Östergötland: Lillkyrka nr 2, 3 (Bl 3), Rystad nr 26 (Bl 4), Örtomta nr 1 (Bl 4), Björsäter nr 1–3 (Bl 4) och Tjärstad nr 2 (Bl 6).

Småland: Hannäs nr 1 (NM nr 62501, Bl 3), Tryserum nr 31 (Bl 4), Långared nr 4 (Bl 23) och Kållerstad nr 9, 17–23 (Bl 23).

CENTRALVÄRMLÄNSKA ROMBISKA KORS

Värmland: Lysvik nr 6 (NM nr 78804, Bl 11), Gräsmark nr 2,5,7,8 (NM nr 88743), 9 (NM nr 88206, Bl 14), Sunne nr 1–7, 60 (NM nr 19559, Bl 12), V Ämtervik nr 1 (Bl 13), Ö Ämtervik nr 12–16 (Bl 13), Mangskog nr 1–6 (Bl 17), Brunskog nr 1–10 (Bl 17,18), Boda nr 1 och Frykerud nr 6 (Arvika museum nr 898, Bl 32). Avvikande: Ö Ämtervik nr 11 (Bl 13), Nor nr 15 (Bl 27) och S Råda nr 6 (Bl 36).

DUBBELRINGKORS

Värmland: Eda nr 1b (Bl 14), Skillingmark nr 1–2 (Bl 18), Högerud nr 3–6 (Bl 23), Värmskog nr 1 (Bl 24), Nor nr 1–4,9 (Bl 26), Segerstad nr 1–5 (Bl 27), Nedre Ullerud nr 18,19 (Bl 31). Här till kommer ett fragmentariskt, Nor nr 7 (Bl 26).

Dalsland: Töftedal nr 3 (Bl 1), Ed nr 1,2,4,6,8 (Bl 1), Laxarby nr 4,5 (Bl 3), Steneby nr 2 (Bl 4), Tisselskog nr 3 (Bl 5), Änimskog nr 1–5,10 (Bl 7), Gunnarsnäs nr 7 (Bl 13), Rännelanda nr 1,2,6 (Bl 23), Lerdal nr 16 (Bl 26), Rölunda nr 1–3,7,8 (Bl 27) och Gesäter nr 5 (Bl 27).

Småland: Järeda nr 1 (Bl 10) och Gårdsby nr 3,4 (Bl 28).

TRIPPELRINGKORS

Värmland: Fryksände nr 1 (Bl 10), Nor nr 8 (Bl 26) och Segerstad nr 6 (Bl 27).

Dalsland: Grinstad nr 10 (Bl 16), Bäcke nr 3,4 (Bl 24), Ödeborg nr 1,2 (Bl 22,30) och Lerdal nr 15 (Bl 26).

ENKEL-, DUBBEL- TRIPPELRINGKORS MED BASBÅGE

Värmland: Fryksände nr 4,5 (Bl 10), Nor nr 5–7, 10–13 (Bl 26) och Segerstad nr 7–12 (Bl 28).

Dalsland: Änimskog nr 2–4 (Bl 7) och Järn nr 11,12 (Bl 11).

RINGKORS MED FLERA ARMAR

Värmland: Vitsand nr 15–18 (Bl 9), Fryksände nr 2,3,6 (Bl 10), Östmark nr 4–6 (Bl 10), Ö Ämtervik nr 8–10 (Bl 13), Eda nr 3 (Bl 14), Nor nr 13,17 (Bl 27), Segerstad nr 9,11,12 (Bl 28) och Nedre Ullerud nr 16–19 (Bl 31).

Dalsland: Rölunda nr 3 (Bl 27).

UDDA RINGKORS

Värmland: Brunskog nr 12 (Bl 18), Högerud nr 1 (Bl 23), S Ny nr 1–3 (Bl 25) och Rämnen nr 1 (Bl 33).

Dalsland: Rännelanda nr 1,2,6 (Bl 23) och Råggärd nr 15 (Bl 25).

Småland: Hjorted nr 11,12 (Bl 16), Våthult nr 4 (Bl 21) och Nottebäck nr 6 (Bl 31).

Enarmade kors

Värmland: Dalby nr 86–88 (Bl 4), N Råda nr 13–24 (Bl 6), Gustav Adolf nr 3–7 (Bl 8), Ekshärad nr 5 (Bl E1), Lysvik nr 3 (Bl 11), Sunne nr 12 (Bl 12), Ö Ämtervik nr 4–7 (Bl 13), Brunskog nr 13 (Bl 18), Frykerud nr 1 (Bl 32) och Visnum nr 47 (Bl 33).

Västergötland: Se avvikande korstyper, kors med S-formade järn.

Småland: Öreryd nr 3, N Hestra nr 1 (Bl 17), Kärda nr 1 (Bl 18), Fryele nr 4 (Bl 18), S Hestra nr 2 (Bl 22), Mistelås nr 1,2 (Bl 27), Furuby nr 2 (Bl 30). Se i övrigt rombiska korsformer.

Flerarmade kors

Värmland: N Finnskoga nr 1–29 (Bl 1), S Finnskoga nr 1–10 (Bl 2), Dalby nr 1–84, 89–127, 129–172 (Bl 3–5), N Ny nr 1–5,8,9 (Bl 5), Ekshärad nr 6–55, 101–256 (Bl E1–E18), N Råda nr 25–43 (Bl 7), Gustav Adolf nr 8–12 (Bl 8), Sunnemo nr 1,2 (Bl 8), Vitsand nr 1–14 (Bl 9), Östmark nr 1–3 (Bl 10), Lekvattnet nr 1 (Bl 10), Fryksände nr 6–9 (Bl 11), Lysvik nr 1,2,7,8 (Bl 11), Gräsmark nr 3 (Bl 11), Sunne nr 9–54 (Bl 12), Bogen nr 2,3 (Bl 14), Mangskog nr 7,8 (Bl 17), Brunskog nr 11 (Bl 18), Boda nr 2 (Bl 18), Sillerud nr 11–13? (Bl 22), Stavnäs nr 4–6 (Bl 23), Värmskog nr 2,3 (Bl 24), Långserud nr 3 (Bl 24), Svanskog nr 12 (Bl 24), S Ny nr 6,7 (Bl 25), Ed nr 1–8 (Bl 26), Nor nr 14,16,18 (Bl 26), Segerstad nr 13–26 (Bl 28), Ransäter nr 4–6 (Bl 29), Nedre Ullerud nr 1–15 (Bl 30–31), Frykerud nr 3,4 (Bl 32) och Älvsbacka nr 1–5 (Bl 33).

Dalsland: Töftedal nr 2 (Bl 1), Laxarby nr 9 (Bl 4) och Erikstad nr 3 (Bl 13).

Småland: Tegneby nr 1 (Bl 30).

Triangelformade kors

Värmland: N Ny nr 7 (NM 85203, Bl 5), Ekshärad nr 1–4 (Bl E1), Lysvik nr 9 (NM 78806), Ö Ämtervik nr 1–3 (Bl 13), Töcksmark nr 13 (Bl 20), V Fågelvik nr 12 (Bl 21), S Ny nr 1–4 (Bl 25) och Kroppa nr 1 (Bl 33).

Dalsland: Skållerud nr 2,3,5,7,11–13 (Bl 8–9), Holm nr 5,6 (Bl 10), Järn nr 2,5–8, 10,13,14,16 (Bl 11,12), Gunnarsnäs nr 1,2 (Bl 12), Erikstad nr 4–11 (Bl 14), Grinstad nr 4,9,12 (Bl 15–16), Bolstad nr 3 (Bl 17), Gestad nr 1,2 (Bl 17), Ödeborgs fornsal nr 8 (Bl 22) och Bäcke nr 2 (Bl 23).

Västergötland: Nykyrka nr 1–8 (Bl 5–6).

Östergötland: Skedevi nr 9–14 (Bl 1), Risinge nr 3,4 (Bl 1), Flistad (?) nr 1 (Linköpings museum, Bl 2), utom proveniens (Linköpings museum, Bl 6), Lillkyrka nr 4, Rystad nr 23–25 (Bl 4), Tjärstad nr 4–7 (Bl 6) och Oppeby nr 1.

Småland: Djursdala nr 1,2 (Bl 2), S Vi nr 1–4 (Bl 2), Ukna nr 17–20 (Bl 5), V Ed nr 33 (Bl 12), Dalhem nr 4–15 (Bl 12), Odensvi nr 1 (Bl 13), Hallingeberg nr 2–13 (Bl 13), Locknevi nr 1–3 (Bl 15), Hjorted nr 1–6, 9 (Bl 15), Öreryd nr 1,2 (Bl 17), Vrigstad nr 1,2 (Bl 17), Nydala nr 1, Hjälmeryd nr 1 (Bl 17), Kävsjö nr 1 (Bl 18), Hagshult nr 1,2, Fryele nr 1–3 (Bl 18), Gällaryd nr 1–3 (Bl 18), Rydaholm nr 1–9 (Bl 19), Karlstorp nr 1–4 (Bl 20), Målilla nr 1,2 (Bl 20), Hinneryd nr 1,2 (Bl 25), Traryd nr 1–6 (Bl 25), Göteryd nr 1–10 (Bl 25), Pjätteryd nr 1 (Bl 26), Markaryd nr 1, Slätthög nr 1–7 (Bl 27), Aneboda nr 1–7 (Bl 28), Berg nr 1–3 (Bl 28), Vederslöv nr 1 (Bl 29), Tingsås nr 1,2 (Bl 30), Nottebäck nr 1,2 (Bl 31) och Sjöås nr 1 (Bl 31).

Blekinge: Backaryd nr 1 (Bl 1).

Öglekors

Östergötland: Slaka nr 1 (NM 162772, Bl 3), Kärna nr 1 (Bl 3), Lillkyrka nr 1,2 (Bl 3), Rystad nr 1–20 (Bl 4), Askeby nr 4–11 och Vårdsnäs nr 8 (Bl 5).

Småland: Tryserum nr 13–25 (Bl 3), Ukna nr 9–16, 36–66 (NM 32625...., Bl 4–11a) och V Ed nr 26,28 (Bl 12).

Omvänt hjärtformade kors

Östergötland: Simonstorp nr 1 (Bl 1), Vreta kloster nr 1 (Bl 2), Kärna nr 1–2, Lillkyrka nr 4,5 (Bl 3), Rystad nr 21,22 (Bl 4), Askeby nr 3 (Bl 4), Skärkind nr 3, Ö Ryd nr 2 och Vårdsnäs nr 14 (Bl 6).

Småland: Tryserum nr 1–12 (Bl 3), Ukna nr 1–8, 21–35 (NM 25663...., Bl 5–7), V Ed nr 1–25 (Bl 11B), Dalhem nr 1–3 (Bl 12), Odensvi nr 2 (Bl 13), Locknevi nr 4–6 och Tolg nr 1 (Bl 28).

Klockformade kors

Dalsland: Skållerud nr 4,6,8–10, 14–17 (Bl 8–9), Holm nr 2 (Bl 10), Järn nr 1,3,4,9,15,17,18 (Bl 11,12), Gunnarsnäs nr 3–6 (Bl 12,13), Erikstad nr 12,13 (Bl 14) och Grinstad nr 5,7,8,11,13–17 (Bl 15,16).

Småland: Hult nr 1 (Bl 1), S Vi nr 5 (Bl 2), Nye nr 1 (Bl 20), Furuby nr 1 (Bl 30) och Ljungby nr 1 (Bl 32).

Rombiska kors

Västergötland: Lerdala nr 1,2 (Bl 2) och Berg nr 1 (Bl 2).

Småland: Hånger nr 2 (Bl 18), Våthult nr 5–9 (Bl 21), Kulltorp nr 2,3 (Bl 21), Dannäs nr 2 (Bl 23), Tannåker nr 1 och Vittaryd nr 1,2 (Bl 24).

Bandjärnkors

Småland: Hallingeberg nr 16–28 (Bl 13) och Hjorted nr 7,8,13–19 (Bl 16).

Bågformade kors

Värmland: Sunne nr 8,61 (Bl 12), Bogen nr 2,3 (Bl 14), Sillerud nr 14 (Bl 22), Nor nr 14 (Bl 26) och Segerstad nr 13–16 (Bl 28).

Västergötland: Utby nr 1–5 (Bl 2), Vad nr 1 (Bl 2) och Nykyrka nr 9–12 (Bl 6).

Småland: Hallingeberg nr 13 (Bl 13), Hjorted nr 10 (Bl 16) och Nottebäck nr 3,4 (Bl 31).

Kors med s-formade järn

Västergötland: Bäck nr 1 (Bl 1), Vad nr 2 (Bl 1), Odensåker nr 1 (NM 104388, Bl 2), Berg nr 2 (Bl 2) och Frösvi nr 1–3 (Bl 3).

Östergötland: Askeby nr 2 (Bl 4).

Smideskrön på gravvårdar i annat material

Östergötland: Simonstorp nr 2 (Bl 1).

Småland: Tryserum nr 26,28 (Bl 3), V Ed nr 29–32 (Bl 12), Dalhem nr 16–19 (Bl 12) och Markaryd nr 2 (Bl 26).

Brädformade plåtkors med smidda krön

Östergötland: Ekeby nr 1,4–7 (NM 41048 a–d, Bl 2).

Syddalsländska korsformer

LIVSTRÄD: Erikstad nr 2 (Bl 13), Bolstad nr 1 (Bl 17), Gestad nr 4–6, 8–10,12,13, 15–19,21,22,24,25,27 (Bl 17–19), Sundals-Ryr nr 1–11,13–16 (Bl 20), Frändefors nr 1–10 (Bl 21) och Lane-Ryr nr 1 (Bl 21).

TIMGLASFORMADE: Erikstad nr 1,14 (Bl 13), Grinstad nr 6 (Bl 15), Bolstad nr 2,4 (Bl 17) och Gestad nr 11,14,20,26 (Bl 17–19).

TYP I: Ödeborgs fornsal nr 6 (Bl 22), Högsäter nr 1 (Bl 23), Rännelanda nr 5 (Bl 23), Bäcke nr 1 (Bl 23), Ödskölt nr 1,2 (Bl 24), Råggård nr 2–7 (Bl 24,25), Lerdal nr 10–14 (Bl 26), Gesäter nr 4 (Bl 27), Rölunda nr 4–6 (Bl 27) och Töftedal nr 7 (Bl 30).

TYP II: Ödeborgs fornsal 1–5,7 (Bl 22), Rännelanda nr 3 (Bl 23), Råggård nr 1,8–12 (Bl 25) och Lerdal nr 3,7–9 (Bl 26).

TYP III: Rännelanda nr 4, Råggård nr 13 (Bl 25), Lerdal 1,2,4–6 (Bl 26) och Gesäter nr 1–3 (Bl 27).

AVVIKANDE: Rännelanda nr 1,2,2a (Bl 23), Råggård nr 14 (Bl 25), Järn nr 11,12 (Bl 11), Grinstad nr 1,2,3 (Bl 15), Bolstad nr 6,7 (Bl 17), Gestad nr 3,7,23 (Bl 17–19), Sundals-Ryr nr 12 och Ödeborg nr 3.

Resterande kors

Värmland: Sillerud nr 15 (Bl 22), Högerud nr 10–12 (Bl 23), Stavnäs nr 7 (Bl 23), Nor nr 19 (Bl 27) och S Råda nr 7,8 (Bl 36).

Östergötland: Skärkind nr 1,2 (Bl 5) och Vårdsnäs nr 12,13 (Bl 6).

Småland: Hallingberg nr 14,15 (Bl 14), Locknevi nr 7 (Bl 15), S Unneryd nr 1–3 (Bl 23), Färgaryd nr 1 (Bl 23), Markaryd nr 2 (Bl 26), Slätthög nr 6 (Bl 27), Aneboda (?) nr 8 (Bl 28) och Berg nr 1–3 (Bl 28).

[illegible]

2) Dessutom finns ett stort antal fragment

NORRA DALSLAND (Vedbo härad)

	1720	1750	1800	1850	odaterade
Nössemark	○	○? ○ ○?	○ ○	○?	
Ed		ⓈⓈ ⓈⓈ			○○ⓈⓈ
Håbol					○○○○
Laxarby		○ ¹⁾ ⊗ Ⓢ ⓈⓈ? ⊗	○ ⊗ ⊗ ⊗ ⊗	Ⓢ	○ ⊗
Steneby		Ⓢ			○
Tisselskog		○ Ⓢ		○	○
Fröskog		⊗	⊗	○	⊗
Tydje				⊗	⊗
Ånimskog		ⓈⓈ Ⓢ Ⓢ? Ⓢ	⊗	⊗	Ⓢ

DALBOSLÄTTEN (Nordals och Sundals härader)

[illegible]

1) Korset försägs senare med gren

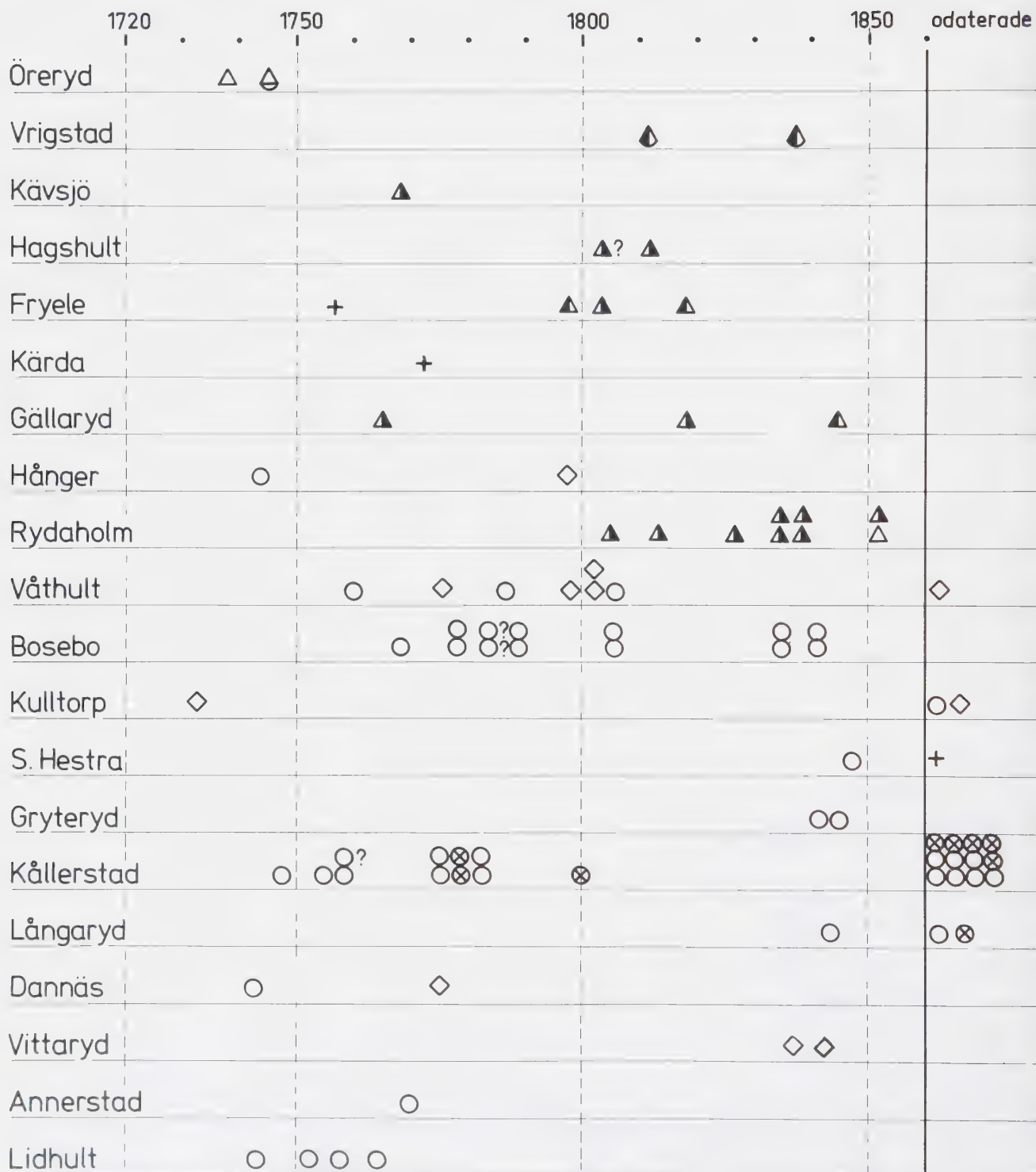
SYDVÄSTRA DALSLAND (Valbo härad)

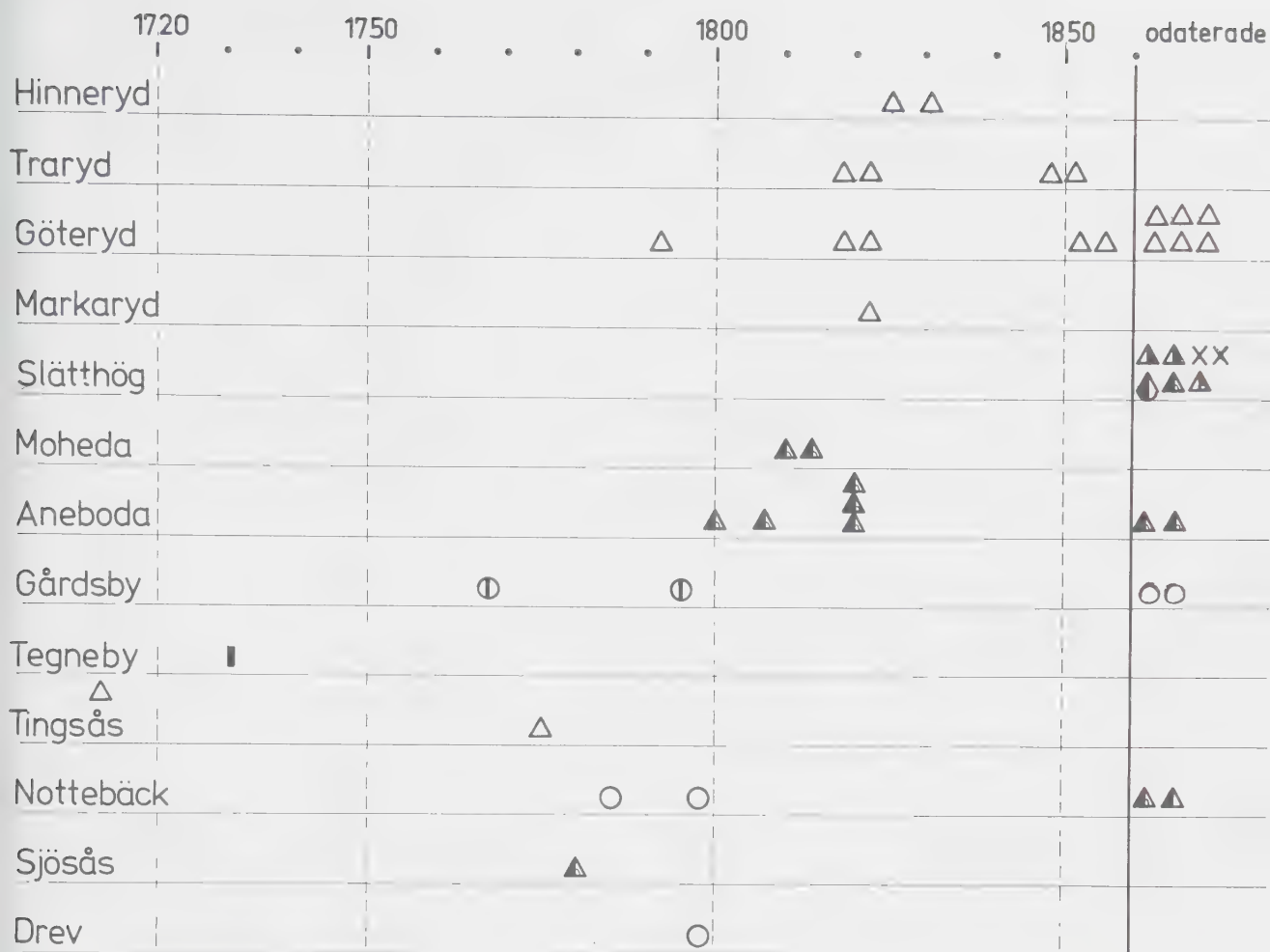
	1720	1750	1800	1850	odaterade
Bäcke		Δ	I ∅		∅
Rännelanda			⊙	X III?	I II XX
Råggård			II II III II II	III I	XX ⊙⊙ II XX
Rölanda			I I I ⊙ ⊙		⊙⊙⊙
Töftedal			I	○ ○	III ⊙
Gesäter			I ⊙	III? III III	
Lerdal			I? I X ○ I ∅ III	III I III	III ⊙⊙ III III III

NORDÖSTRA VÄSTERGÖTLAND (Vadsbo härad)

Utby		△? △? △			△ △
Vad	S			△	
Lerdala			◇ ◇		
Odensåker			S		
Berg			S? ◇		
Frösve		S?	S	S S	

VÄSTRA SMÅLAND (Väster om Vetlanda - Tingsryd)

TECKENFÖRKLARING

○	Enkelringkors	⌘	Timglasformat kors
⊗	Grenringkors	8	Livsträd
①	Dubbelringkors	I	Typ I (Sydvästra Dalsland)
⊙	Trippelringkors	II	Typ II "
⊕	Ringkors med extra arm	III	Typ III "
C	Centralvärmländskt ringkors	+	Enarmat kors
△	Triangelformade kors	■	Flerarmat kors
◐	Bågformade kors	†	Flerarmat av Sunnetyp
●	Klockformade kors	S	Kors med S-formade järn
◑	Triangel med bågformat basparti	◇	Rombiskt kors
▲	Triangel med sidojärnen i 90° vinkel mot planet	◒	Kors med båge (Västergötland)
▲	Med alla järn i 90° vinkel mot planet	X	Udda kors
▲	Med stående båge på basen		

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

EKSHÄRAD

Kyrkoarkivet

Sockenstämmoprotokoll

Brodin Linus: manus

GÖTEBORG

Landsarkivet

Bouppteckningar: Sundals hd (Ds), Älvdals hd (Vrml)

Sockenstämmoprotokoll: Ryr (Ds), Grinstad (Ds), Frändefors (Ds), Järn (Ds),
Tösse (Ds)

LUND

Folklivsarkivet

Traditionsuppteckningar (LUF)

Svar på frågelista LUF 130 (bilaga 1)

Mandelgrenska samlingen

Kulturen

Lappkatalog

STOCKHOLM

Järnkontoret

Stämpelböcker

Kungliga biblioteket

Brenner, Elias: Linköpings Domkyrka, Wadsten och Skenninge Kloster- och
Stads-Kyrkor samt alla Socknekyrkorna uti Wadstena Län . . .
afritade anno 1670

Rhezelius, Jonas: Collectanea Antiquitatum in Oelandia et Smolandia 1634

Nordiska museet

Etnologiska undersökningen (EU)

Lappkatalog

Riksarkivet

Bergsverksrelationer för 8:de och 9:de bergsmästardistrikten åren 1793 – 1845

Statens historiska museum

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)

Ihrfors, Erik 1882 – 1891: Smolandia sacra

VADSTENA

Landsarkivet

Bouppteckningar: Tjust hd (Sm)

Tryckta källor och litteratur

- Aarsrud, Christian 1967: Smidda gravkors i södra Dalsland. *Rig.*
- Aarsrud, Christian 1973: Smiden och smeder. *Hembygden.*
- Aarsrud, Christian 1981: Begravningsskick och gravvårdar i Dalsland. *Hembygden.*
- Ahnlund, Nils 1924: *Oljeberget och Ladugårdsgärde.*
- Ahnlund, Nils 1928: *Svensk sägen och hävd.*
- Ambrosiani, Sune och Wadsjö, Harald 1918: *Kyrkogårdskonst.*
- Arbman, Holger 1940: *Birka I. Die Gräber, Tafeln.*
- Arill, David 1923: Vårhalvårets märkesdagar och fester i Västsverige. *Västsvensk forntro och folksed.* Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté XV.
- Arrhenius, Olof 1968: Smålands malmfrakt och järnframställning. *Daedalus.*
- Asker, Randi 1965: Rose-painting. *Native Art of Norway.* Oslo.
- Arndt, Johan 1647–48: *Fyra Böcker om een sann Christendom.*
- Bach, Adolf 1960: *Deutsche Volkskunde.* Heidelberg.
- Baelter, Sven 1762: *Historiska anmärkningar om kyrkoceremonierna.*
- Bambers, Ola 1932: Minneskors på Gotland. *Ymer häfte 2-3.*
- Bauche, Ulrich 1965: *Landtischler, Tischlerwerk und Intarsienkunst in den Vierlanden under der beiderstädtischen Herrschaft Lübecks und Hamburgs bis 1867.* Hamburg.
- Beerståhl, Nils F 1969: Västergötlands porträttgravstenar under renässans och barock. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift.*
- Berge, Rickard 1921: *Husgudar i Norge.* Risör.
- Bergsten, Karl-Erik 1946: *Östergötlands bergslag. Bibeln.* 1917 års upplaga.
- Blomqvist, Ragnar o Mårtensson, Anders W 1963: *Thulegrävningen 1961.*
- Boas, Frans 1955 (1927): *Primitiv Art.* Oslo.
- Boethius, Bertil 1951: Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltid till gustaviansk tid. *Den svenska arbetarklassens historia. Del 9.*
- Bossert, Helmuth 1955: *Folkkonst i Europa.* Tübingen.
- Bringéus, Nils-Arvid 1967: *Unnarydsborna.* Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början.
- Bringéus, Nils-Arvid 1974: Bouppteckningar som etnologisk källa. *Vetenskaps-sociteten i Lund Årsbok.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1978: Folklig kultur och social struktur. *Rig.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1979: Kommunikationsaspekten inom etnologi och folkloristik. N-A Bringéus – G Rosander (ed) *Kulturell kommunikation.*
- Busse H E 1942: Baden E Redslob (ed). *Deutsche Volkskunst.* Weimar.
- Bäckström, Sture 1951: Gammalt smideshantverk inom Osby och Loshults socknar. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok.*
- Börddh, Anders Gustav 1936: *Johannes Olsson i Bråna, ett skaldeöde.*
- Christie, Sigrid o Håkon 1959: *Norges kirker, Østfold.* Oslo.
- Christie, Sigrid o Håkon 1969: *Norges kirker, Akershus.* Oslo.
- Creutz, Max 1924: Die Rheinlande. E Redslob (ed). *Deutsche Volkskunst.* München.

- Dahlberg, Erik 1970: *Teckningarna till Suecia Antiqua et hodierna, Band 4.*
- Djurklou, Nils Gabriel 1956 (1866 – 67): Bidrag till Westra Wermlands Antiqvariska Topografi. G von Schoultz och G Svenson (ed). *Värmland förr och nu.*
- Erixon, Sigurd 1926: Die schwedischen Bauern-Malereien. W Fraenger (ed). *Vom Wesen der Volkskunst.* (Jahrbuch für historische Volkskunst. Band II) Berlin.
- Erixon, Sigurd 1931: Folkkonsten i Sverige. *Nordisk kultur XXVII.*
- Erixon, Sigurd 1934: Arv, nybildning och degeneration i svenskt bonadsmåleri. *Svenska kulturbilder, ny serie 1:2.*
- Erixon, Sigurd 1939: Türwächter und Prangerfiguren. *Folk-Liv.*
- Erixon, Sigurd 1942: Ett ålderdomligt låssmide i Dalarna och dess härkomst. *Folk-Liv.*
- Erixon, Sigurd 1945: *Svenska kulturgränser och kulturprovinser.*
- von Feilitzen, Otto 1881: *Acta om Kyrkoordningen Åhr 1650.*
- Fernow, Erik 1977 (1773 – 1779): *Beskrivning över Värmland, I.* A Ernvik (ed).
- Fett, Harry 1945: Folkekunst. *By og bygd.*
- Fjellström, Phebe 1962: *Lapskt silver.*
- Florén, Gabriel 1706: *Sömlösa nätter vid varande krankhet.*
- Fraenger, Wilhelm 1926: Deutsche Vorlagen zu russischen Volksbilderbogen des 18. Jahrhundert. W Fraenger (ed). *Vom Wesen der Volkskunst.* (Jahrbuch für historische Volkskunst. Band II). Berlin.
- Furuskog, Jalmar 1924: *De värmländska järnbruken.*
- Furuskog, Jalmar 1939: *Det svenska järnet genom tiderna.*
- Gardell, Sölve 1945: *Gravmonument från Sveriges medeltid.*
- Gjærder, Per 1975: *Norske drikkekar av tre.* Bergen-Oslo-Tromsø.
- Gombrich, E H 1970: Ur konstens sociala dimension. S. Sandström (ed). *Konst-sociologi.*
- Granlund, John 1940: *Träkärl i svepteknik.*
- Gudmundsson, Göran 1973: Möbelmåleriet i Järvsö. *Rig.*
- Gyllenius, Petrus M 1962: Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622 – 1667. C J Gardberg och D Toijer (ed). *Värmland förr och nu.*
- Haberlandt, Arthur 1926: Begriff und Wesen der Volkskunst. W Fraenger (ed). *Vom Wesen der Volkskunst.* (Jahrbuch für historische Volkskunst. Band II). Berlin.
- Hadorph, Johan Bror 1917: Afritningar af kyrkor och kyrkovapen i Uppland 1676 – 1685. E Wennberg (ed). *Arkiv för svensk konst och konsthistoria, I.*
- Hagberg, Louise 1932: Ordets makt. *Fataburen.*
- Hagberg, Louise 1937: *När döden gästar.*
- Hahn, Konrad 1926: Schlesien. E Redslob (ed). *Deutsche Volkskunst.* München.
- Hahn, Konrad 1932: *Deutsche Volkskunst.* Breslau.
- Hallbäck, Sven-Axel 1959: *Medeltida dopfuntar på Dal.*
- Hallbäck, Sven-Axel 1965: *Medeltida dopfuntar i Värmland.*
- Hauglid, Roar 1965: *Native Art of Norway.* Oslo.
- Heckscher, Eli 1949: *Sveriges ekonomiska historia.*
- Heed, Ture 1965 – 1971: Bondejärn i Dalarna. *Bergshanteringens Vänner Årsbok.*
- Hellner, Brynolf o Jonsson, Oscar 1932: *Smidda järnkors på Ekshärads kyrkogård.*
- Hellner, Brynolf 1948: *Järnsmidet i Vasatidens dekorativa konst.*
- Hellner, Brynolf o Rooth, Sune 1960: *Konstsmide.*

- Hedlund, Oscar 1955: *Dalbor och dalboliv*.
- Heurgren, Paul 1923: Husdjuren i västsvensk folktro och folksed. *Västsvensk fornro och folksed*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté XV.
- Holmqvist, Hjalmar 1933: Reformationstidevarvet 1521 – 1611. *Svenska kyrkans historia, del 3*.
- Hultkrantz, Åke 1960: *General Ethnological Concepts. International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore*. Vol 1. Köpenhamn.
- Jansson, Sam Owen 1961: Kulturgrenzen und Kulturwege. *Schwedische Volkskunde*. Festschrift für S. Svensson zum sechzigsten Geburtstag am 1. Juni 1961.
- Jonsson, Oscar 1961: Gravkorsen på Ekshärads kyrkogård. *Värmland förr och nu*.
- Jörberg, Lennart 1972: *A History of Prices in Sweden 1732 – 1914*.
- Karlinger, H 1923: Bayern. E Redslob (ed). *Deutsche Volkskunst*. Weimar.
- Kjellin, Helge 1952: Värmlands och Dalslands kyrkor och kyrkliga konst. *Karlstad stift i ord och bild*.
- Kloster, Robert 1941: Expansjon i bygdekunsten. *Bergens Museums årsbok*.
- Kloster, Robert 1943: Tradition og impuls. *Viking*.
- Kloster, Robert 1973 (1945): Norsk folkekunst. S Svensson (ed). *Nordisk folk-kunst*.
- Kolmodin, Olof 1734: *Andlig dufworöst, eller en gudelig själs enskilda sång-andacht*.
- Kristensen, Poul H o Jörgensen, Aage 1951: *Danske gravminder af smedejern*. Köpenhamn.
- Kyrkolag (1686)*, 1845 års upplaga.
- Lehman, Erik 1929: Gravminnen från hammarsmidets tid i våra bygder. *Västerviks-posten* 18.8.
- Lehtonen, Juhani U E 1974: Den typologiska metoden inom etnologin igår och idag. *Rig*.
- Liljeroth, Erik o Schnell, Ivar 1965: *Södermanland – ett bildverk*.
- Lindal, Göran 1969: *Grav och rum*.
- Linnaeus, Carl 1728 (1747): *Wästgötaresa*.
- Ljung, Olle 1973: Några smedsläkter vid Upperuds bruk, Skållerud. *En bok om Skålleruds socken i Dalsland*.
- Lloyd, Llewellyn 1831: *Field Sports of the north of Europe, Vol 1*. London.
- Lundberg, Erik 1927: Järnbeslagna dörrar från romansk tid. *Rig*.
- Ludwig, Allan J 1966: *Graven images*. Middletown, Connecticut.
- Löffler, J B 1889: *Danske gravstene fra Middelalderen*. Köpenhamn
- Markgångstaxa för Elfsborgs Län och Dalslands Höfdingedöme år 1800, 1820, 1840, 1850 och 1860*.
- Meier, H B 1939: Danzig. Redslob E (ed). *Deutsche Volkskunst*. Weimar.
- Messenius, Johannes 1700: *Scondia illustrata*. J Peringskiöld (ed).
- Molander, Bo 1968: På jakt efter stångjärnsstämplar. *Daedalus*.
- Molsdorf, Wilhelm 1926: *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. Leipzig.
- Montelius, Oscar 1901: Hjulet som religiös sinnebild i förkristen och kristen tid. *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*.
- Montelius, Oscar 1904: Solens hjul och det kristna korset. *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*.
- Mukerjje, Radhakamal 1951: *The Social Function of Art*. Bombay.

- Nauman, Hans 1921: *Primitive Gemeinschaftskultur*. Jena.
- Nauman, Hans 1925: *Prolegomena über vergleichende Volkskunde und Religionsgeschichte*. Berlin.
- Nihlén, John 1939: *Äldre järntillverkning i Sydsverige*.
- Nordström, Olof 1952: *Relationer mellan bruk och omland i Småland 1750 – 1900*.
- Nygaard, Truls 1975: Smjernskunst til de dodes ære. *Wiwar nr 1*.
- Nygaard, Truls 1976: Värmlandske smjernskors på Östfoldgravar. *Wiwar nr 1*.
- Olaus Magnus 1963 (1555): *Historia om de nordiska folken. Del 2*.
- Olsson, Bror 1944: *Äldre andaktslitteratur. Bibliografisk hjälpreda*.
- Olsson, Bror 1967: Ernst Wennerblad. *Svenskt konsthälslexikon V*.
- Paulsson, Gregor 1970: Ur konstens sociala dimension. S Sandström (ed). *Konst-sociologi*.
- Paulsen, Hanne 1966: Traditionsdominanter i dansk folkekunst. *Arv og Eje*.
- Peringskiöld, Johan 1710: *Monumenta Sveo-Gothicorum liber primus*.
- Pleijel, Hilding 1935: Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680 – 1772. *Svenska kyrkans historia 5*.
- Polaczek, E 1925: Elsass. E Redslob (ed). *Deutsche Volkskunst*. München.
- Prinzhorn H 1926: Vom Urvorgang der bildnerischen Gestaltung. W Fraenger (ed). *Wom Wesen der Volkskunst* (Jahrbuch für historische Volkskunst, Band II). Berlin.
- Quirsfeld, Johann 1729: *Himmelske Örtogårdz-sällskap*.
- Read, Herbert 1966 (1936): *Art and Society*. New York.
- Rehnberg, Mats 1965: *Ljusen på gravarna och andra ljusseder*.
- Romdahl, Axel 1914: Rogslösadörren och en grupp smiden i de gamla götalandskapen. *Fornvännen*.
- Saxon, J L 1934: *Skomakarn, skraddarn och smen*.
- Scriven, Christian 1726: *Siäle-Skatts, Siettedel*.
- Spamer, Adolf 1954: Sachsen. E Redslob (ed). *Deutsche Volkskunst*. Weimar.
- Strömbom, Nils 1956: Bonadsmålare och möbelmålare i Knäredstrakten. *Fataburen*.
- Strömbom, Nils 1972: Det sydsvenska folkliga bonadsmåleriet och dess utforskande. S Svensson (ed). *Nordisk folkkonst*.
- Sundqvist, Einar 1964: De smidda järnkorsen på Ekshärads kyrkogård. *Ekshärads socken*.
- von Spiess, Karl 1935: *Bauernkunst ihre Art und ihr Sinn*. Berlin.
- Svensson, Sigfrid 1947: Skånskt dräktsilver. *Rig*.
- Svensson, Sigfrid 1971: Ornament och dekor. N-A Bringéus (ed). *Arbete och redskap*.
- Svensson, Sigfrid 1972 (1937): Vikingatidstraditioner i nordiska bondemöbler. S Svensson (ed). *Nordisk folkkonst*.
- Svensson, Sigfrid (ed) 1972: *Nordisk folkkonst*.
- Svärdström, Svante 1934: Rosmålning och kurbits. *Fataburen*.
- Söderberg, Bengt 1951: *Svenska kyrkomålningar från medeltiden. Then Svenska Psalmboken 1695*.
- Tillhagen, Carl-Herman 1949: Smidda gravkors i Oravais. *De österbottniska järnbrukens historia*.
- Tillhagen, Carl-Herman 1958: *Folklig läkekonst*.
- Tillhagen, Carl-Herman 1981: *Järnet och människorna*.

- Ulldal, Kai 1966: *Gammel dansk folkekunst*. Köpenhamn.
- Ursin, J 1949: *Kristne symboler*. Oslo.
- Wadsjö, Harald 1930: *Gravkonst*.
- Weisser-Aall, Lily 1947: Magiske tegn paa norske trekar. *By og bygd*.
- Wennerblad, Ernst 1902: *Skara stifts kyrkor under de sista årtiondena av 1800-talet*.
- Wiberg, Hildur 1966: *Hänt och hört på Dal*.
- Wilskman, Sven 1782: *Svea rikes ecclesiastique werk. Del 2*.
- Wrangel, Ernst 1928: Konstnärligt järnsmide från den äldre medeltiden i Småland. *Tidskrift för konstvetenskap*.
- Wrangel, Ernst 1928: Järntillverkning och smide i Småland. *Värnamo Hembygdsförenings Tidskrift*.
- Åberg, Gustaf 1968: Mästersmeder i Borrby. Om folkligt smide på Österlen under 1700-talet. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok*.

Förkortningar

Blekinge (Bl), Dalsland (Ds), Skåne (Sk), Småland (Sm), Värmland (Vrml), Västergötland (Vg), Östergötland (Ög).

SKRIFTER FRÅN FOLKLIVSARKIVET I LUND

1. John Pape, *Kloka flickan från Vallåkra*. Lund 1949. 176 sid.
2. Johan Pettersson, *Kupolbyggnader med falska valv*. Engl.summary. Lund 1954. 56 sid.
3. Norden och kontinenten. *Föredrag och diskussioner vid Trettonde nord. folklivs- och folkminnesforskarmötet i Lund 1957*. Deutsches Ref. Lund 1958. 208 sid.
4. Karl Mattisson, *Det sydsvenska halmtaket*. Deutsches Ref. Lund 1961. 179 sid.
5. Axel Hörln, *Knyppling och knypplerskor i södra delen av Ingelstads härad*. Deutsches Ref. Lund 1962. 136 sid.
6. Nils-Arvid Bringéus, *Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning*. Engl. summary. Lund 1963. 183 sid.
7. Viktor Åkerman, *Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat*. Deutsches Ref. Lund 1965. 153 Sid.
8. Selma Frode Kristensen, *Vid brunnen. En kulturbild från sekelskiftet*. Deutsches Ref. Lund 1966. 127 sid.
9. Artur Larsson, *Hur annorlunda då. Minnen från ett samhälle på Söderslätt*. Deutsches Ref. Lund 1967. 103 sid.
10. Gabrielle Jeansson och Inga Kindblom, *Kring livets högtider i Örkelljunga församling*. Engl summary. Lund 1968. 95 sid.
11. Sven B. Ek, *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie*. Engl. summary. Lund 1971. 240 sid.
12. Gabrielle Jeansson och Renée Valeri, *Viken, äldre bebyggelse och miljö*. Engl. summary. Lund 1972. 95 sid.
13. Anders Gustavsson, *Kyrktagningsleden i Sverige*. Deutsches Ref. Lund 1972. 338 sid.
14. Ernst Walérius, *Pottemakare Krukmakare Kakelugnsmakare i Falkenberg*. Deutsches Ref. Lund 1973. 185 sid.
15. Monica Minnhagen, *Bondens bostad. En studie rörande boningslängans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne*. Deutsches Ref. Lund 1973. 161 sid.
16. Kurt Genrup, *Gässkötsel. En etnologisk studie med särskilda hänsyn till skånska förhållanden*. Deutsches Ref. Lund 1975. 235 sid.
17. Jóan Pauli Joensen, *Færøske slupfiskere. Etnologisk undersøgelse af en erhvervsgruppes liv*. Engl. summary, Lund 1975. 254 sid.
18. Tomas Jönsson, *Jordstugor i Sydsverige. Den ingrävda bostadens utbredning, form, funktion och konstruktion*. Deutsches Ref. Lund 1976. 82 sid.
19. Gösta Arvastson, *Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680-1824*. Deutsches Ref. Lund 1977. 160 sid.
20. Renée Valeri, *Le confit et son rôle dans l'alimentation traditionnelle du Sud-Ouest de la France*. Engl. summary. Lund 1977. 230 sid.
21. Agneta Boqvist, *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollbygd 1850-1950*. Engl. summary. Lund 1978. 148 sid.
22. Gunnar Alsmark, *Herdar på Korsika*. Engl. summary. Lund 1979. 264 sid.
23. Brita Hardenby, *En stad — tre världar. En studie i sunt förnuft och kulturmönster*. Engl. summary. Lund 1982. 252 sid.
24. Inger Lövkrona, *Det bortrövade dryckeskärlet. En sägenstudie*. Engl. summary. Lund 1982. 196 sid.
25. Christian Aarsrud, *Smidda gravkors. En studie i folklig formbildning*. Deutsches Ref. Lund 1982. 196 sid.

Den folkliga smideskonsten i Sverige har ålderdomliga traditioner och estetiska kvaliteter som i våra dagar tilldragit sig allt större uppmärksamhet. Till de märkligaste uttrycken för denna folkkonst hör de smidda gravkorsen på våra kyrkogårdar. Variationsrikedomen är stor och gestaltningen inte sällan originell.

På basis av en omfattande inventering har författaren i denna rikt illustrerade bok behandlat de smidda gravkorsens spridning och utveckling. Med gravkorsen som spårelement vidgar sig undersökningen till en analys av folklig formbildning.

